نیب

۞۞۞

پیش گُفتار

راجہ عبدالقیوم خان جیہڑے ادبی، ثقافتی تہ سماجی دُنیا بچ راجہ نذؔر بونیاری دے ناں نال سیانے گیندے ہین، نال ماہڑی جان پچھان لگ بھگ پینتری (۳۵) سال پُرانی ہے۔ اِس دوران میں اُنہاں کو بہت نیڑے توں دِکھیا ہے تہ پرکھیا وی۔ اوہ ہِک ہچھے قلم کار ہی نیہہ، ہِک ہچھے انسان تہ اُس توں وی ہچھے میزبان ہین۔ اُندا ظرف بڑا ہے تہ اُنہاں کو رِشتیاں دا پاس وی تہ انہاں کو نبھان دا چج وی۔ پر زری ٹھہرؤ، میں نذؔر صاحب دی شخصیت دے بارے بچ ایہہ سب کُجھ کِیّاں لِکھ رہیاں، جس ماحول دے اَسیں پروردہ آں، اُتھے اِس طراں دیاں گلّاں کسے دے رحمتِ حق ہون توں بعداں کیتیاں یا لِکھیاں گیندیاں ہین تہ نذؔر صاحب تہ ماشاءاللہ حالیں حیات ہین۔ بہرحال اِنہاں سطراں بچ مُکو نذؔر صاحب دی شخصیت نیہہ سگوں اُندی پہلی پہاڑی تصنیف دے بارے خامہ فرسائی کرنی ہے ہور ایہہ میں اپنی مرضی تہ منشاء نال نیہہ بلکہ اُندی خواہش تہ معصوم ضِد دی وجہ توں لِکھ رہیاں۔ کسے وی کتاب دے مقدمہ نگار یا دیباچہ نویس دی حیثیت مصنف تہ اُسدے قاری دے بشکار ہِک طراں دے پبلسٹی ایجنٹ دی ہوندی ہے، لیکن جِتھے صاحبِ کتاب تہ اُسدے مخاطبین ہِک دُوّے دے تعارف دے ہڈوں ہی (ہرگز) محتاج نہ ہوون، اُتھے غریب مُقدمہ نگار یا دیباچہ نویس

دی پہٗلاّ کہہ لوڑ۔شاید ایہٗئ احساس غالب آسا جے ہِک برس توں زیادہ عرصہ گُزر جان دے بعد وی میں نذؔر صاحب دی کتاب دے بارے کُجھ وی نیہہ لِکھ سکیاں تہ ،فِر ماہڑی ضروری تہ غیر ضروری مصروفیتاں سُن سمجھو" کُبھے کولَتّ" ثابت ہوگئیاں۔ماہڑا خیال آسا جے نذؔر صاحب کولہر چڑھسی تہ اوہ اپنے خیال توں باز آگیسن' پر ماہڑی خوش فہمی تدوں دؤر ہوگئی' جدوں اُنہاں فون کر کے ،جتھاں مُکو اپنی طبیعت دی ناسازی تھیں آگاہ فرمایا' اُتھے ہی اوہ ایہہ گلہ کیتے توں وی نہ باز رہے جے تُسیں مُکو دہسّو' ماہڑے مرن کو اڈیکدے ہو تہ اُس توں بعد کُجھ لِکھسو تہ سچ پچھو تہ ماہڑی اَج دی اِس جسارت آکھو یا جُرأت رندانہ' دے پچھے اُندی ایہٗئ محبت پہٗری چھہڑک ہے۔

نذؔر صاحب زودنویس ہین تہ بسیار نویس وی' اوہ نثر نویس ہی نیہہ شاعر وی ہین' افسانہ نگار وی تہ صحافی وی' گلوکار وی' معالج وی تہ ہِک ہر العزیز اُستاد وی تہ غضب ایہہ ہے جے اپنے علاقے دے منّے پڑھنّے دے خُدائی خدمت گار وی ہین۔کدی کدی بندہ حیران ہوندا ہے جے اوہ اتنے سارے بکھیڑے ،کس طراں اِس خوش اسلوبی نال نبھاندے ہین تہ دیوانگی دی حد تک اپنے سیاحت دے شوق کو کس طراں پورا کردے ہین۔نذؔر صاحب سینکڑے نیہہ ہزاراں صفحے کالے کیتے ہین تاہم ایہہ گل کسے قدر حیرانگی دی ہے جے اَج توڑیں اُندی کوئی باضابطہ تصنیف چھپ کہہ باندے نیہہ آئی' حالانکہ اُندے جونیئر ہی نیہہ جونیئراں دے وی جونیئر صاحبِ تصنیف ہوگئے ہور کُجھ صاحبِ ایوارڈ وی۔بہر حال اوہ آکھدے ہین نا" دیر آید دُرست آید"۔برف ہُن ہولیاں ہولیاں گلّن لگی ہے تہ مُکو پکّی اُمید ہے جے اُندیاں کئی کتاباں مستقبل قریب بچ منظرِ عام تے آگیسن۔نذؔر صاحب دی زیرِ تبصرہ کتاب اُندیاں انہاں تحقیقی تہ تنقیدی مضموناں دا مجموعہ ہے جیہڑے وقتاً فوقتاً مختلف ادبی مجلساں بچ اُنہاں پڑھے یا کلچرل اکادمی دی فرمائش تے لِکھے ہین۔پہاڑی زبان بچ

اِس طراں دیاں تحقیقی مضموناں دی بے حد کمی دے پیشِ نظر اس کو تپدے ریتولے بچ ہک نخلستان جے آکھیا جُلے تاں ہرگز غلط نہ ہوسی۔ زبان وادب دے پارکھ اُندیاں مضموناں بچ مکو نیہہ پتہ کتنیاں خامیاں تہ کتنے کج لوڑ کڈھسن تہ اُنداحق وی ہے تہ منصب دا تقاضا وی' لیکن ماہڑے جے اِس راہ دے مسافر' نہ ہون دے برابر دستیاب مواد دی موجودگی بچ مصنف موصوف کو شک دا فائدہ ضرور دیسن۔ میں اندازہ کرسکداں جے اِس راہ دی مسافت طے کردیاں ہویاں نذر صاحب کو کس قدر کنڈے چُننے پیئے ہوسن جے اِس خارہ کشی سُن قلمکار کو آبلہ پائی دے کیہڑ یاں کیہڑ یاں مرحلیاں توں گذار یا ہوسی۔ اُس سن کس کس در دی خاک چھانی ہوسی تہ خُدا جانے کتنے جگراتے پُوٹے ہوسن۔ ایہہ لگ بھگ سارے مضمون پہاڑی زبان یا اسدے متعلقات دے بارے بچ ہین' جیہڑے اِس راہ دیاں مسافر تہ اِس ڈوہنگے سمندر دے غوطہ خوراں کو ملاشک وشبہ نشان' منزل یا سنگ میل دی حیثیت بچ رہنمائی بخشسن۔ مصنف سن پہاڑی لوکاں تہ اندی ماء بولی دے ماضی دے بارے گل کیتی ہے تہ استعارے دی زبان بچ تلیاں دا ماس گالیا ہے۔ اُنہاں سُن سُکیاں پہبھاں تہ کھوکھلیاں ڈھینگاں نیہہ ماریاں ہین بلکہ اِنہاں حوالیاں دے ذریعے اِس گل کو ثابت کرن دی کوشش کیتی ہے جے پہاڑی زبان کوئی حادثاتی یا مصنوعی بولی نیہہ جس سُن عصرِ حاضر دے کسی حادثے یا سیاسی ضرورت تھیں جنم رکہدّا ہووّے جیسا کہ اُسدیاں ''شریکاں'' دا اِس بارے مسلسل تہ مکروہ پروپگنڈہ ہے۔ اِنہاں سطراں بچ کتاب بچ شامل ساریاں مضموناں دے بارے کُنی اظہارِ رائے دا نہ موقع ہے تہ نہ ضرورت۔ اک گل ضرور ہے جے کسے کسے جائی قارئین حضرات کو تکرار ضرور نظر ایسی' پر ایسا ہونا قابلِ سمجھ ہے تہ قابلِ توجہ وی۔ کیاں کہ زیرِ نظر مجموعہ مضامین بہرحال کوئی مسلسل تصنیف نیہہ۔

آخر بچ میں اِس خواہش تہ دُعا نال رُخصت ہونداہاں جے پہاڑی دے اِس سپوت

دی زودنویسی تے بسیار نویسی اپنے روایتی معیاری پن نال مُچ چِر توڑیں بنی رہوے تے اوہ اپنی ماءبولی دی جھول تحقیق، تنقید تے تخلیق دے پھلاں نال اِسے طراں پہر دار ہوے۔

والسلام

خلوص کیش

ظفر اقبال منہاس

51/سی۔گاندھی نگر، جموں

مورخہ 29 جنوری 2017ء

آئینے بچ عکس

نمّل عنوان دے تحت میں پہاڑی زبان ہور ادب دی تحقیق تہ تنقید پُر لکھے دیاں اپنیاں کُجھاں مقالیاں دا ایہہ انتخاب پیش کرر رہیا ہاں۔ ایہہ سارے مضامین کلچرل اکادمی دیاں پہاڑی رسالیاں ''اُستا اُدب'' تہ ''شیرازہ'' دیاں مختلف شماریاں بچ شائع ہوئے دے ہین۔ میں تقریباً پنجی رسالے اپنے عزیز عبدالواحد منہاس دی تحویل بچ دِتے تاں جے اِنہاں بچوں کُجھ معیاری مضامین چُن کا اِنہاں کو ہک کتابی شکل دِتی جُلے۔ منہاس صاحب اُندی کمپوزنگ دا سلسلہ شروع کیتا۔ کمپوزنگ جاری آسی جے ستمر 2014ء دا ہڑ آ گیا۔ میں اُنہاں تہیاڑیاں مظفر آباد بچ آساں۔ اکتوبر بچ جد واپس آیاں تہ واحد صاحب مکو ایہہ پہیڑی خبر سنائی جے اُنہاں کو جیہڑے رسالے (اُستا ادب ہور شیرازے) آسے اوہ گارے دے ڈہیر بچ تبدیل ہو گئے ہین۔ میں ایہہ صدمہ بڑی مُشکل نال برداشت کیتا۔ مگر جد واحد صاحب ایہہ خوشخبری سنائی جے جیہڑا مواد کمپوز کیتیا گیا دا آسا اوہ کمپیوٹر بچ محفوظ ہے مگر فِر بھی ایہہ پتہ اَج توڑیں نیہہ چل سکیا جے اوہ کیہڑ ے مقالے آسے جیہڑے کتاباں بچ ہی رہ گئے تہ مٹی بچ بدل گئے۔ ماہڑی ساری محنت دا ''شیرازہ'' غلط وقتاں پُر بکھر گیا جس دا ازالہ ناممکن ہے۔ جیہڑا مواد خوش قسمتی نال بچ گیا اوہ زیرِ نظر کتاب ''نمّل'' بچ شامل ہے۔

باقی بچیاں دیاں مضامین دی اشاعت کنی کسے ہور کتاب دی شکل نچ کیتے جُلسی۔ چھاپی یا نہ چھاپی' ایہہ بعد نچ دِکھیا جُلسی۔ کِیاّں جے کُتاباں پڑھنے دا شوق تہ رجحان کہٹدیاں کہٹدیاں ہُن لگ بھگ ختم ہون دی کگار پُر پُہچ گیا دا ہے۔ خصوصاً تحقیقی تہ تنقیدی مضامین قارئین پُر ٹھونسنا اُندی شرافت دا ناجائیز فائدہ چاہنے دے مُترادف ہے۔ اگر بہ فرضِ محال کِسے بے گناہ' مظلوم تہ بے زبان قاری اُپر ایہہ کتاب ٹھونسے گئی تہ میں اُس دوستا کولوں معافی منگساں کہ اُس کوستان دا ماہڑا کوئی اِرادہ نہ آسا۔ بہر حال اُردو دے مزاحیہ قلمکار مشتاق یوسفی سُن لِکھیا ہے جے حشر آلے تہیاڑے گُناہ گار گُرڑیاں کو ایہہ سزا دِتے گیسی جے انہاں کو کھانے واسطے صرف اوئی کھانے دِتے جُلسن جیہڑے اُنہاں آپ پکائے دے ہوسن۔

ناقد دے بارے نچ آکھے گیندا ہے جے اوہ ہِک ایہجی نکھی ہوندا ہے جیہڑی انساناں دے جسم دی صرف اُس جائی بجدی ہے' جِتھا کوئی میل یا غلاظت چِمڑی ہووّے یا نقاد ہِک ایہجی جُوں ہوندا ہے جیہڑی محبوبہ دیاں خوبصورت زُلفاں نچ بڑ کا نہ صرف اُسدیاں زُلفاں کو تہس نہس کردی ہے تہ کُھرکن نال رَت آندی ہے ہور فِر جَد کم تحقیقی نوعیت دا بھی ہووّے' اگر محقق اقبالؔ دے کلام دے کِسے سنجیدہ گوشے پُر خامہ فرسائی کردیاں ہویاں ''اس کہوڑے دی نسل تہ شجرۂ نسب پُر اَٹھ دس صفحے لِکھ چھوڑے جِس پُر سوار ہوکا اوہ کدے موچی دروازے تھیں کچّی چھاؤنی گئے آسے تہ آپ اندازہ لاؤ جے بے چارے قاری دی حالت کِہہ ہوسی۔ اوہ خودکشی نہ کرسی تہ کِہہ کرسی؟ بہر کیف میں اپنیاں جُرأت مند تہ بہادر دوستاں کو ایہہ عرض کرساں جے اوہ اپنی بہادری دا ثبوت پیش کردیاں ہویاں اِس کتابا کو ضرور پڑھن' مگر خُدا دا واسطے اِس کو حرف آخر نہ سمجھن نہ ماہڑی گل دا یقین کرن۔ پہاڑی ادب دے حوالے نال جیہڑا انواں تحقیقی تہ تخلیقی کم منظرِ عام پُر آیا دا ہے' اُسکو بطور اضافہ

اِنہاں مضموناں بچ شامل کرنا،فر حوالے دیون ۔تحقیقی کماں بچ کوئی گل حرفِ آخر نیہہ ہوندی۔

میں جتھا جناب عبدالواحد منہاس دی محنت شاقہ واسطے اُندا بے حد شُکر گزار ہاں جے اُنہاں اپنی گونا گوں مصروفیات بچوں قیمتی وقت بچا کا اِس پروجیکٹ کو بہ حُسن خوبی تکمیل تکر پُہچایا‘میں اُتھے ہی اپنے رفیق تہ محترم دوست‘معروف ادیب‘شاعر‘نقاد‘محقق‘ دانشور‘سیاست دان تہ صحافی جناب ظفر اقبال منہاس دا بھی سپاس ضرور ہاں جے اُنہاں ’’نمّل‘‘پُر اپنا تبصرہ فرما کا آپسی خوشگوار دوستانہ تعلقات کو نہ صرف قائم رکھیا بلکہ ہور مستحکم کیتا۔ظفر اقبال منہاس دا اندازِ کلام ہمیشہ ناقدانہ ہوندا ہے تہ اُندی ایہہ خوبی اُندے مخالفین بھی پسند کردے ہین کہ اوہ فقط صحت مند تنقید ہی نیہہ کردے بلکہ عیباں دی قدر دانی بھی خوبصورت انداز نال کرن دے ماہر ہین۔تنقید دے معیار کومحض تنقیص سمجھن والے بھی ایہہ گل مندے ہین جے ظفر اقبال منہاس فن یا فنکار دیاں خوبیاں تہ خامیاں دواں کو اپنے کڑے علمی معیار یا ترکڑی پُر تولنے دے اُستاد ہین تہ اُندی ایہہ بے مثال خوبی مکو سخت پسند ہے۔

راجہ نذر بونیاری

۞۞۞

پہاڑی تہ اِسدیاں ہانی بولیاں دے سانجھے مسئلے

موجودہ ریاست جموں و کشمیر‘جیہڑ ی ترَیہواں قُدرتی خِطیاں یا ڈویژناں نچ بنڈی دی ہے۔اس عظیم تر قلمرو جموں و کشمیر ولداخ وتبت و گلگت وبلتستان تہ شمالی علاقہ جات دا محض 1/4حِصّہ ہے جِس دیاں سرحداں تہ بنھے گذشتہ صدی دے نصف (1947) تِکر ہندوستان‘ چین تہ وسطہ ایشیا دے کوہِ قاف سلسلے توڑیں۔کھنڈیاں دیاں آسیاں تہ ماسوائے سیاچین‘اقصائے چین تہ شنگریلا علاقے‘جیہڑے سطح سمندر تھیں 12,000-15,000 تہ 10,000فٹ دی بُلندی تے بالترتیب واقع ہین‘تھیں۔کہن کا شمال مشرق تہ جنوب مغرب نچ کٹھوعہ‘ سانبہ‘پونچھ‘ راجوری تہ موجودہ پاکستان دے زیرِانتظام راولاکوٹ‘میر پور‘باغ دے اضلاع تہ دوُر مغرب دے ہزارہ‘ کاغان‘بکھیلی دیاں ڈویژناں تِکر پھیلے دے اِس چودہ لکھ چوراسی ہزار چار سو چالیس مربع میل دے علاقے نچ جِس نچ وادیٔ کشمیر کو مرکزی حیثیت حاصل ہے۔لسانی‘تہذیبی‘ثقافتی تہ نسلی اعتبار نال دَساں اکائیاں پُر مشتمل ہِک ایہجیا سماج صدیاں تھیں کثرت نچ وحدت دی

قابلِ تعریف تے مثالی کردار دا حامل آسا، پَھل پُھل رہیا آسا تے اِس سماج دی کِسے بھی اکائی کو دوئی اکائی نال نہ کوئی لسانی تعصّب آسا نہ نسلی عمرانی تے مذہبی تنازعہ بلکہ صدیاں دی تاریخ گواہ ہے کہ انہاں ساریاں خطیاں دے بسنیک ہِک کُنبے دی طراں مِل جُل کا رہندے آسے، جد کہ اُندے آس پاس، آہنڈ گُہانڈ بچ عقیدیاں تے نسلی جنگ و جدل جاری آسی تے جنوب تھیں شمال، مشرق تھیں مغرب لوکاں دی ہجرت راتیں تہیاڑی جاری رہندی آسی۔ اِس ہجرت نال جِتھا غریب لوکوں کو اُس مُشکل دور بچ ہزاراں پریشانیاں تے مصیبتاں دا مقابلہ کرنا پینیدا آسا تے ہزاراں بلکہ لکھاں لوک بے موت مارے گیندے آسے۔ آبادی بچ روز بروز کہاٹے دا سبب ایہوئی ہجرت آسی۔ اِس ہجرت نال سماج کو ہِک فائیدہ جیہڑا غیر شعوری طور پہچدا آسا، اوہ ایہہ آسا کہ پوری قلمرو دے لوک پہاویں اوہ جموں دا باسی ہووّے آیا ہزارے دا، تبت دا ہووّے آیا لداخ دا، شنگریلا دا ہووّے آیا ڈوڈے کشتواڑ دا، وادیٔ کشمیر دا ہووّے آیا پوٹھوار دا یا کٹھوے دا ہووّے آیا اودھمپور دا، ہِک دُوّے دی بولی کہٹ تھیں کہٹ سمجھ رکہندا آسا۔ لداخی، تبّتی، بلتی یا گلگتی بولیاں (سمجھن بچ) جنوب مغرب دیاں بسنیکاں کو ذرا اوکھیاں لگدیاں آسیاں۔ کشمیری بولی کشمیر تھیں باہر کِسے بھی جائی نہ سمجھے گیندی آسی تے نہ بولے گیندی آسی۔ البتہ اُردو ساری قلمرو بچ سمجھے گیدی آسی۔ ناخواندگی دی وجہ نال لِکھنا پڑھنا ہِک بڑا مسئلہ آسا۔ صرف وادیٔ کشمیر بچ خواندگی دی شرح باقیاں علاقیاں دی نسبت تھوڑی جی زیادہ آسی۔ 1849ء بچ وادیٔ کشمیر دیاں شہراں تے قصبیاں بچ خواندگی دی شرح 3 فیصد آسی تے ایہہ سارے کشمیری پنڈت آسے۔ مُسلمان 0.1 تے دیہاتی علاقیاں بچ 0.2 تے خواتین بچ اوسط صفر آسی۔ پنڈت کشمیری، اُردو تھیں علاوہ فارسی بولدے، سمجھدے، لِکھدے تے پڑھدے بھی آسے۔ سرکاری زبان بھی فارسی آسی۔ گلگتی، چترالی، لداخی، بلتی تے کشمیری

خالصتاً کنی کنی بولیاں آسیاں تہ اَج بھی ہین' جد کہ ڈوگری' پنجابی' پہاڑی' ہندکو' پوٹھوہاری' گوجری تہ ہماچلی بولیاں' ایہہ بولیاں بولن والے آسانی نال سمجھ تہ بول سکدے آسے تہ اَج بھی ایہہ بولیاں انہاں دیاں سانجھیاں بولیاں ہین' مگر اُردو سن ایہہ سارے لسانی طبقے بلالحاظ مذہب و مِلّت' رنگ و نسل' ذات و جماعت تہ عمر و جنس جوڑ رکھے دے ہین۔ اِس اُردو کو اُردو دے بجائے ہندوستانی یا ہندی بھی آکھ سکنے ہاں۔ اِسدا فائدہ زیادہ تر جموں و کشمیر' لدخ' گلگت بلتستان دیاں لوکاں کو ہوندا ہے۔ صرف وادیٔ کشمیر ہِک ایہجا خطہ ارض ہے کہ جِتھا اُردو سکولاں نچ پڑھائے گیندی ہے۔ تاں جُل کا اوہ اُردو بول یا سمجھ سکدے ہین۔ مگر کشمیر وادی کو چھوڑ کا باقی پورے قلمرو دے لوک سکولاں نچ اُردو سِکھے پڑھے بغیر بھی اُردو بول تہ سمجھ سکدے ہین۔ لداخی بغیر لداخیاں دے کوئی نیہہ سمجھ سکدا۔ اِسے طراں تِبتی تہ بلتی بولیاں بھی صرف اُتھے دے لوک ہی بول یا سمجھ سکدے ہین۔ صرف کُجھ سال پہلاں تِکر فارسی کشمیر وادیؔ تہؔ صوبہ جموں دیاں مُسلم اکثریتی علاقیاں دیاں سکولاں نچ چھیمیں جماعت تھیں اک لازمی مضمون دی حیثیت نال دسمیں جماعت تِکر پڑھائے گیندی آسی' مگر ہُن ایہہ عظیم بولی صرف یونیورسٹی دی سطح پُر پڑھائے گیندی ہے۔ وادیٔ کشمیر دی روزمرہ دی کشمیری پُر فارسی دا اثر بھی روز بروز کہٹدا جارہیا ہے۔ البتہ خواندہ لوک تحریر و تقریر نچ فارسی چنگی طراں برت رہے ہین۔

شخصی راج دے خاتمے تے آزادی دے بعد نویں کشمیر دے آئین دی دفعہ دے تحت اُردو کو ریاست جموں و کشمیر دی سرکاری زبان دے طور تسلیم کیتے گیادا ہے' مگر عملی طور پُر زمینی سطح پُر اُردو وادیٔ کشمیر نچ محکمہ مال دے پٹوار ریکارڈ دے علاوہ ہور کُرے نظر نیہہ آندی۔ عدالتاں ہور سرکاری دفتراں نچ انگریزی استعمال ہوندی ہے۔ سیکرٹیریٹ دی زبان صرف انگریزی ہے۔ پولیس تھانیاں تہ چوکیاں نچ بھی ٹیکنیکل اُردو لِکھے گیندی ہے۔

بیمیں صدی دے آغاز بچ مہاراجہ کشمیر دے ہِک حُکمنامے دے مطابق اُردو کو سرکاری زبان دا درجہ دتیا گیا ہور اِس پر عملی جامہ بھی لائے گیا۔ اِس حُکمنامے پر سختی نال عمل کیتا گیندا آسا۔ ریاست دے ہِک محقق تہ ماہرِ لسانیات پروفیسر بلدیو پرشاد شرما دے ہِک مضمون بچ جیہڑا کلچرل اکیڈیمی دے شیرازہ اُردو بچ چھپیا ہے' ایہہ انکشاف کیتیا گیا ہے کہ کشمیر دے میر واعظ مولوی یوسف شاہ صاحب یا اُندے والد دی قیادت بچ علماء تہ کشمیری ادیباں تہ شاعراں دا ہِک وفد مہاراجہ کشمیر نال مُلاقی ہویا تہ ہِک عرضداشت پیش کیتی' جس بچ اُردو کو سرکاری زبان دا درجہ دینے دے فیصلے پر نظرثانی کیتے دی درخواست کیتی گئی دی آسی۔ ریاست دی تاریخ بچ شاید ایہہ پہلا موقعہ آسا جد لسانی بقائے باہم دی عظیم روایت بچ تریڑ باہے دی کوشش کیتی گئی دی آسی۔

اِس تھیں گُجھ ہور پچھاں جُلو تہ ریاست بچ ہر پاسے فارسی دی حُکمرانی نظر آندی ہے۔ مہاراجہ پرتاپ سنگھ سن ریاست بچ فارسی کو سرکاری زبان دا درجہ دِتیا دا آسا تہ اس اُپر سختی نال عمل پیرا آسے۔ جس نال اندازہ ہوندا ہے کہ کسے بھی بولی یا زبان کو مذہبی گزاناں نیہہ منیا جُل سکدا۔ زبان تہ مذہب بالکل کئی کئی چیزاں ہین۔ پرتاپ سنگھ شاہمیری دور دے بادشاہ زین العابدین' بڈشاہ' یوسف شاہ چک تہ مُغل بادشاہ نورالدین' محمد جہانگیر تہ ششا ہجہاں دے بعد دے دور دا پہلا فرماں روا آسا' جیہڑ اعلم و ادب' تہذیب تہ ثقافت دا زبردست دِلدادہ تہ محافظ منے گیندا ہے۔ اُسدے دربار بچ ہمیشہ عربی' فارسی' سنسکرت' اُردو' کشمیری' ڈوگری تہ ہوراں مقامی Regional زباناں دیاں عالماں دا جمگھٹا لگیا رہندا آسا۔ او فنونِ لطیفہ نال تعلق رکھن والیاں لوکاں دا بڑا قدر شناس آسا۔ جسطراں ریاست دا ہر شہری بلا لحاظ مذہب و مِلّت' رنگ و نسل' جنس و عمر تہ زبان کثرت بچ وحدت دے زریں اصول دے تحت ہِکی کُنبے دی طراں اِس سرزمین بچ بس رہے آسے۔ اِس طراں اِتھاں

دیاں زباناں بھی تسبیح دیاں دانیاں دی طراں ہکی تہا گے بچ پرویاں دیاں ہین۔ ہک پاسے سنسکرتِ فارسیِ عربیِ اُردوٗ ہندی برابر پنپ رہیاں ہین' اُتھاں مقامی Regional زباناں کو بھی پَھلے پُھلے تہ فروغ دے پورے موقعے فراہم کیتے گئے دے ہین۔ ایہہ ساریاں زباناں تعلیمی نصاب بچ شامل کیتے گیاں دیاں ہین' مگر اِس فیصلے پُر فی الوقت عمل درآمد دا انتظار ہے۔ صرف کشمیری تہ پنجابی بُنیادی تعلیم دا حصہ ہین۔ پہاڑی کو نصاب دا حصہ بنان دے فیصلے دے باوجود جموں و کشمیر بورڈ آف اسکول ایجوکیشن دیاں حاکماں سن اِس پر عمل درآمد نیہہ کیتا دا ہے۔ زمینی سطح پُر ریاست بچ بولے گین والی ساریاں تھیں بڑی مقامی بولی کشمیری کو سرکاری سرپرستی حاصل ہون دے باوجود ہُن تِکر اوہ مقام نیہہ مِل سکیا جِسدی اوہ مستحق آسی۔ اِسدا قصور حکومت دا نیہہ بلکہ ایہہ بولی بولن والیاں دا ہے' جیہڑے اپنیاں بچیاں نال اپنی ماء بولی دے بجائے اُردو تہ انگریزی بچ گلاں کردے ہین تہ اپنیاں بچیاں کو سرکاری سکولاں دے بجائے پرائیویٹ انگلش میڈیم سکولاں بچ داخلے دیندے ہین۔ جِتھا ماء بولی دا تصور نہ ہون دے برابر ہے۔ پہاڑی لوک بھی ہُن ماء بولی دے بجائے آپا بچوں یا اپنیاں جندکاں نال اُردو بچ گُفتگو کردے ہین۔ خصوصاً پڑھے لِکھے دے ہور اوہ جنہاں اپنیاں پُشتنی علاقیاں بچوں ہجرت کر کا شہری علاقیاں بچ رہائش اختیار کیتی ہے۔ مکو پہاڑی دیاں اُنہاں ادیباں' شاعراں' عالماں تہ نام نہاد ماہرینِ لسانیات تہ سکالراں پُر افسوس تہ تعجب ہوندا ہے' جیہڑے اپنیاں پہاڑی تصنیفاں تہ تخلیقاں اُپر ایوارڈ تہ بڑے بڑے انعامات حاصل کردے ہین' مگر اُندے بچے اپنی ماء بولی دا ہک لفظ بھی نیہہ بول سکدے تہ ایہہ حضرات اپنیاں تہ غیراں نال اُردو تہ دُویاں مقامی بولیاں بچ گل کرنا مناسب سمجھدے ہین' مگر اپنی زبان نیہہ بولدے۔ پہاڑی زبان دے کلچر ہور پہاڑیاں دی بہبودی دے دعویدار لیڈر بھی اپنی بولی نیہہ بولدے۔

اسطراں ایہہ بولی صرف اپنیاں دیاں ہتھوں مظلوم بن گئی ہے تے اِسدا مستقبل ہِک سوالیہ نشان بن کا اپنیاں پہاڑی لوکاں کولوں مُچ سارے تلخ تے کوڑے سوال پُچھ رہیا ہے۔

پہاڑی بولی دا ذکر چل رہیا ہے تے اساں کو اِتھا جموں و کشمیر کلچرل اکیڈیمی ٔریڈیو کشمیر تے دوردرشن دے کردار دا ذکر کرنا نیہہ بسارنا چاہیدا۔ کلچرل اکیڈیمی بچ پہاڑی شعبے دے قیام دے بعد پہاڑی زبان بچ زبردست ترقی اِس گل دی گواہ ہے کہ سرکاری سرپرستی زباناں دے فروغ واسطے انتہائی ضروری ہوندی ہے۔ ترقی یافتہ ممالک بچ بھی ایہہ منی گئی دی ہے۔ اِسدی مثال چین ٔروس ٔفرانس تے جاپان تھیں علاوہ کُجھ ترقی پذیر ممالک جنھاں بچ ترکی ٔمصر ٔایران تے انڈونیشیا شامل ہین۔ لیکن برصغیر تے جنوبی ایشیاء دیاں مُلکاں بچ مادری زبان دا سب تھیں بڑا چلن بنگلہ دیش تے جنوبی ہندوستان بچ ہوندا ہے۔

حکومت پہاویں کوئی بولی بھی بولدی ہووّے ٔاُسکو مملکت دے اندر اپنی علاقائی ٔسماجی تے ثقافتی انفرادیت قائم رکھن واسطے مقامی بولیاں دی نشوونما واسطے سخت احکامات تے اقدامات کرنا چاہیدا ہور اُنہاں پُرعمل کرانا اُسدا فرض اوّلین ہے ٔمگر افسوسناک حقیقت ہے کہ ایسا نیہہ ہوندا۔ کلچرل اکیڈیمی ہووّے یا ساہتیہ اکیڈیمی تے برقیا تیا طلاع عامہ ٔانہاں اداریاں بچ زباناں تے ثقافتی وراثت دے تحفظ تے ترقی واسطے مُچ موٹیاں موٹیاں رقماں مختص کیتے گیندیاں ہین۔ ایہہ ہی وجہ ہے کہ انہاں دیاں مقامی زباناں زندگی دا ساسا چاہڑدیاں ہین۔ زباناں دی ترقی بچ تخلیق کاراں ٔمصنفاں ٔشاعراں ٔادیباں تے دانشوراں دا بڑا رول ہوندا ہے۔ لسانی سائنس دے سیانے تے صرف لسانیات پُر تحقیقی کم کردے رہندے ہین ٔلیکن اِس نال کم نیہہ بندا۔ جدتک نہ تخلیقی آرٹ دی حوصلہ افزائی کیتی جُلے۔ مگر تخلیقی کم کرن والیاں دی تعداد مُچ کہٹ ہوندی ہے۔ مقامی بولیاں اگر جیندیاں ہین تے اوہ صرف اُنہاں دیہاتی گنوار گُڑیاں تے کالسریاں دی بدولت ہین ٔجیہڑے اَن پڑھ تے سِدھے سادھے

کھیتاں کھلیاناں تہ چُلھے تہ رسوئیاں بچ بولیاں دے بیج راہندے ہین تہ کسے نہ کسے طراں اپنیاں بولیاں کو آکسیجن پُہچاندے رہندے ہین۔اسدیاں ماواں‘ دادیاں‘ نانیاں تہ عام ہیشہ ور غیر شعوری طور پُر اپنی ماء بولی دی آبیاری کردے ہین۔اُندا کم ریسرچ سکالراں‘ ماہر لسانیات‘ ادیباں‘ شاعراں تہ دانشوراں تھیں زیادہ اہم ہوندا ہے‘ مگر جِس طراں کہ پہلاں میں عرض کیتی کہ شہری تہذیبی یلغار سن اسدے گراں توڑیں متاثر کیتے دے ہین۔ روزمرہ دے استعمال دی ہر چیز بزاراں تہ گراواں بچ دستیاب ہون دی وجہ نال اکثر گرائیں زمیندار تہ کاشتکار دُدھ‘ سبزیاں‘ مکھن‘ کہئیَ‘ انڈے‘ چوزے تہ کُگڑیاں‘ رُٹی تہ ملبوسات جنہاں بچ بنیاناں تہ موزے‘ پٹیاں‘ لوئیاں وغیرہ شامل ہین‘ بزاروں مُل چاہِ کھندے ہین تہ ہُن کسے بھی گراں بچ نہ تُساں کو چرخہ نظر آسی‘ نہاون‘ نہ تُمّی‘ نہ پوچھا‘ نہ بنیان موزے بُنن دیاں سلائیاں‘ نہ کنج‘ نہ چھج‘ نہ مولانہ پرون‘ نہ دِیا نہ بتی‘ نہ کھٹ‘ نہ پیڑا‘ نہ تھال‘ نہ شانک‘ نہ توا‘ نہ کنالا‘ نہ پولاں‘ نہ پتاوے‘ نہ پھے‘ نہ دچو۔ہولیاں ہولیاں مُچ سارے الفاظ اسدی بولی بچوں غائب ہورہے ہین۔اسدیاں بُزرگاں کو ہُن پہاڑی زبان دے اکھان‘ محاورے تہ بُجھارتاں استعمال کیتے دی ضرورت نیہہ پیندی‘ مگر بہرحال فِر بھی ہالیں پانی سِراتوں اُپر نیہہ گیا۔

پہاڑی دیاں ہانی بولیاں بولن والیاں بچوں گوجری بولی دی پوزیشن مستحکم ہے۔ کِیاّں جے اِس قبیلے والیاں دی ہجرت بڑے پیمانے پُر نیہہ ہوئی دی‘ بلکہ اِندی اکثریت فی الوقت اُنہاں نکیاں‘ ماہلیاں‘ جنگلاں تہ ٹہاکیاں تے آباد ہے‘ جیہڑی اُندی جائے پیدائش آسی۔ایہہ لوک حتی الامکان اپنی ماں بولی بچ گل بات کرنا مناسب سمجھدے ہین۔پنجابی زیادہ تر یعنی 99% لوک سِکھ بولدے ہین‘ لیکن اُندی پنجابی اُپر بھی پہاڑی دا اثر غالب ہے۔لیکن جیہڑے سِکھ پڑھ لِکھ گئے دے ہین یا فِر شہراں دا ہر ہجرت کرگئے

دے ہین' اوہ پنجابی بولدے ہین تہ سکولاں بچ پنجابی پڑھدے ہین۔ مگر کشمیر بچ اِس بولی دا مستقبل بھی خطرے بچ ہے۔ تاہم ہالیں اوہ وقت بڑا دُور ہے۔

جِتھا تکر اسدی ریاستی سرکار دا تعلق ہے' اِس سرکار بچ ذمہ دار اعلیٰ عہدیاں پُر فائیز لوک خصوصاً منتخب عوامی نمائندے تہذیب وثقافت جیاں گلاں تھیں صاف بے خبر ہین۔ اِتھاں جیہڑا جیہڑی بولی بولدا ہے اُسدے پہانے اِتھا اوئی ہِک بولی بولے گیندی ہے تہ گِنے چُنے متعصب لوک اُندی لاعلمی تہ بے خبری دا فائدہ چاہندیاں ہوئیاں دُویاں زباناں نال ظُلم کرالدے ہین تہ اِسطراں نہ تہ اوہ اپنی مادری بولی دی خِدمت کرسکدے ہین تہ نہ دُویاں ہانی زباناں نال انصاف۔

اسدی ریاست مُلک دی شاید واحد ریاست ہے جِتھے مقامی بولیاں بچ کوئی اخبار نیہہ چھپدا۔ کشمیر بچ کُجھاں دانشوراں تہ کشمیری نال عقیدت تہ محبت رکھن والیاں وقتاً فوقتاً کشمیری بچ ہفت روزے شائع کیتے دی کوشش کیتی' لیکن ایہہ اخبار نہ کِسے پڑھے نہ ایہہ سال دو سال تھیں علاوہ چل سکے۔ کوششاں اَج بھی جاری ہین' لیکن سب بے سود۔ فِر بھی غنیمت ہے کہ انگریزی تہ اُردو دے تقریباً ۳۰۰ سو روزنامے تہ ہفت روزے ریاست بچ شائع ہورہے ہین تہ اِنہاں کو چھاپن تہ پڑھنے والے اسدے اوئی کشمیری پہرا ہین' جیہڑے مادری زبان واسطے بڑے فِکر مند رہندے ہین۔

''کتاب'' جِسدی اہمیت دا اندازہ اساں کو دُنیا دیاں بڑیاں بڑیاں لائبریریاں بچ رجسٹرڈ قارئین دی تعداد نال لگ سکدا ہے۔ جِتھاں کروڑاں کتاباں کو پڑھن والے لکھاں نہ سہی ہزاراں ضرور ہوندے ہین' مگر اسدی ریاست دیاں لائبریریاں بچ جُل کا دِکھو۔ صبح تھیں شام تک اک بھی بندہ یا کتاب دا شوقین نظر نیہہ آندا۔ کدے کدے کوئی بُزرگ آ کا کتاب منگدا ہے۔ نویں نسل دیاں اسدیاں نوجواناں کو لائبریری دا کوئی تصور ہی نیہہ۔ خُدا

خُدا کرکے اگر کوئی نوجوان کتاب منگن واسطے آندا بھی ہے تہ اوہ انگریزی دی کوئی نصابی کتاب دا مطالعہ کردا ہے۔ اگر تُساں کو یقین نیہہ آندا تہ تُسیں لائبریری دیاں منتظمیناں کولوں اِس گل دی تصدیق کرواسکدے ہو۔ اِس منفی تہج دی وجہ نال انگریزی بغیر ساری زباناں متاثر ہوندیاں ہین۔

جدکدے مشاعرہ ہوندا ہے تہ جس زبان بچ مشعرہ ہوندا ہے اوہ بولی بولن والے محض گِنے چُنے دے، بیہہ پنجی سامعین جیہڑے شاعر بھی ہوندے ہین' اِس مشاعرہ بچ موجود ہوندے ہین۔

شادی بیاہ دیاں موقعیاں پُر خصوصاً مہندی رات کو ڈیکاں (Decks) پُر پنجابی فاسٹ میوزک یا فلمی گیت گائے یاسُنے گیندے ہین۔ اہلِ شادی دی زبان بچ مروج لوک گیت ہولیاں ہولیاں داستانِ پارینہ بندے جارہے ہین۔

پہاڑی لول ہُن اپنیاں شادیاں بچ ڈھول ڈھو لک' جوڑی تہ لوک ناچاں کو بِدعات سمجھ کا ترک کررہے ہین۔ حالانکہ جیہڑے لوک اُنہاں کو ثقافت تہ لوک ورثے تھیں بیزاری پُر اُکساندے ہین' اوہ فطرت شناس نیہہ بلکہ ثقافتی ہور تہذیبی قدراں دے دُشمن ہین تہ جیہڑے پہاڑی لوک تھوڑے جئے پڑھ لِکھ گئے دے ہین اوہ اُنہاں کو دُویاں زباناں دی لوک وراثت نال کوئی دُشمنی نیہہ' صرف اپنی ماں بولی کو بدعت تہ سماج دُشمن آکھدے ہین۔ اِسے واسطے ماں بولی کو نصاب بچ شامل کرنا انتہائی ضروری ہے۔ تاں جے اسدے نونہال بچے اِس تھیں ہمیش واسطے کٹے نہ جُلن۔

کُجھاں زمینی سچائیاں دے باوجود صرف کلچرل اکیڈیمی ہک ایہجا ادارہ ہے جیہڑا نہ صرف زباناں دے فروغ دا کم پچھلیاں 47 سالاں پُروں کم کررہیا ہے بلکہ لکھاریاں دی حوصلہ افزائی بھی ہورہی ہے۔ ہر سال کلچرل اکیڈیمی مختلف زباناں دیاں ادیباں تہ

شاعراں کو انعام واکرام تہ ایوارڈاں نال نوازدی ہے۔ تحقیقی تہ تخلیقی موضوعات پُر کتاباں شائع کرن والیاں ادیباں ہور شاعراں کو سبسڈی بھی دیندی ہے۔ ہر سال مختلف موضوعات پُر سیمنار، کانفرنساں ہور مشاعرے کرکا ادیباں تہ شاعراں کو ہِک جائی جمع ہون تہ آپاں بچوں ادبی تہ ثقافتی مسئلیاں پُر گل بات تہ غور وخوض کرن دا موقع فراہم کردی ہے۔ تہذیب تہ ثقافت دیاں دویاں شعبیاں مثلاً لوک ادب، لوک رقص، لوک موسیقی، کتابت تہ ہور مجموعی طور فنون لطیفہ دیاں دویاں شعبیاں بچ قابلِ تعریف کم ہور ہیا ہے۔

ہِک گل ریاست دیاں تقریباً ساریاں بولیاں واسطے بڑی حوصلہ افزا ہے کہ ایہجے ادیب تہ شاعر بھی اِس سرزمین پُر موجود ہین، جیہڑے ہِک تھیں زیادہ زباناں بچ طبع آزمائی کرر ہے ہین تہ نہ صرف ادب تہ شاعری بلکہ اُنہاں کو ہانی زباناں بولن، لکھن، پڑھن بھی قُدرت حاصل ہے۔ اِس قبیل دیاں لکھاریاں یا لسانی ماہراں بچ کشمیری ادیب ہور شاعر شامل نیہہ۔ جنہاں تخلیق کاراں دی مادری بولی کشمیری ہے، اوہ صرف اُردو یا فارسی بچ طبع آزمائی کرسکدے ہین۔ فارسی ہور اُردو دے کُجھ مقتدر قد آور ادیب تہ شاعر کشمیری آسے تہ اَج دی تاریخ بچ بھی کشمیری زبان بولن والے اُردو دے منے پڑمنے دے شاعر موجود ہین۔ لیکن کشمیری دے اوہ شاعر جیہڑے راجوری، پونچھ، ڈوڈہ، کشتواڑ، بھدرواہ، بانہال جیاں علاقیاں بچ سکونت پذیر ہین، کشمیری تھیں زیادہ چنگی طراں اِتھاں دیاں مقامی بولیاں بچ شعروادب تخلیق کرر ہے ہین۔ اِنہاں بچ پروفیسر شہاب عنایت ملک، پروفیسر اسداللہ وانی، شاہباز راجوروی، فدا راجوروی، عبدالسلام بہار، خورشید بسمل، منشور بانہالی، امین بانہالی شامل ہین تہ کُجھ نویں شاعر ہور شاعرات بھی اپنی مادری زبان دے بجائے دُویاں مقامی بولیاں بچ شعروادب دی نوک پلک سنوارن بچ معروف ہین۔ حالانکہ ایہہ کوئی عیب یا گُناہ نیہہ۔ اگر انہاں شاعراں تہ ادیباں دا کوئی دستاویزی تذکرہ (مخلوط) سامنے آندیا جُلے تہ ہِک

خوبصورت رنگا رنگ دیاں پُھلاں نال مزین باغ دی تصویر اسدے ذہن پُر آ گیسی، جیہڑے اُندی نامکمل فہرست کُجھ اسطراں ہے: کے۔ڈی۔ مینیؔ، ڈاکٹر صابر مرزا، رشید قمرؔ، شیخ آزاد احمد آزادؔ، رفیق سوزؔ، بابو نور محمد نورؔ، نذیر حسی بھٹی، پروفیسر فتح محمد عباسیؔ، چودھری اقبال عظیم، شیخ ظہور، ڈاکٹر صابر آفاقیؔ، مخلصؔ وجدانی، محمد منشا خاکیؔ، امتیاز نسیم ہاشمیؔ، پروفیسر محمد رفیق بھٹی، پروفیسر محمد صغیر خان، شمس الرحمٰن، محمود طاہرؔ، مستور احمد شادؔ، محمد سلیم بیگ، ممتاز نامبلوی، رتن سنگھ کنولؔ، پروفیسر بیکم سنگھ راہیؔ، جوگیندر سنگھ شانؔ، سوامی انتر نیرؔ، سریندر نیرؔ، ارونا شرما، پرویز مانوسؔ، ڈاکٹر مرزا فاروق انوارؔ، پرویز ملک، ماسٹر محمد بشیر خاکیؔ، سردار اچھوپال سنگھ، جسبیر سنگھ کوہلی، گُلشرن سنگھ گلشن، ماسٹر شاہ محمد خان، لعل الدین مظلوم وغیرہ تہ ہور ناچیز۔

اِتھا ایہہ گل قابل ذِکر ہے کہ صوبہ جموں دے شعراء تہ ادیب تقریباً ساریاں مقامی بولیاں نِچ معیاری ادب تخلیق کرن دی صلاحیت رکھدے ہین۔ جنھاں ادیباں تہ شاعراں دی نامکمل فہرست میں اُپر بیان کیتی، ایہہ سارے ڈوگری، پہاڑی، گوجری، پنجابی سمجھ تہ بول سکدے ہین تہ چند ہِک ایجے بھی ہین جیہڑے دُوّے صوبے دی بولی کشمیری نِچ بھی لِکھ رہے ہین۔

اِس مخلوط لسانی تہ تہذیبی ورثے دا فائدہ غیر شعوری طور پُر زباناں کو برابر مِل رہیا ہے۔ کلچرل اکیڈیمی ہر سال ہِک مخلوط لسانی رائٹرس کیمپ منعقد کرکا ہِک مثالی تہ قابلِ تعریف کم کردی ہے۔ اِسے طراں دا ہِک کیمپ 2012ء نِچ مانسر، جموں نِچ منعقد کیتا گیا، جِس نِچ ایہہ ناچیز بھی شامل آسا۔ اِس کانفرنس نِچ پہاڑی، کشمیری، ڈوگری، لداخی، اُردو، بلتی، پنجابی، ہندی تہ گوجری دیاں ادیباں تہ شاعراں نال ہِک ہفتہ گُزارن دا موقعہ مِلیا، جِس دوران کانفرنس نِچ شامل قلمکاراں کو دُویاں مقامی بولیاں نِچ تخلیق کیتے گئے

نوٹ...... عبدالغنی شیخ (لداخی) لداخی، تبتّی تہ بلتی دا واحد ادیب ہے جیہڑا زیادہ تر اُردو نِچ لِکھ رہیا ہے۔

ادب تے شاعری ہور تحقیقی مقالےسُن کا معلومات بچ کافی اضافہ ہویا تے ہِک دُوّے کولوں کافی کُجھ سِکھیا ہور ہانی بولیاں بچ تخلیق ہون والے معیاری ادب دا پتہ چلیا۔اِس اکٹھ (Get to gether)نال ادیباں کو صاف سُتھرا معیاری ادب لِکھن دی تحریک بھی مِلی تے اپنی ہانی لِکھاریاں دے خیالات جانن دا موقعہ بھی مِلیا۔اِس قسم دی ادبی کانفرنساں منعقد کیتے نال دو فائدے ہین۔زباناں کو ہِک دُوّے دے نیڑے آن دا موقعہ مِل سکدا اے ہور ہانی بولیاں کو جیہڑ یاں مُشکلاں حائل ہین،انہاں پُر بحث کر کا اُندا حل لوڑن دا موقعہ بھی مِلدا اے۔

پہاڑی تے اِسدی ہانی بولیاں بولن والیاں دی خدمت بچ ماہڑی ایو گُزارش ہے کہ اوہ اپنی بولی کو کِسے بھی صورت بچ نہ ترک کرن تے کِسے احساس کمتری بچ مُبتلا نہ ہوون۔اِسطراں اوہ اپنی پیاری ماں بولی دے دُدھ دا حق بھی ادا کر سکسن تے اپنی شناخت تے سنجان کو بھی قیامت تِکر جیہندا رکھ سکسن۔خصوصاً اسدی نویں نسل اپنی تہذیب،ثقافت خاصکر مادری زبان تھیں بالکل نابلد ہین بلکہ اسدی دُنیا انگلی تے کی بورڈ امتحان تے کیریئر تک محدود ہو کا رہ گئی دی ہے۔اِس نال پسماندہ تے غیر ترقی یافتہ زباناں کو ناقابلِ بیان نقصان ہور ہیا ہے۔غیر ترقی یافتہ زباناں بچ پہاڑی بھی شامل ہے۔اِس بولی کو صفحۂ قرطاس پُر جلوہ گر ہوئے دیاں مسّاں مسّاں تری، پینتری سال ہوئے دے ہین تے صدیاں پُروں اپنی ماں بولی کو ہِک جیہندی جاگدی سجی سنواری بوٹی دی شکل بچ دِکھن دا ارمان رکھن والیاں پہاڑی ادیباں تے دانشوراں،زبان دیاں ماہراں تے اِس بولی بال فطری تے جذباتی رشتہ رکھن والیاں سن راتیں دیاں محنت تے عرق ریزی نال اِسدی ہِک خوبصورت تے مضبوط نیں باہی۔بالکل قلیل جئے وقتے بچ بہترین معیاری ادب تے شاعری تخلیق کیتے گئی۔زیادہ کم تحقیقی شعبے بچ ہویا دا ہے۔جِسدی تعریف نہ کرنا کم ظرفی ہوسی۔لوک ادب بچ کہانیاں،قصّے ،داستاناں،اکھان،

محاورے، ضرب المثالاں وغیرہ جمع کر کا چھاپے گیاں دُویاں زباناں دیاں شہرۂ آفاق کتاباں دے پہاڑی بچ ترجمے کیتے گئے۔ پہاڑی ڈکشنری بھی تکمیل دیاں مرحلیاں بچوں گُزر رہیئی ہے۔ موسیقی تہ سٹیج ڈرامے دا پہلو توجہ طلب ہے۔ باوجود اِس سچ دے کہ پہاڑی ثقافت دی شروعات موسیقی تہ رقص و نغمہ نال ہویا، جس بچ پہاڑی لوکاں زبردست دِلچسپی دا مظاہرہ کیتا تہ پہاڑی قوم دا روایتی جوش و خروش صرف موسیقی دیاں محفلاں بچ دِکھن دے لائق ہوندا آسا۔ جنہاں لوک گیتاں یا صوفیانہ کلام کو پہاڑی لوک ٹھڈاں دے اندر ڈر ڈر کا گُنگُناندے آسے، اوہ ٹھڈاں دیاں باہر آ کا لاؤڈ سپیکراں، آڈیو کیسٹاں، ریڈیو تہ ٹی وی دے ذریعے تہ Live پہاڑی لوکاں پہلی بار سُنیاں۔ لیکن وقت دے نال نال ترجیحات بدلن لگیاں تہ اَج پہاڑی موسیقی فِر زوال پذیر نظر آ رہی ہے تہ سٹیج ڈرامہ جِسدی اِبتداء کرناہ کلچرل کلب تھیں ہوئی، فِر اوڑی تھیں درہال توڑیں کامیاب ڈرامے کھیڈے گئے۔ بڑیاں بڑیاں کانفرنساں بچ ڈرامے دہسے گئے، جیہڑے ناظرین سُن زبردست پسند کیتے۔ اچانک اِس صِنف دے پنڈے بچوں بھی جنے جان نکل گئی دی ہے۔ پہاڑی زبان دے ناں پُر کُجھ ڈرامے ٹیلی ویژن سکرین پُر بھی آ گئے، لیکن اوہ کِسے بھی صورت بچ پہاڑی کلچر تہ شناخت دے آئینہ دار نیہہ۔ جموں تہ پونچھ دیاں کُجھاں دوستاں ہِک پہاڑی فلم ''لکیر'' بھی بنائی، جیہڑی پہاڑی لوکاں مُچ پسند کیتی۔ ''لکیر'' کُجھاں ٹیکنیکی خامیاں کو چھوڑ کا ہِک چنگی فلم ہے۔ اِس فلم سن چنگا مال سرمایہ کمایا تہ فِر اِسدی ساری ٹیم لا پتہ ہوگئی۔ اُدھر پاکستان دے زیرِ انتظام کشمیر دے شہر میر پور دیاں کُجھاں جوشیلیاں دوستاں ہِک پرائیویٹ ٹی وی چینل برمنگھم بچ قائم کیتا، جیہڑا بہت جلد جوانی مرگ ہوگیا۔

نجی شعبے بچ کتاباں، رسالیاں تہ اخباراں دی اشاعت نہ ہوون دے برابر ہے، پر پہاڑی ادیب تہ شاعر دی ایہہ آرزو تہ ارمان ہوندا ہے کہ اُسدی کتاب کوئی سرکاری مدد

یا تعاون نال شائع کیتی جُلبے۔ اَج توڑیں در جناں کتاباں چھپ کا آ گیاں دیاں ہین۔ لیکن ماسوائے اُنہاں کتاباں دے جنہاں کو کلچرل اکیڈیمی سن ''بیسٹ بُک آف دی ائیر'' ایوارڈ دیندا ہے' قارئین دیاں نظراں تھیں اوہلے ہین۔ اِنہاں بچ ظفر اقبال منہاس' ڈاکٹر مرزا فاروق انوارؔ' محمد شفیع خان صابرؔ' محمد عظیم خان' مجروحؔ ملنگامی' سید امتیاز نسیمؔ ہاشمی' راجہ شاہد شجاعتؔ' پرویز مانوسؔ' میر حیدر ندیمؔ تہ شیخ آزاد احمد آزادؔ شامل ہین۔

❁❁❁

پہاڑی زبان
کو درپیش مسائل تہ اُندا حل

بولی یا زبان ہر انسان تہ حیوان دی سنجان ہوندی ہے۔انسانی اِرتقاء دے نال نال عقل تہ استدلال تہ بولی دا فِطری اِرتقاء صدیاں تھیں ہوندا آیا ہے۔اَج دی تاریخ نچ جیہڑیاں ترقی یافتہ زباناں منّے گیندیاں ہین' ایہہ بھی ابتدائی دور نچ صرف بولیاں آسیاں۔انسان کہئلّا تخلیق ہویا آسا' مگر عمرانی تہ سماجی معاہدے دا اصول ہے کہ اوہ کہئلّا نیہہ رہ سکدا۔کہئلّا انسان یا ''خُدا'' ہوسکدا ہے یا حیوان۔اگر اوہ کہئلّا کہئلّا رہندا تہ فِر اُسدی بولی صرف بولی ای رہندی زبان نہ بندی۔زبان صرف انساناں دی بولی دی ترقی یافتہ شکل ہوسکدی ہے' حیواناں دی بولی کدے زبان نیہہ بن سکدی۔ایہہ قُدرت دا اصول ہے۔ہِک انسان ہِک تھیں زیادہ بولیاں بول سکدا ہے۔بشرطیکہ اوہ کہئلّا نہ ہووّے۔ہر انساناں دے مُنھواں نچ ہِک جیبھ ہوندی ہے تہ صرف ہِکی جیبھا نال غیر فطری طور اوہ لرساریاں بولیاں بول سکدا ہے تہ انہاں بولیاں دے ناں متعلقہ خِطے دی نسبت نال ہوندے ہین تہ کُجھاں بولیاں دا کِسے مخصوص خِطے نال کوئی تعلق نیہہ ہوندا۔اقوام متحدہ دے

ادارے یونیسکو(Unisco) دے شعبہ لسانیات دے ہِک سروے دے مطابق دُنیا بچ زباناں دی تعداد مجموعی طور پُر 1036 ہے۔

اِنہاں بچ اوہ زباناں شامل نیہہ جیہڑ یاں حالیں تِکر اِرتقاء دے ابتدائی دور بچ ہین تہ ایہہ صرف بولے تہ سمجھے گیندیاں ہین' لکھے پڑھے نیہہ گیندیاں۔ اِنہاں بولیاں بچ تقریباً 40 سال پہلے پہاڑی بولی بھی شامل آسی' جیہڑی صرف جنوبی ایشیا دے ہمالیائی خطے تہ پنجاب تہ سرحد دیاں قبائلی علاقیاں' مغربی پہاڑی سِلسلے تہ پوٹھوار تہ جموں وکشمیر دیاں پہاڑی علاقیاں دے لوک بولدے ہین۔ اُتر پردیش دی ترائی دا علاقہ اروناچل پردیش' گڑھوال تہ کماؤں تہ ہماچل پردیش بچ جیہڑی بولی کثرت نال بولے گیندی ہے اوہ لوک مجموعی طور اس کو پہاڑی آکھدے ہین مگر ایہہ پہاڑی مختلف علاقائی شناخت رکھن دی وجہ نال لرساریاں شاخاں بچ بنڈی دی ہے۔ مثلاً چبالی' کانگڑی' کُلو ی۔

گریرسن تہ متاخرین ماہرین لسانیات سن پہاڑی زبان کو زباناں دے ہند آریائی دے پشاچی یا دردی گروہ دا ہِک ذیلی گروہ قرار دِتا ہے جسکو مزید نِکیاں ترواں گروہواں مشرقی' وسطی تہ مغربی بچ تقسیم کیتا ہے۔ اِس تقسیم دے مطابق انتہائی مشرق بچ کھسکورا(Khaskura) یا مشرقی پہاڑی جسکو گورکھالی یا نیپالی بھی آکھدے ہین بولے گیندی ہے۔ گڑھوالی' کمایونی کو وسطی تہ جانسر(Jansar)' باور(Bawar) شملہ دی پہاڑی ریاستاں تہ مغربی کشمیر تہ اِسدے انتہائی مغرب دیاں بولیاں کو مغربی گروہ بچ شمار کیتے گیا دا ہے۔ ہِک گل ٹاکری ہے کہ قدیم لسانی مورخاں دی ہر گل کو حرفِ آخر منا قرین انصاف نیہہ۔ سفری وسائل دی عدم موجودگی ہور دشوار گذار خطرناک پڑاں' چٹاناں تہ پکڈنڈیاں سن لسانیات دے محققین اندرونی پہاڑی علاقیاں بچ نیہہ گچھ سکے دے تہ اُنہاں بھی سُنیاں سُنایاں گلاں ریکارڈ کر کہد یاں دیاں ہین۔ مثلاً گریرسن

دا ایہہ آکھنا کہ پہاڑی زبان پہاڑاں دے بسنیک کھش قبیلے دی بولی آسی' صحیح نیہہ۔ کِیاّں جے کھش قبیلے دے لوک وادیٔ کشمیر دے کھاوڑہ' پرگنے' ہزارہ تہ ریاست پونچھ دے بشکارلے علاقے دے بسنیک رہے دے ہین' مگر زمینی حقائق اسدے برعکس ہین۔ پہاڑی بولی معمولی جئے فرق نال مری' مارگلہ' راولپنڈی' اسلام آباد' جہلم' کھاریاں' ہری پور' ایبٹ آباد' مانسہرہ' ٹیکسلا' شنکیاری' ہزارہ' کاغان' سوات تھیں پشاور تکر بولے گیندی ہے۔ پنجاب دے اُس علاقے جیہڑا پہاڑی علاقیاں نال جُڑیا دا ہے والے اُس کو پوٹھوہاری تہ ہزارہ والے اسکو ہندکو آکھدے ہین۔ ماہریں لسانیات دے مطابق پہاڑی پنجابی دا اِک لہجہ ہے۔ گریرسن پنجابی بچ ڈوگری کو بھی شامل کردے ہین ہور جموں تہ ہماچل دے کانگڑہ ہور شِملہ دیاں بولیاں کو پہاڑی لِکھیا ہے۔ مغربی گروہ بچ جنہاں مقامی بولیاں کو شامل کیتا گیا ہے اُنہاں بچ سرائیکی' مُلتانی' چاچھی' دھنی' ہندکو' ریاستی' پوٹھوہاری تہ شاہ پوری شامل ہین تہ جدید ترین تحقیق دے مطابق ایہہ سارے لہجے یا Shades پہاڑی ہین۔ لہجے دے مطابق ریاست جموں وکشمیر تہ سابق ریاست پونچھ دے ضلعے پونچھ' راجوری' راولاکوٹ' باغ' پلندری' کوٹلی' کہوٹہ تہ اِسدے آس پاس دے علاقے بچ جیہڑی بولی بولے گیندی ہے اوہ چھاچھی تہ دھنی بولیاں دے زیادہ نیڑے ہے۔ گذشتہ نصف صدی بچ جنہاں ماہرینِ لسانیات سُن تحقیق دے بعد کُجھ انکشافات کیتے دے ہین اوہ بھی صحیح نیہہ لگدے۔ افضل پرویز' محمد اسماعیل ذبیح' ملک فتح محمد' محمد عارف منہاس' راجہ نصراللہ خان ناصرؔ' ڈاکٹر صغیر احمد خان' ڈاکٹر مہر عبدالحق تہ برطانوی متشرق ڈاکٹر کِرسٹوفر شیکل سُن صرف اُس علاقے کو اپنی تحقیق دے مرکز تہ اُنہاں دی روایات' ادب تہ کُجھاں لفظاں کو اپنی تحقیق دا معیار بنایا ہے اوہ حضرات سرحد دے اس پاسے دے لسانی تانے بانے تھیں قطعی بے خبر ہین۔ ماہرِ لسانیات ڈریوسن بھی

گریرسن دی طراں جموں وکشمیر دی پہاڑی کو چبالی (Chibali) لِکھیا ہے تہ بعد دیاں سارے ماہرین لسانیات سُن انہاں دواں محققاں نال اختلاف کیتیا ہے۔ کشمیر دے اندر پہاڑی لوک اپنی بولی کو پہاڑی تھیں پہلے پارمی آکھدے آسے، کِیاں جے لسانی اکثریت والی کشمیری برادری دے لوک بھی پہاڑیاں کو ''پارِم'' یا ''پارمے'' آکھدے ہین۔ اِس موضوع پُر بہت کُجھ لِکھیا گیا ہے تہ تحقیق جاری ہے۔ جسطراں کہ میں پہلاں عرض کر چکیاں کہ ریاست جموں وکشمیر دے اپنے آئین نچ ''پہاڑی'' زبان کو تسلیم کیتے گیا دا ہے۔ لسانیات دے حوالے نالے جتنے بھی دستاویزی تذکرے تہ گزٹ اَج دی تاریخ توڑیں منظرعام پُر آئے دے ہین، انہاں نچ پہاڑی زبان تہ پہاڑی بولن والیاں دی ہِک مُنفرد شناخت تسلیم کیتے گئی دی ہے۔ مُردم شماری دے ریکارڈ نچ مرتبین دی ناقص معلومات تہ پہاڑی لوکاں دی اپنی بےحِسّی دے کارن بےضابطگیاں ہویاں دیاں ہین، جنہاں دی اِس خاکسار تہ دُوِیاں پہاڑی قلمکاراں تہ محققاں بشمول مرحوم نذیر احمد مسعودی صاحب سُن نشاندہی کیتی ہے تہ مسّاں مسّاں کر کا اَسدیاں پہاڑی پہر اواں کو ایہہ گل سمجھ آئی کہ اوہ ریاست نچ لسانی تہ نسلی اعتبار نال تری بڑی اکائی ہین۔

اَساں کو منا چاہی دا ہے کہ پہاڑی زبان اُتنی پُرانی زبان ہے جتنے کہ پہاڑی لوک۔ مگر ایہہ چھڑی جیبھ تہ کَن تِکر محدود آسی، ہِک بولدا آسا تہ دُوّا سُندا آسا۔ ایہہ اَسدی ظاہری یا خارجی خامی یا کمی آسی، مگر چالی سال پہلاں جد پہاڑی تحریک دے نتیجے نچ اِس بولی کو سرکاری سرپرستی حاصل ہوئی تہ پہاڑی دے خواندہ طبقے سُن اپنے اُسے قلم نال جس نال اوہ انگریزی، اُردو، فارسی لِکھدا آسا، پہاڑی ادب تہ شاعری صفحۂ قرطاس پُر راہی تہ قدیم بنجر تہ بےآب تہ سنگلاخ زِمی نچوں اتنے سوہنے تہ خوشبودار پھل تہ فُر پھل لگنے شروع ہو گئے جسدا اندازہ کِسے کو نہ آسا، خود پہاڑیاں کو بھی نہ۔ تحقیقی کم شروع ہویا تہ سپیاں نچ قید

اَسدا لوک تے کلاسیکی ادب خوب صورت گیتاں تے مزید ار تے نصیحت آموز کہانیاں دی شکل بچ سامنے آ گیا۔ اَکھان تے بُجھارتاں جنھاں دے خزانے پہاڑاں تے پہاڑیاں تلا دفن ہو گئے دے آسے، اسدیاں قلمکاراں قلماں نال کُھن کا باہر آندے۔ اَسدے پہاڑی گلوکار تے فن کار ہر خاص و عام جیہڑے پنجابی دیاں عشقیہ، رزمیہ تے بزمیہ مثنویاں گاندے رہندے آسے، ٹھیٹھ پہاڑی کلام گان لگ پئے۔

پہاڑی زبان دے اک معروف دانشور، ادیب، شاعر تے ریسرچ سکالر ڈاکٹر کریم اللہ قریشی سن علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی اسلام آباد ایم فِل دے کورس کوڈ نمبر 2724 یونٹ 1 تا 4 بچ پہاڑی شاعری دے پہلے دور دے بارے بچ لِکھیا ہے کہ اگر اسیں پہاڑی شاعری کو تاریخ ہور عہد دے حوالے نال دِکھاں تے اساں کو ایہہ تر واں دوراں پُر محیط نظر آندی ہے۔ پہلا دور بہمیں صدی دے پہلے ہور دُوّے راج پُر مشتمل ہے۔ اِس عہد بچ جِتھا حضرت عبداللہ المعروف بابا جی لارویؒ میاں حافظ یونس المعروف بنیاں والے حضرات، حضرت میاں نظام الدین کیانی، سائیں قادر بخش، محمد شاہ ہور دُوّے صوفیائے کرام ہور اہلِ قلم اِس زبان کو ذریعہ اِظہار بناندے رہے دے ہین، اتھا اِس زبان کو اللہ سُن میاں محمد بخشؒ جیاں نادر گوہر ہور قادر الکلام شاعر بھی عطا فرمایا ہے۔

میں میاں محمد بخشؒ دے بارے بچ اپنیاں دواں مقالیاں جیہڑے پہاڑی شیرازہ دے ''میاں محمد بخشؒ نمبر'' بچ شائع ہوئے دے ہین لِکھیا آسا کہ مُسلمان پہاڑیاں دیاں کہراں بچ صرف دو کتاباں ہوندیاں آسیاں، ہِک قُرآن پاک ہور دُوئی، مثنوی سیف الملوک مصنف میاں محمد بخشؒ۔ میں بار بار ایہہ گل دُہرائی ہے کہ ''سیف الملوک'' پہاڑیاں دا قومی ترانہ ہے۔ اِس تھیں علاوہ پہاڑی لوک جیہڑی رزمیہ بزمیہ تے عشقیہ مثنویاں پڑھدے رہندے آسے، انہاں بچ ''قصص الحسنین (قِصّہ یوسف زلیخا)'' سوہنی مہیوال، ہیر

وارث شاہ' سی حرفی محمد بوٹا' تحفتہ میراں' قِصّہ شیخ سناں' نیرنگ عشق' شیرین فرہاد' تحفۂ رسولیا' شاہ منصور' سخی خاص خاں' ہدایت المسلمین ہور پنج گنج دے علاوہ مولوی دِلپذیر دا یوسف زلیخا' بُلھے شاہ' شاہ لطیف' بابا فرید' سلطان باہو' جنگ نامہ امیر حمزہ' جنگ نامہ علیؑ' جنگ نامہ زیتون' جنگ نامہ شاہ بہرام' پکّی روٹی وغیرہ شامل ہین۔ پہاڑی لوک اپنے شادی بیاہ دے موقعے تے جیہڑے گیت گاندے ہین' اُنہاں بچ مہندی لانے تہ کھارے دے گیت' سِٹھنیاں' رُخصتی دے گیت' کہوڑی چڑھن دے گیت' اِس تھیں علاوہ لوک رقص تہ موسیقی وغیرہ سُن پہاڑی زبان' تہذیب تہ ثقافت جیندی رکھی۔ اِسے واسطے پہاڑی لوکاں کو اپنیاں اسلاف دیاں دِتیاں دیاں نشانیاں' قومی لوک روایات وغیرہ کو محفوظ رکھنا چاہیدا ہے ہور اپنیاں بُزرگاں دا شُکر گُذار تہ احسان مند رہنا چاہیدا ہے۔

پہاڑی زبان دا شعبہ جموں و کشمیر کلچرل اکیڈیمی بچ کُھلن نال اِس زبان دے مُردہ جِسم بچ دوبارہ روح پے گئی۔ فر ریڈیو کشمیر سرینگر تھیں ہفتے بچ ہک روزہ پہاڑی پروگرام شروع ہون لگیا تہ اِس نال پوری پہاڑی قوم آرپار ہک نویں انقلاب تھیں ہمکنار ہوئی۔ فر ٹی وی پروں بھی اَدّھے کہنٹے دا پروگرام شروع ہوگیا۔ مگر ریڈیو دا نٹ ورک (Network) وسیع ترین ہون دی وجہ نال لوک ترجیح ریڈیو کو ہی دیندے رہے' کیاّں جے ٹی وی اکثر پہاڑی علاقیاں بچ لوک نہ رکھ سکدے آسے تہ ریڈیو چاء کا لوک کھیتاں کھلیاناں کہروں بار ہر جائی حتیٰ کہ بنّاں تہ بہکاں بچ کہن جُلدے ہین تہ سُندے رہندے ہین۔ جموں و کشمیر کلچرل اکیڈیمی دا شعبہ جیہڑا پہلاں ہک ریسرچ اسسٹنٹ تہ ہک فیلڈ اسسٹنٹ توڑیں محدود آسا ہُن ہک مکمل شعبہ ہے' جِس بچ ہک چیف ایڈیٹر' ہک ایڈیٹر کم کلچرل آفیسر' ہک اسسٹنٹ ایڈیٹر' ہک ریسرچ اسسٹنٹ' ہک فیلڈ اسسٹنٹ تہ ہور دُویاں ملازماں تے مُشتمل ہے۔ گذشتہ چالی سالاں بچ اِس شعبے سُن سینکڑے رسالے تہ کتاباں

چھاپیاں ہین۔عالمی شہرت یافتہ کتاباں دے ترجے بھی کیتے ۔پچھلیاں چھیاں سَتّاں سالاں پروں پہاڑی ڈکشنری پُر شدومد نال کم ہورہیا ہے۔اُمید ہے کہ اگلے دواں سالاں دے اندراندر ڈکشنری مکمل ہوکا پہاڑی لوکاں دیاں ہَتھّاں نِچ ہوسی ۔بہترین کتاباں پُر اُندیاں مُصنفاں کو Best Book Award بھی دِتے جُلدے ہین۔ ادیباں تہ شاعراں کو کتاباں دی اشاعت واسطے سبسڈی بھی دِتے جُلدی ہے۔اکیڈیمی اَج توڑیں بڑیاں بڑیاں کامیاب کانفرنساں بھی منعقد کیتیاں۔مشاعرے تہ ادبی سمینار روز دا معمول ہین۔ایہہ کانفرنساں تہ سمینار ریاست دیاں دوُ رافتادہ پہاڑی علاقیاں نِچ مُنعقد ہورہیاں ہین ۔

پہاڑی تحریک دے ایجنڈے نِچ ہِک مطالبہ ایہہ بھی ہے کہ پہاڑی زبان کو نصاب نِچ شامل کیتا جُلے تہ پہاڑی طُلباء تہ طالبات کو دسمیں توڑیں پہاڑی زبان پڑھائی جُلے' مگر تادمِ تحریر ایہہ مطالبہ پورا نیہہ ہویا۔حالانکہ جموں وکشمیر بورڈ آف سکول ایجوکیشن دے ٹیکسٹ بُک دے شعبے سُن پہاڑی زبان نِچ ہِک قاعدہ تہ سَتمیں جماعت توڑیں درسی کتاباں تشکیل دِتیاں دیاں ہین۔

پہاڑی صرف ونحو تہ اِملا دا معاملہ فی الحال التوا نِچ پیا دا ہے۔اِس معاملے نِچ کُجھ تکنیکی اَڑچناں اَگے ایندیاں ہین۔پہاڑی شعبے دیاں ذمہ داراں کو چاہیدا ہے کہ اوہ اِس اہم ترین معاملے کو حل کرن واسطے تہ مختلف علاقیاں دیاں پہاڑی دانشوراں تہ رہنماواں کو اپنے اعتماد نِچ رَکھن کا کوئی قابلِ قبول حل کڈھن۔اِس واسطے بحثیت گائیڈ لائن اَساں کول سرحد پار اِس ضمن نِچ ہویا دا کم نمونے دے طور موجود ہے جِس نِچ ہند کو تہ پوٹھواری زباناں دیاں ماہراں تہ سیانیاں دی رائے شامل ہے۔پہاڑی زبان ہور ادب دی ترویج' تحقیق تہ ترقی واسطے ضروری ہے کہ ایہہ اوسی دے اِس پاسے دیاں ادیباں' شاعراں' لِکھاریاں

خصوصاً محقق حضرات ماہرینِ لسانیات ہور دانشوراں نیز آرٹسٹاں کو سرحد دے اُس پار جان دی اجازت دِتی جُلے یا فِر سرکاری سطح پُر ثقافتی وفداں دا تبادلہ عمل نِچ آندیا جُلے۔اِس نال زباناں دے حوالے نال تقریباً سارے اُلجھے دے مسئلے حل کرن نِچ مدد مِلسی۔ایل اوسی دے اِس پاسے اگر بیہہ 20 لکھ پہاڑی رہندے ہین تہ اُس پاسے بغیر مبالغے دے دو کروڑ لوک ہین جِنہاں دی ماں بولی پہاڑی ہے' پہاویں اوہ ہِندکو دی شکل نِچ ہووّے یا پوٹھواری دی شکل نِچ۔پاکستان دے زیرِ انتظام کشمیر دی وادیٔ نیلم یا کِشن گنگا نِچ عالمی شہرت دی مالک شاردا پِیٹھ یا شاردا یونیورسٹی کو اِس پاسے دے کِتنے اہلِ علم وادب لوک جاندے ہین۔کشمیر دیاں جتنیاں بھی تاریخاں ہین اُندا مطالعہ کرن دے بعد پتہ چلدا ہے کہ اِس قدیم عِلمی ادبی مرکز نِچ پڑھائے گین والے علوم دا میڈیم ''شاردا'' زبان آسی۔ اِسے زباناں کو کُجھ مورخین ''ٹاکری'' لِکھدے ہین۔حالانکہ اسدی لپی اُنڈ ایا ٹاکری آسی' جیہڑی سنسکرت نال مشابہ رہیئی ہے۔محققن دی رائے ہے کہ ایہوئی زبان قدیم پہاڑی زُبان آسی۔اِس خاکسار سُن شاردا دیاں کھنڈراں پُر حاضری دے کا اِتھا پتھراں تہ چٹاناں پُر کُھنتی دی تحریر دا مشاہدہ کیتا ہے۔ایہہ تحریر قطعی اُنہاں تحریراں تھیں مختلف ہے جیہڑ یاں وادی دیاں منداراں دیاں پتھراں پُر کُھنی دی ہے۔پاکستان تہ پاکستان دے زیرِ انتظام کشمیر دیاں معروف تہ نامور محققاں تہ دانشوراں سُن اپنیاں کتاباں نِچ اس تاریخی ماخذ کو بودھ مذہب نال جوڑیا ہے تہ کُرے ہِندو مت نال۔بہر حال ایہہ یادگاراں جِس مت دیاں بھی ہووّن' اساں واسطے قیمتی وِرثہ ہین تہ پاکستان دے قیام' ریاست دی شخصی حکومت دے خاتمے تہ ریاست دے اُس اَدّھے حصّے نِچ بنن والیاں حکومتاں سُن اِس تاریخی ماخذ کو حالیں توڑیں بچا کا رکھیا ہے جِس واسطے اوہ قابلِ تحسین ہین حالانکہ اَسّی (80) دی دہائی نِچ ''پاکستانی زیرِ انتظام کشمیر'' دی بُنیاد پرست حکومت سُن اِس قیمتی تاریخی تہ ثقافتی

وِرثے دے نشاناں تہ تاریخاں بچوں اِنہاں داذِکر مٹان دی کوشش بھی کیتی آسی' مگر آفرین اِس خطے دیاں دانشوراں' مورخاں ہور تہذیب تہ ثقافت نال جُڑے حسّاس حضرات کو کہ اُنہاں ''شاردا'' کو ختم نیہہ ہون دِتا۔

اَج دی تاریخ نچ پہاڑی دارسم الخط ''شاہ مُکھی'' ہے حالانکہ شاردا جیئے دارالعلوم دے مطابق اسدی لپی ٹاکری یا لہندی آسی۔

برصغیر دیاں لسانی ماہراں دے مطابق ہندوستان پُر بیرونی حملہ آوراں جنہاں دا تعلق مشرقی ایشیائی مُلکاں روم' ایران' تُرکی' منگول تہ افغانستان نال آسا' اِتھادی تہذیب تہ تمدّن تے ڈوہنگے اثرات مرتّب کیتے۔

مغل دورِ حکومت نچ درباری زبان فارسی آسی۔ اِس دور نچ جتنیاں کتاباں لکھیاں گیاں اوہ فارسی نچ لِکھیاں گیاں۔ کشمیر نچ اسلام دی آمد نال عربی' فارسی تہ دُویاں ہند آریائی زباناں دا چلن ہویا' شاہمیری' چک' مغل' پٹھان' سِکھ تہ ڈوگرہ دوراں نچ مختلف زباناں کو درباری تہ سرکاری زبان دا مرتبہ حاصل ہویا۔ حتیٰ کہ شخصی حُکمران مہاراجہ پرتاپ سنگھ سُن فارسی کو سرکاری زبان دا درجہ دے کا ایہہ ثابت کر دِتا کہ زبان دا مذہب نال کوئی تعلق نیہہ۔ اُسدے دربار نچ مخلوط کلچر دی وجہ نال زبان دا کلچر بھی بدلدا رہیا۔ ایہہ صورتِ حال بیمیں صدی دے آغاز تکر رہیئی تہ فِر اُردو اس قلمرو دی مقبول ترین زبان بن کا اُبھری تہ اِس زبان کو زبردست فروغ حاصل ہویا۔ نامور محقق تہ ادیب پروفیسر بلدیو شرما دے مطابق مہاراجہ ہری سنگھ سُن ہِک حُکمنامہ جاری کیتا تہ پوری قلمرو جموں و کشمیر' لداخ' تبت' گلگت بیلتستان تہ شمالی علاقیاں نچ اُردو کو سرکاری یا دفتری زبان دے طور تے برتن دا حُکم دِتا۔ اِس حُکمنامے دے نفاذ دے بعد کشمیر دے میر واعظ مولوی غلام رسول دی قیادت نچ ہِک وفد مہاراجہ کو مِلیا تہ اُنہاں کو تحریری قرارداد پیش کیتی جِس نچ مطالبہ کیتے گیا دا آسا کہ

اِس حُکمنامے پُرنظرِثانی کیتی جُلے تہ اُردو دے بجائے فارسی یا کشمیری کودفتری زبان دادرجہ دِتا جُلے۔مگر ایہہ مطالبہ نیہہ منیا گیا۔اِس واقعے داذِکرمیں اِتھااِس واسطے کرنا مناسب سمجھیا کہ اگر اَسیں مُڑ کا اپنے ماضی داہر دِکھاں تہ اَسیں اِس لینڈسکیپ (Land Scape) پُر کُرے نیہہ دِسدے۔قلمرو جموں وکشمیر، تبت 'لداخ' گلگت، بلتستان تہ شمالی علاقیاں نِچ کشمیری پہلاں بھی بڑی زبان آسی تہ اَج بھی ہے۔دُوّے نمبر تے پہاڑی، تِریّے نمبر تے ڈوگری، چوتھے نمبر تے گوجری تہ اِسطراں لداخی، بلتی، پنجابی، گلگتی تہ شینا بولیاں آندیاں ہین۔گُل مِلا کا اِس قلمرو نِچ دس بولیاں بولے گیندیاں آسیاں۔عبدالغنی شیخ لداخی دے مطابق لداخ دے انتہائی شمالی پہاڑی سِلسلے نِچ سیاچن دیاں گلیشراں نِچ ہِک نِکّا جیا مُلک شنگریلا دریافت ہویا ہے۔شنگریلا دی آبادی صرف کُجھ سو افراد تے مُشتمل ہے تہ اوہ لوک ہِک ایہجی بولی بولدے ہین، جس نِچ لداخی، تبّتی تہ چینی الفاظ دی آمیزیش ہے۔کشمیری زبان کو گذشتہ اَٹھاں سو سالاں تھیں تخلیقی ادب کو جنم دِتے دا شرف حاصل ہویا ہے۔چنانچہ لل دید، لل عارفہ یا لل ایشوری، شیخ العالم شیخ نورالدین ولیؒ تہ اُندے بعد حبہ خاتون تہ دُوّے صوفی شعراءسُن اِس زبان دی آبیاری کرکا اِسکو پھَلنے پُھلنے داموقعہ دِتا۔لیکن پہاڑی زبان نِچ اِس قِسم دی کسے روایت دی شہادت نیہہ مِلدی۔ہوسکدا ہے کہ اِس دی وجہ ایہہ آسی کہ پہاڑی قوم کو بحیثیت مجموعی بیرون حملہ آوراں دیاں لگاتار حملیاں نال سابقہ پیاٗ دارہیا تہ ایہہ قوم ہِک عسکری قوم دی صورت نِچ معرکیاں تہ جنگاں نِچ مصروف رہئی۔قلم دے بجائے اُندیاں ہَتھّاں نِچ تلواراں تہ بندوقاں رہیاں۔پہاڑی دی لوک شاعری اِس گل داثبوت ہے کہ اِس قوم نِچ بھی جمالیاتی حِس بدرجہ اُتم موجود آسی، مگر اُنہاں جے کُجھ بھی محسوس کیتا یا دِکھیا اُسکو صفحہ قرطاس تے مُنتقل نہ کرسکے۔اگر کسے کُجھ لِکھیا دا ہوسی تہ اوہ محفوظ نہ کرسکے تہ اوہ تلف ہوگیا۔یہی

صدی نچ پہاڑی دے کُجھ شعراء کرام گذرے دے ہین‘ جنہاں دا کلام اُندے پسماندگان اَج زبانی پیش کردے ہین۔ جِنہاں دا کلام یا نثری ادب موجود ہے تہ اوہ پنجابی نچ ہے۔ کِیاّں جے اوہ پنجابی دیاں کتاباں پڑھدے آسے تہ کلام موزون کیتے ویلے اوہ سوچدے پہاڑی نچ آسے تہ لِکھدے آسے پنجابی یا اُردو نچ۔ پہاڑی زبان دے تقریباً سارے ادیب تہ شاعر ترِی چالی سال پہلاں اُردو نچ لِکھدے آسے تہ جِیاّں ہی پہاڑی شیرازہ یا اَستا ادب شائع ہون لگا تہ ایہہ سارے لِکھاری خواتین تہ حضرات پہاڑی نچ لِکھن لگے۔ اِنہاں نچ ایہہ خاکسار بھی شامل ہے۔

ریاست دیاں جموں و کشمیر تہ لداخ ڈویژناں نچ ماسوائے لداخ دے ریاست دیاں ساریاں بولیاں بولے تہ سمجھے گیندیاں ہین۔ لسانی بقائے باہم تہ جیو اور جینے دو دے اِس بے مثال تصّور سُن کثرت نچ وحدت جیاۓ قومی تصّور بھی جیند ارکھیا ہے۔ صوبہ جموں دے سو فیصد لوک جنہاں نچ ڈوگرے‘ مُسلمان تہ سِکھ شامل ہین‘ اِس ڈویژن نچ بولے گین والیاں تقریباً ساریاں زباناں سمجھ تہ بول سکدے ہین‘ ماسوائے بھدرواہی تہ اِسدیاں آس پاس دیاں علاقیاں بھلیسہ‘ گلاب گڑھ‘ ٹھاٹھری وغیرہ دیاں مقامی بولیاں دے۔ جموں دے ڈوگرے جِنہاں دی مادری بولی ڈوگری ہے‘ پنجابی‘ پہاڑی تہ گوجری سمجھ تہ بول سکدے ہین۔ جموں دے گُجر ڈوگری‘ پہاڑی تہ پنجابی بول سکدے ہین۔ جموں ڈویژن دے پہاڑی پنجابی‘ گوجری تہ ڈوگری سمجھ تہ بول سکدے ہین۔ جموں ڈویژن دے سِکھ پنجابی تھیں علاوہ پہاڑی‘ ڈوگری ہور گوجری بول تہ سمجھ سکدے ہین۔ مگر اِنہاں بولیاں دے سِکرپٹ (Script) رسم الخط کنی کنی ہون دی وجہ نال اوہ دُویاں بولیاں لِکھ پڑھ نیہہ سکدے۔ راجوری تہ پونچھ ضلعیاں دے جتنے بھی شعراء حضرات ہین اوہ گوجری‘ پنجابی بھی لِکھدے ہین۔ کُجھ ہِک شعراء کشمیری بھی لِکھدے ہین۔ اِنہاں شاعراں تہ ادیباں

دی فہرست بڑی لمی ہے مگر میں اِتھاں کجھاں لکھاریاں دے ناں لِکھنا مناسب سمجھدا ہاں۔اسمائے گرامی اِس طراں ہین:

شیخ آزاد احمد آزادؔ‘نثار راہیؔ‘رشید قمرؔ‘ڈاکٹر صابر مرزا‘شہباز راجوروی‘فدا راجوروی‘ پرویز ملک‘شفیق عارشؔ‘ماسٹر محمد بشیر خاکیؔ‘پروفیسر محمد رفیق بھٹی‘رانا فضل حسین‘ڈاکٹر صابر آفاقیؔ‘محمد منشاء خاکیؔ‘سید امتیاز نسیم ہاشمی‘خوش دیو مینیؔ‘شیخ ظہور‘مستور احمد شادؔ‘محمود احمد طاہرؔ سوامی انتر نیرؔ‘بلراج بخشیؔ‘ڈاکٹر لیاقت نیرؔ‘ڈاکٹر لیاقت جعفریؔ‘ڈاکٹر مرزا فاروق انوارؔ‘ملک ذاکر خاکیؔ‘جسبیر سنگھ سرناؔ‘سردار اِچھو پال‘رتن سنگھ کنولؔ وغیرہ شامل ہین۔

کشمیری ادیب تہ شاعر صرف کشمیری سمجھ تہ بول سکدے ہین۔اوہ ڈوگری‘ پنجابی‘ لداخی‘پہاڑی‘بلتی‘ گوجری نہ بول سکدے ہین نہ سمجھ سکدے ہین۔اس طراں جموں دے ڈوگرے کشمیری نیہہ سمجھ یا بول سکدے۔لداخی تہ بلتی ہور شینا نہ کشمیری نہ ڈوگری سمجھ یا بول سکدے ہین۔

پہاڑی تہ اِسدیاں ہانی بولیاں بچوں پہاڑی تہ کشمیری بولیاں بولن والیاں کو ہک ایہجا سماجی مسئلہ درپیش ہے جیہڑا کہ دُویاں قوماں تہ قبیلیاں بچ نظری نیہہ آیا۔اوہ مسئلہ بڑا خطرناک تہ قابلِ توجہ ہے۔اوہ ایہہ ہے کہ پہاڑی لوک پتہ نیہہ کیاں ہک عجیب جئی احساسِ کمتری بچ مُبتلا ہین تہ اپنی ماء بولی دے بجائے ہک دُوّے نال بلکہ اپنیاں بچیاں نال اُردو بچ گل بات کردے ہین۔ اِس خطرناک نہج دی وجہ سمجھ نیہہ آیندی۔مگر ایجے حضرات بھی اِس نہج دے شکار بن گئے دے ہین جیہڑے پہاڑی دے معروف تہ نامور شاعر تہ ادیب تہ پہاڑی تحریک دے رہنما ہین۔ایہہ پہاڑی تحریک واسطے ہک بڑا جھٹکا تہ خطرہ ہے۔اسدی نویں نسل دے نوجوان بچّے تہ بچیاں پہاڑی تہذیب تہ ثقافت تھیں روز بروز دؤر ہور ہے ہین۔اوہ اپنے آپ کو پہاڑی آکھالنا ہتک سمجھدے ہین۔اوہ پہاڑی

جیہڑے اپنے گراواں بچوں منتقل ہوکا شہراں بچ آبسّے دے ہین دُویاں مقامی بولیاں بچ بیشک گلاں کردے ہین مگر اپنی ماء بولی تھیں صاف بے خبر تہ نا آشنا ہین۔میں اِبتداء بچ عرض کیتی آسی کہ زباناں دی ترویج تہ ترقی واسطے سرکاری سرپرستی ضروری ہے۔مگر خالی سرکاری سرپرستی کے کرسی؟اگر بولیاں دے حقیقی وارث اپنی ثقافتی وراثت دی راکھی نہ کرسن تہ فِر کون کرسی؟

شادی بیاہ تہ دُویاں خوشی دیاں موقعیاں تے جیہڑے رسم ورواج اسدی ثقافت دا حِصّہ آسے اوہ بھی ہولیاں ہولیاں ختم ہورہے ہین۔شادی بیاہ دے موقعے تے ڈھول بجانا ہُن بِدعت سمجھے گیندی ہے۔ڈھولک' گیت' رقص' موسیقی' مہندی' کھارے تہ گانے دیاں رسماں بدعات بچ شمار ہورہیاں ہین۔بگدر چکنا' بھی' کبڈی' پنجہ' گتکا' شمشیر بازی' داندال تہ چھوٹیاں دی ٹکراں کرالنا' ککڑ لڑانے' ہنڈواں تہ پہیڈاں دیاں ٹکراں کرانیاں وغیرہ جیاں رسماں ہُن ہولیاں ہولیاں داستانِ پارینہ بن گیاں دیاں ہین۔

اگر صورتِ حال اِیّے جئی رہئی تہ مستقبل بچ اَساں کو پہاڑی لوک وِرثے تہ تہذیب وثقافت کونویں سِرے تھیں دریافت کرنا پیسی۔اوہ بھی تاں کہ اگر اسدی نویں نسل اِس معاملے بچ کوئی دِلچسپی رکھدی ہووّے۔اِس واسطے پہاڑیاں کونویں نویں وسائل جُٹانے پیسن تہ سرکاری سرپرستی بغیر ایہہ کم مُچ اوکھا ہے۔

ریاستی کلچرل اکیڈیمی اپنے محدود وسائل کو بروئے کار لاندیاں ہویاں نہ صرف پہاڑی بلکہ دُویاں مقامی زباناں ہور مُلکی تہ بین الاقوامی زباناں دی ترقی واسطے کوششاں کرائی ہے' مگر جیہڑیاں زباناں حالیں تِکر پسماندہ تہ مظلوم ہین اُنہاں دی ترقی واسطے زیادہ تھیں زیادہ فنڈس فراہم کرالنا وقت دی اہم ضرورت ہے ۔عربی' اُردو' فارسی' ہندی' انگریزی تہ سنسکرت دا مقابلہ ریاست دیاں مقامی زباناں نال عموماً ہور پہاڑی نال

خصوصاً کرنا ناانصافی ہوسی۔ بولی کو جیند یاں رکھن واسطے ضروری ہے کہ اَسیں اپنیاں مُنہواں نچ قُدرت دی طرفوں ودیعت کیتے گئے دے جیبھ دی شکل نچ انمول تحفے کو محض ماسا دا ہک لوتھڑا نہ سمجھاں بلکہ اپنی ماء بولی دے تحفظ دا ہک موثر ہتھیار سمجھاں تہ ایہہ بولی بولاں، لِکھاں، پڑھاں، اِس نچ مٹھے رسیلے نغمے گاواں، اپنی ماء بولی نچ گل کرن تھیں نہ شرماواں، بلکہ اِس بولی کو اپنے سینے نال لاواں ہور اپنی ماء دے دُدھا دا حق ادا کراں۔

❁❁❁

پہاڑی لوک وارثت

......اک جائزہ......

ہندوستان نے شمال مشرقی علاقے تھیں انتہائی شمال مغرب توڑیں تقریباً ۴۵۰۰ کلومیٹر طویل ہمالیائی خطۂ اراضی نا ۷۵ فیصدی یا تہ سو فیصدی پہاڑی ہے یا فر پتھاری۔ اِس پورے خطۂ اراضی بچ رہن آلی مخلوق لسانی ہور نسلی طور وراک عظیم ٹولے نی اکائیاں ور مشتمل ہے۔ اِس علاقے بچ نِکیاں بڑیاں کہٹ تھیں کہٹ ۲۶ زباناں ہور بولیاں بولی جانیاں ہین جیہڑ یاں اوسطاً پنج (۵) تھیں پنجی (۲۵) فیصدی سانجھیاں لبھدیاں ہین۔ آسام' اروناچل پردیش' شمالی بہار' بھوٹان ہور سِکم نیّاں بولیاں اک دُوّے نے بہوں نیڑے منیاں جانیاں ہین۔ نہ صرف بولیاں سگوں اِنہاں لوکاں نے خدوخال وی آپے بچ رَلنیاں ہین۔ اُتر پردیش نے ترائی نے علاقے گڑھوال کمایوں' اُترکھنڈ ہور گورکھالی نیپالی زباناں بچ وی حیرت انگیز طور ور سانجھا پن تکیا جا سکنا ہے۔ جیّاں جیّاں اَسیں لہندی بکھی جُلنے آں' اُتھاں اَسیں جیہڑے Dialects یعنی لہجے سُننے آں' اِنہاں نا ہمالیائی خطے بچ بولی جان والیاں دُویاں زباناں نال نیڑے نا رشتہ باندے اشنا سہی ہونا ہے۔ پہاویں جے Anthropological features بدلنے ہین۔ ہماچل پردیش نے کانگڑہ' گلو' منالی

ہور چمبہ تھیں انتہائی شمال بچ اوہکھیاں پہاڑی سلسلیاں یعنی لاہول سپتی نے رہن آلے ہور جموں و کشمیر نے ضلع ڈوڈہ، کشتواڑ ہور بھدروہ نے پچھلے علاقیاں بچ رہن آلیاں نے خدوخال بچ پندراں فیصد سانجھا پن لبھنا ہے۔ اُس نے اَگے جدوں اَسیں پاکستان نے صوبہ سرحد، کاغان، ہزارہ پوٹھوار ہور پاکستان نے زیرِ انتظام کشمیر تھیں کوہِ ہندوکش ہور افغانستان نال لگن آلی بُتی (سرحد) توڑیں اک ہی نسلی اکائی نال تعلق رکھن آلے لوک آباد ہین، جنھاں نی شناخت اُنہاں نے رہائشی علاقیاں ہور مقاماں نے حوالے نال ہونی ہے۔ جِسراں کانگڑی، چمبیالی، گلوی، بھلیسی، ڈوگری، پونچھی، ہزاروی، کاغانی، ہندکو ہور پوٹھواری۔ ایہہ اِنہاں بولیاں نے مقامی ناں ہین، لیکن گریرسن سمیت زیادہ تر ماہرینِ لسانیات ہور بولیاں نے منے پڑمنے نیاں کھوجیاں، اِنہاں سارے لہجیاں (Dialects) کی پہاڑی لِکھیا ہے۔ گورکھالی، نیپالی، گڑھوالی ہور کمایونی کی وی اُتھاں نے لوک پہاڑی آکھنے ہین۔

اک نہ بِسرن آلی حقیقت ایہہ وی ہے جے اِس پورے ہمالیائی خِطے نے لوکاں نی لوک روایتاں، ثقافتی وراثت سانجھی ہے۔ اِس نے باوجود جے پہاڑی بولن آلیاں بچ ہندو، مسلمان ہور سِکھ سارے شامل ہین، لیکن بکھ بکھ عقیدیاں ہور تہُر ماں نے باوجود پہاڑی لوکاں صدیاں تھیں اپنی تہذیب تہ ثقافت کی سینے نال لائی رکھیا ہے۔ مکانیت ہوّوے یا پہناوا، کھانے پینے نی روایت ہوّوے یا دُوّے فنونِ لطیفہ، ایہہ سب کُجھ سانجھے میراث بچ شامل ہین۔ ایہہ سب کُجھ فطری تقاضیاں نے عین مطابق ہے۔ جدوں بارش یا برف پینی ہے تاں اوہ بلالحاظ مذہب و مِلّت، رنگ و نسل ہور زبان ہر شخص نے کہُر نی چھت ہور بیہڑے بچ پینی ہے۔ گرمی پینی ہے تاں ساریاں واسطے سانجھی ہونی ہے۔ بہار نا موسم اشنا ہے تاں اوہ ایہہ نیہہ تکنا جے کون کیہڑے مذہب نال تعلق رکھنا ہے ہور کون کیہڑی بولی بولنا ہے۔ تہذیبی میراث Time and place factor پُر منحصر ہے۔ یعنی مقام، جگہ ہور

موسم یا فِر وقت۔ ایہہ دوئی فیکٹر لوکاں کی اِک دُوّے نے نیڑے آننے ہور اکساں ہون نے تصور کی باندے کرنے ہین۔

مکانیت:

مکانیت بچ زمان ومکاں نا خیال رکھیا جاناہے یعنی مقام Place ہور موسم Time۔ ِکیاں جے پہاڑی قبیلیاں نی زیادہ اکثریت پہاڑی علاقیاں ہور سطح سمندر تھیں سَت تھیں دَس ہزار فُٹ نی اُچائی پُر آباد ہے ہور مقامی موسمی حالات صرف غریبی نی وجہ تھیں اپنے بسن نی جاء وی بنانے ہین۔ پہاڑی لوک ایہجیاں مکاناں بچ رہنا پسند کرنے ہین' جنہاں بچ ٹھنڈ ہور گرمی دواں نال نِپٹنے نا بندوبست ہووّے۔ (نجیں) مکاناں نے چھت ہموار ہور ڈھالو دواں ہی طراں نے ہونے ہین۔ ہموار چھت عام طور ور لکڑی' کہاہ ''گوگو'' 'ٹھنگراں' ہَنگ ہور مِٹی نال بنائے جانے ہین۔ ایہجیاں مکاناں کی کوٹھا آکھنے ہین۔ کوٹھے کی اندر وں ہور باہروں مِٹی نال لِمبیا جاناہے۔ کوٹھے نا پچھلا اَدّھا حِصّہ جِس کی ''بایا'' گلانے ہین چوکھراں جوگا ہوناہے۔ اِس کی ''گوال'' گلانے ہین۔ کوٹھے نی ہموار چھتے بچ اک گول جیاً سوراخ رکھیا جاناہے جیہڑا لوہ جوگی یا فِر تُھویں کی باہر کڈّھن واسطے بنایا جاناہے۔ اِس کی ''اُگن'' گلانے ہین۔ کندھاں بچ مِٹی نا دِیّا وغیرہ رکھن جوگا ''آلا'' رکھیا جاناہے۔ ''دِیّا'' کمہار بناناہے ہور اِس بچ کھانے نا تیل بَلناہے۔ اِس بچ رُؤ واں نی بنی نی اک بتّی بَالی جانی ہے۔[1]

کُجھیاں علاقیاں بچ سلیٹ نے پتھر یا لکڑی یا ٹین نِیاں چادراں نال چھت بنانے جانے ہین۔ اَج کل کوٹھے کِدھرے کِدھرے ہی دِسنے ہین۔ ہُن لوک پکّے مکان بنان لگے ہین۔

پہاڑی کالسریاں اپنے کچّے پکّے مکاناں بچ بہہ کے چرخہ کتنیاں ہین ہور اَدّھی اَدّھی

[1]..... مِٹی نے دِیئے نا رواج ہُن نیہہ رہیا۔

راتیں توڑیں دِیئے یا دِیہنی' لالٹین وغیرہ بآلی تہ اُنّ تُمنے ہور کتنے نا کم کرنیاں ہین ہور ایہہ پہاڑی گیت گانیاں رہنی ہین:

میں کتّاں پرہتاں نال کہ پوچھا نیہہ بن دا
ہائے کہ پوچھا نیہہ بن دا
ماہڑا چرخہ رنگ رنگیلا
سونے دا ہے تیلا
ریشم دی ہے اٹّی
ہائے کہ پوچھا نیہہ بن دا
رات ہنیری ٹھنڈی
نہ پھنڈی
بس اللہ ہے وسیلہ
ہائے کہ پوچھا نیہہ بن دا

دِیئے یا لالٹین اگر نہ ہووّے تاں ایہہ کالسریاں چُلّھے نے نال نے نیڑے ''ڈل'' پُر دیہنی ناں نی اک جیکن آلی لکڑی بالنیاں ہین ہور جنداں کی اک بکھی سوالی تہ چُلّھے کی پہنکھائی' چرخہ کتنیاں ہین' جدکہ اُنہاں نے جتّے وی اُسے کمرے بچ یا فر بکھ کمرے بچ کہائی نیّاں بندریاں (چٹائی) ہور پؤلاں (کہاہ نے بنے نے بوٹ) بُننے رہنے ہین۔ بچوں بچوں تھّے نی گُڑگُڑ نی واز وی اشنی رہنی ہے۔ اگر اک تھیں متّے جتّے ہوون تاں اوہ دیو مالائی قصیاں نی منظوم مثنویاں گانے رہنے ہین جیہڑ یاں اکثر پنجابی نے ہیر رانجھا' قصص الحسنین' یوسف زلیخا نی داستان ہور جنگ نامیاں ہور داستاناں ہونیاں ہین یا فر سیف الملوک تھیں علاوہ پہاڑی لوک گیت شپاہیا' ڈھول' چند ا' کگو' ماہیا' وارشمس ملدیال وغیرہ

گانے رہنے ہین؛ جنہاں ناذکر اَگے اچھسی گا۔

پھنڈی، کھیڑ اوغیرہ جیہڑا اچُّلھے کول ڈاہیا جانا ہے ہور جس پُر صرف اک بندہ بہئیَ سکنا ہے ایہہ کالسریاں خود بنانیاں ہین۔ گانا گانیاں گُنگُنانیاں ہور کم کرنیاں سرگی ہوجانی ہے ہوراوہ اُتھے ہی چُلھّے نے نیڑے اپنا سجّی بانہہ سِرے ہیٹھ سرہانہ بنائی لوئی یا خالی چادر پہئلیٹی سیئی جانیاں ہین۔ اِنہاں پہاڑی قبیلیاں کی بہوں ساریاں مُشکلاں نا سامنا کرنا پینا ہے۔ لیکن اَج نی تریک نچ پہاویں جے ہزاراں کُنبے غریبی، مُفلسی، بیکاری، جہالت ہور بیماری نچ پھسّے نے ہین ور فِر وی نویں زمانے نی لوءَ نال فائدہ چُکن تھیں بعد پہاڑی قبیلیاں نے رہن سہن ہور طور طریقیاں نچ بہوں فرق آیا نا ہے۔

(لباس):

بکھرے بکھرے پہاڑی علاقیاں نچ بکھرے بکھرے قسم نے پہناوے نا رواج ہے۔ اَج تھیں چالی پنجاہ سال پہلاں پہاڑک لوک سِدّھے سادھے کُھلّے ڈُھلے کپڑے لانے سن۔ جتّے قمیض شلور یا کرتہ پاچامہ، اُپر واسکٹ یا فِر کوٹ لانے سن، اوسط درجے نے لوک قمیض شلوار ہی لانے سن۔ سردیاں نچ بنین (کوٹی) وی لانے سن یا فِر لوئی پٹّی پہئلیٹنے سن۔ سِرے ور چِٹّا صافہ یا لُنگی بنھنے سن یا فِر عام طور ور کپڑے یا پٹّو نی گول ٹُپی یا فِر چمڑے نی بنی نی ٹُپی یا جگر یا کن ٹوپ۔ کُجھاں پہاڑی جتّے سِر ور اِیّاں ہی پتلا جیا کپڑا بنھّی ہِلنے۔ پیراں نچ جوڑا، کھیڑی (چپلیاں)، پُول (کہاہ ئی بنی نیاں جُتیاں)، کھڑاواں وغیرہ لانے سن۔ ہُن اکثر ننگے سِر رہنے ہین۔ کوٹ، جیکٹ، چسٹر وی لانے ہین۔ پتلون، جینز، چمڑے نے قیمتی بوٹ ہور چپل لانے ہین۔ پہلاں تہ جتّے اکثر داڑھی رکھنے سن ور ہن دس فیصد لوک ہی داڑھی رکھنے ہین۔ ترِیہہ (۳۰) سال پہلاں اُنہاں پہاڑی علاقیاں نے جتّے جتھے برف پینی ہے پتاوے وی جنواں پُر بنھنے سن۔ پتاوے اُنّ نے تہاگیاں نال بنایا

جانے ہین۔ جسراں لوئی یا چادر۔ ایہہ تقریباً کوئی چار انچ چوڑے ہور ترے فُٹ لمّے ہونے ہین۔

پہاڑی جنانیاں قمیض یا فراک شلوار لانیاں ہین۔ سِرے ور دوپٹہ یا چادر ضرور ہِنّیاں ہین۔ پیراں نچ کھیڑی یا چپل یا بوٹ لانیاں ہین۔ گُلفے نچ کچّ' فولاد یا چاندی نے کڑے لانیاں ہین۔ نگے نچ بیسر یا کوُنڈاناں ناک زیور جیہڑا چاندانا ہونا لایا جانا ہے۔ کنّاں نچ چاندی نِیاں بالیاں' دوُر یا پہادریاں لائے جانیاں ہین۔ پہاڑیاں جنانیاں زیوارت نِیاں بہُوں شوقین ہونیاں ہین۔ امیر جنانیاں سونے چاندی ہور غیریب المونیم' پیتل' کچّ نے زیور ہی استعمال کرنیاں ہین۔ پہاڑی کالسریاں بہُوں محنتی ہور جفاکش ہونیاں ہین۔ اُچّے اُچّے بوٹیاں ور چڑھی تہ لکڑیاں آننے تھیں کہاہ کپنے ہور زِمی داری کرنے توڑیں سارے کم جاننیاں ہین۔ مال چوکھر ہور کگّڑ وغیرہ پالنے نی ذمہ داری وی اِنہاں نے ہی سِر ہونی ہے۔ پہاڑی جنانیاں حسین ہور خوبصورت ہونیاں ہین۔ اوہ میک اَپ نیہہ کرنیاں۔ صرف مہندی ہور سُرمہ سکڑا استعمال کرنیاں ہین۔ اُنہاں نا لباس وی کُھلاّ ڈُھلاّ ہونا ہے۔ اَج نی ترپک نچ پہاڑی جنانیاں وی نویں تہذیبی یلغارنی شکار ہین۔

جندک جمن تھیں دو دن بعد اُس نا عقیقہ سادگی نال منایا جانا ہے۔ کگّڑ یا کگّڑی ذبح کری چاول پکائی تہ اک بڑے تھال نچ اَدّھی کگّڑی یا کگّڑ چاولاں نے اُپر پکائی تہ دائی اَمّاں کی پہُنچا جانا ہے' جس نے بدلے اوہ بچّے جوگی دُعا کرنی ہے۔ فِر اِس تھیں بعد دو چار سال نے اندر اندر گدرا ہوّوے تاں اُس نی خُتنے (بہالنے) نی رسم پوری کیتی جانی ہے جیہڑی مُسلماناں نچ سُنتِ موکدہ ہے۔ خُتنے نی رسم تھیں بعد شادی خُتنے نی رسم وی ہونی سی جِس نچ گدرے کی مہراج بنائی سجائی تہ کہوڑے ور بہالیا جانا سی ہور سارے رشتہ دار' دوست' گماہنڈی دعوت نچ شریک ہونے سن ہور دسوسہ یا نیندرا دینے سن۔ نیندرے نی رقم

اک روپے تھیں رُکہن کے دس روپے توڑیں رہنی۔ اِس نے نال اک پیسے تھیں رُکہن کے اک آنے توڑیں نی رقم نائی نے ناں وی دِتی جانی۔ شادی یا شادی ختنہ بچ مہراجا کی کھارے یعنی لکڑی نی اک چوکی (جس کی اِس موقعے جوگی کا نجلے کولوں بنوایا جانا ہور اس کی کئی رنگاں نال رنگیا جانا) ور بہالی تہ نہوالیا جانا۔ اِس تھیں پہلاں نائی اُس نی حجامت کرنا ہور بال کترنا۔ جنانیاں گیت گانیاں ہور ڈھول بجائے جانے سن۔ بچیاں بچ شیرینی ہور اکھوڑ بنڈے جانے سن یا فِر مہراجے ور چھنکے جانے، جس ور جندک پیئی مگنے۔ فِر سجائی شجائی مہراجا کسے نیڑے نے آستانے یا مزار ہور اُس نے آباؤاجداد نے مقبرے پُر رُکہن جانے، جتھے مُلاں یا قاضی فاتحہ خوانی ہور درود واذکار کرنا تہ اِس تھیں بعد پکے چاول یا کھیر وغیرہ بنڈی جانی۔ مہراجے کی سجی سجائی نی کہوڑی ور بہالی تہ مقبریاں ہور آستانیاں پُر رُکہنی جانے نا رواج اَج پنجاہ فیصد رہیئی گیانا ہے۔ رکیاں جے مولویاں ہور نویں زمانے نے عالماں سُن اِنہاں ساریاں گلاں کی بدعات ناناں دِتا ہے۔ مولوی کلچر ہور تہذیبی وراثت بچ یقین نیہہ کرنے، جس نے نتیجے بچ اَج نی تاریخ بچ گراواں کہہ شہراں بچ کُجھ بیاہ تہ اتنی سادگی نال ہونے ہین جے اک کن تھیں دُوّے کن توڑیں کوئی خبر نیہہ ہونی جے گماہنڈ بچ کوئی خوشی نی تقریب ہور رہیئی ہے۔ شہراں ہور قصبیاں بچ شادیاں ہور تعزیتی جلسیاں بچ کوئی فرق نظری نیہہ اشنا۔ چُپ، خاموشی، جانجیاں نا اشنا کسے وائٹ ہاؤس بچ چُپ چاپ کری بہنا، لکھاں نے وازوان نال اپنا شِکم پہر نا ہور اُٹھی تہ ٹُری جانا............ اللہ اللہ تہ خیر صلاّ!
اِیاں تہ ہونی ایہہ شادی نی تقریب ہے ور اگر کوئی انجان جیا مسافر اُتھوں لنگھے تاں اوہ اُس جگہ لوکاں نا ہجوم ہور جمگھٹا تکی تہ ایہہ اندازہ نیہہ لائی سکنا جے اِتھوں کوئی جنج نکلن والی ہے یا خُدا نخواستہ کسے نا انتقال ہو گیا ہے۔ پہاڑی علاقیاں بچ جیہڑے اعلیٰ تعلیم یافتہ کلاس نے لوک ہین اوہ وی شہریاں نی نقل کرن لگے ہین ہور اپنے عزیزاں ہور اولاداں نی شادیاں بچ

وازوان ہور سجاوٹ ورلکھاں روپے خرچ کرنے ہین؛ لیکن شادی تھیں پہلاں روایتی ''نیاز'' جیہڑی خالصتاً اک مذہبی رسم ہونی سی؛ جس بچ ''ختم الانبیاءؐ'' پڑھایا جانا' درود واذ کار نی محفل سجائی جانی' اللہ ہور اُس نے نبیﷺ کی یاد کیتا جانا' قرآن شریف پڑھایا جانا ہور ایصالِ ثواب اپنے آباؤ اجداد تہ خاندان نیاں مرحومین واسطے دُعاواں کیتیاں جانیاں تہ گماہنڈیاں' رشتہ داراں کی شامی کھانا کھوالیا جانا سی۔ ایہجی دعوت نال کہرے والیاں نے دِلے بچ سکون پیدا ہونا ہور کسی خوشی نی تقریب پُر اللہ ہور رسولﷺ ہور بزرگاں' اولیاء کرام ہور صوفیاں کی یاد کیتا جانا بظاہر کوئی خلافِ مذہب کم نیہہ۔

شادی بیاہ:

پہاڑی قبائل شادی نے معنی ہوں چنگی طراں جاننے ہین۔ شادی جسنے لغوی معنی خوشی ہین' ہوں خوشی خشائیں نال کیتی جانی ہے۔ شادی تھیں پہلاں منگنی (کڑمائی) یا سگائی نی رسم وی ہونی ہے؛ جس کی پہاڑی بچ ''منگیا'' گلانے ہین۔ برادری نے کُجھ ممتاز لوک کُجھ مٹھائیاں' خشک میوے' کُڑی جوگی اک دو جوڑے کپڑیاں نے ہور اک عدد چھاپ جیہڑی پہلاں چاندی نی اکثر ہونی سی' ہُن سونے نی ہونی ہے' کہنی تہ کُڑی کی لوائی جانی ہے۔ کُجھ نقدی وی اپنی طاقت نے مطابق کُڑی نے کہر کہن کے جانے ہین ہور اُس کُڑی نے والی وارثاں کولوں اُنہاں نی تہیی' پوتری' دوہتری جیہڑی وی ہووے اُس ناساک منگیا جانا ہے۔ اصل بچ ایہہ پہلاں تھیں طے ہونا ہے۔ کُڑی والے ''ہاں'' آکھنے ہین۔ دوئی فریق اک دُوّے کی مبارک باد دینے ہین۔ اِس موقعے ور گانا بجانا وغیرہ وی ہونا ہے۔ جنانیاں شادی بیاہ نے گیت گانیاں ہین۔ کسے کسے جائی ڈھول وغیرہ وی بجائے جانے ہین۔ کُڑیئے کی سہرہیجیاں نے کپڑے لوائے جانے ہین ہور سہرہ تیج تھیں آئے نے گدرے نے رشتہ دار ہور دوست اُس کی تکنے ہین۔ کھانے پینے نا بندوبست وی کیتا جانا ہے۔

کڑمائی تھیں کوئی اک دوسال بعد بیاہ نا تہیاڑہ مقرر کیتا جانا ہے ہور فِر دواں بکھی نے لوک شادی نی تیاری بچ لگ جانے ہین۔ مکان نی صفائی، لِمنے تھیں علاوہ کپڑے سوانے نے سلسلے نی پہلی کڑی نے طورور اک درزی کی کہر سَدھیا جانا ہے۔ اوہ مہراجانہ لاڑیئے نی ناپ کہنی تہ کپڑے نے اکس ٹوٹے کی رسمی طورور قینچی نال کپنا ہے۔ جنانیاں کپڑیاں ہور درزی ورشیرینیاں ہور مٹھائیاں تھیں علاوہ اکھوڑ وی چھلکیاں ہین ہور گیت گانیاں ہین۔ اِس موقعے ور گماہنڈیاں ہور رشتہ داراں نی اک بہُوں بڑی تعداد موجود رہنی ہے۔ آخرور مہماناں کی قہوہ ہور کلچے وغیرہ کھوالے ہور پیالے جانے ہین۔ کپڑے سوانے نی رسم کی ''پلے بیتر نا'' آکھنے ہین۔ اگلہ مرحلہ چاول چھٹنے نا ہونا ہے جس کی ''چاول چھیر نے'' آکھیا جانا ہے۔ اِس واسطے گماہنڈی ہور رشتہ دار کالسریاں کی باضابطہ سادا دِتا جانا ہے ہور اُنہاں کی کسے وی صورت چاول چھٹنے واسطے اشنا ہی پینا ہے۔ اُنہاں کی کھانا وی کھوالیا جانا ہے ہور چاء وی پلائی جانی ہے۔ کُجھاں تہیاڑیاں بعد مسالہ کٹنے ہور پیسنے نی باری اشنی ہے۔ اوہ ہی گماہنڈی جنانیاں اک وار فِر سدیاں جانیاں ہین۔ اوہ آکے اکس اوکھلی بچ ہلدی ہور مرچیاں پہنّی پہنّی سٹیاں ہین ہور فِر ہلدی ہور مرچیاں نال پہُری نی مٹیے نیاں ہنڈیاں سِر ور چھنگی تہ نزدیکی کہراٹ ور جائی ہلدی ہور مرچی پہیالی آنیاں ہین۔ اِس موقعے ور وی گیت گائے جانین تہ ڈھول وی بجائے جانے ہین۔ جدوں بیاہ کی دو ترے تہیاڑے رہیئی جانے ہین تہ گراں برادری نے نوجوان آرے ہور کہواڑیاں کہنی تہ بیاہ آلے کہر آئی جانے ہین ہور فِر لکڑی کپنے واسطے نزدیکی بنّاں بچ چلے جانے ہین جتھوں اوہ بالن آنی بیاہ والے کہر سٹنے ہین۔ جدوں بیاہ کی اک تہیاڑا رہیئی جانا ہے تاں برادری والے یا فِر گماہنڈی فِر اشنے ہین ہور بیاہ نے پکوان تیار کرن جوگی زِمی بچ اک ڈونگی نالی کھننے ہین جس کی ''چر'' گلانے ہین۔ چر بچ لکڑی بالی جانی ہے۔ اِس موقعے ور وی کالسریاں گیت

گانیاں ہین ہور''چڑ'' کھفّن والیاں ورمٹھائیاں، شیرینی ہوراکھوڑاں نی بارش کرنیاں ہین۔ شادی عام طورور دو تہیاڑیاں نی کئی تقریباں ور مشتمل ہونی ہے۔مثلاً پہلی رات مہندی ہور گانے جوگی مخصوص ہے۔لاڑی ہور مہراج دواں کی مہندی ہور بٹنا مَلیا جانا ہے۔مہراجے نے گُلفے پُر''گانا''(اک قسم نی راکھی) بدھیا جانا ہے۔ایہہ''گانا''مہراجے نی سکّی یا مُنہہ بولی پہَیناں کئی تہیاڑے پہلاں تیار کرنیاں ہین۔اِس نچ رنگ برنگے ریشمی تہاگیاں نچ چھاپاں پروئیاں جانیاں ہین ہوراک خوب صورت''راکھی''تیار کری تہ مہراجے نے گُلفے ور بدھیا جانا ہے۔کُڑیاں اِس موقعے ورایہہ گیت گانیاں ہین:

گانا بدّھن دے وے ہِرا
گانا بدّھن دے
توہڑے گانے دیاں سو سو لڑیاں
گانا بدّھن دے

اِدھر لاڑی ہور مہراجے نے چہرے ہور ہتھاں ور مہندی تھیں علاوہ اک مخصوص قسم نی کریم جیہڑی کُڑیاں خود تیار کرنیاں ہین،جسکی''بٹنا''آکھنے ہین (اُردو نچ اِس کی''اُبٹن'' آکھیا جانا ہے)مَلیا جانا ہے۔ایہہ چندن،جس کی پہاڑی نچ چرناٹھ گلانے ہین ہوراک خوشبودار موم ہور سفوف نال تیار کیتا گیا،اک مادہ ہور کہیّو ہور ہلدی نا مرکّب ہونا ہے۔ آکھنے ہین جے اِس نے مَلنے نال لاڑی ہور مہراجے نا رنگ نِکھر جانا ہے۔ملاحظہ کرو مہندی نے گیت نا اک حِصّہ:

مہندی لاون دے اوہ لالا
مہندی لاون دے

بیر گڑھی: اگلے تہیاڑے مہراجے آلے''بیر گڑھی''نی رسم ادا کرنے ہین۔ایہہ

روایت مُسلم راجپوت برادری بچ نبھائی جانی ہے۔مہراجے کی کہنی تہ اُس نیاں پہئیناں ہور دُوّیاں کالسریاں گیت گانیاں ہور ڈھول بجانیاں نزدیکی نالے پُر کہنی جانیاں ہین۔ پہئیتّاں سراں ور مٹّی نے خالی کہڑے کہن جانیاں ہین۔ندی یانالے نے کنڈے ور مہراجے کی کھلاکری تہ اک کالسری تلوار یا سوٹی کی پانی ور مارنی ہے۔ایہہ عمل کئی وار کیتا جانا ہے ہور مہراجا کی آکھیا جانا ہے جے اوہ پانی واخ تکنا رہوے۔پانی کی تلوار نال کپّن تھیں بعداُسے جائیوں پانی کہڑے بچ پہری تہ واپس کہر اشنے ہین۔اِس رسم نے پچھے جیہڑا فلسفہ چھپیا نا ہے اوہ اصل بچ ایہہ ہے جے پہئین پہراؤ کی ایہہ دسنا چاہنی ہے جے پانی تلوار نال یا سوٹے نال کدے وی کٹّن نیہہ ہونا ہور اوہ (یعنی پہئین پہرا) پانی نی طراں ہین ہور لاڑی اک تلوار ہے جیہڑی پہئین پہراؤنے رشتے کی کٹنا چاہوے وی تاں وی نیہہ کٹ سکنی۔

گُفتنی ہور پکوان:

شادی نے موقعے ور پہاڑی لوک قرض کہن کے چنگے تھیں چنگا کھانا مہماناں جوگا تیار کرن ور یقین رکھنے ہین۔اِس کی اوہ دکھاوا نیہہ مہمان نوازی آکھنے ہین۔بیاہ بچ اچھن واسطے جنانیاں کہر کہر جائی ہر رشتہ داراں ہور گماہنڈیاں کی ساداد ینیاں ہین۔اِس رسم کی گُفتنی آکھنے ہین۔اِس دعوت کی ''نیوتا'' وی آکھنے ہین۔جنہاں کی ساداد تِا جانا ہے اوہ اپنی طاقت نے مطابق اُنہاں کالسریاں کی کُجھ رقم جیہڑی موجودہ دور بچ دس روپے تھیں کہن کے ہزار روپے ہوگئی ہے دینے ہین۔بعض لوک نقد نے بجائے جنس وی دینے ہین۔مثلاً انڈے، کُکڑی، کُکڑ، کہیو، مکھن وغیرہ۔ایہہ لین دین ''گُفتنی'' آکھوانا ہے، جیہڑا واپس دینا ہونا ہے۔اِسنا حساب اک رجسٹر بچ درج کیتا جانا ہے۔ساداد ین والیاں کی کسے کسے جائی کھانا وی کھوالیا جانا ہے ہور اُنہاں نے اعزاز بچ گیت وی گائے جانے ہین۔وادئ کشمیر

نے پہاڑی علاقیاں نے لوکاں نے کہراں بچ چار چار مزماناں واسطے اک ہی بڑی جئی تھالی بچ کھانا کڈھیا جانا ہے۔ پکوان پُر تکلف ہونے ہین۔ غریب لوک روٹی، دہی، دُدھ ہور گوشت دال وغیرہ نال مزماناں نی خاطر تواضع کرنے ہین جدکہ قدرے امیر دوترے قسم نے گوشت ہور سبزی چاول وغیرہ نال مزماناں کی کھلانے ہین۔ اَج نی تاریخ بچ پکواناں نی گنتر بہوں بدھ گئی نی ہے۔ ریاست جموں وکشمیر نے پونچھ ہور راجوری ضلعیاں بچ بکھ بکھ پلیٹاں بچ کھانا دِتیا جانا ہے۔ بکرے نے گوشت تھیں علاوہ ککڑے نا گوشت، پنیر، دہی ہور پلاؤ وغیرہ نا اکثر استعمال ہونا ہے ہور کسے کسے جائی بریانی وی پکائی جانی ہے۔

مہراجے نے بال کٹنے جوگی نائی کی کہرے ورسَد یا جانا ہے۔ نائی بال کٹنا ہے ہور حجامت کرنا ہے۔ اِس دوران وی جنانیاں تہ کُڑیاں گیت گانیاں ہین ہور ٹہولی ٹہول بجانا رہنا ہے۔ مہراجے وراک وار فر مٹھائیاں ہور خشک میوے چھکّے جانے ہین۔ اِس تھیں بعد مہراجا کی نہوالیا جانا ہے۔ اِس موقعے ور مہراجا کی بہالنے جوگی اک خاص قسم نی چوکی تیار کیتی جانی ہے جس کی ''کھارا'' گلانے ہین۔ اِس کھارے کی بہوں چنگی طراں سجایا جانا ہے ہور رنگ روغن نال سجائی تہ غسل خانے بچ رکھیا جانا ہے، جتھے نائی تھیں علاوہ اک ہور عزیز موجود ہونا ہے۔ اُدھر جنانیاں گیت جاری رکھنیاں ہین۔

کھارے نے گیت تھیں کُجھ بند ملاحظہ کرو:

جاں ماہڑا لال کھارے چڑھسی ...... نال پہیناں دی جوڑی
توہڑا کاج رچاون پہا بھیاں ...... سر صدقے جاون سالیاں

❁

کھارے چڑھنے والیا شوہالیا...... تکو اللہ دیاں دُعایاں
اللہ مولیٰ دیا دُعایاں...... شاہ بندیا مول

کھارے چڑھن دے اوہ لالا

کھارے چڑھن دے

مامے سن رنگ لایا

کھارے چڑھن دے

نہوائی تہوائی تہ مہراجے کی نویں کپڑے لوائے جانے ہین۔لباس وی اپنی طاقت نے مطابق ہونا ہے۔قمیض شلوار،واسکٹ،پتلون، کوٹ،شیروانی،صافہ (پگڑی) ہور سہرا وغیرہ۔اُپروں شال پہلیٹی جانی ہے۔سہرا چاندی ہو طلے نیاں تاراں نال تیار کیتا جانا ہے جیہڑی مہراجانی پگڑی نال بدھیا جانا ہے ہور اِسراں مہراجے نا چہرہ ٹھکیا نا رہنا ہے۔مہراجے نے ہتھ بچ اک رومال دیئی تہ اُس کی کہوڑے یا کہوڑی ور بہالی تہ مقامی بزرگ نے مقبرے یا زیارت ور کہن جانے ہین ہور فر مہراجے نے بٹکیاں نیاں قبراں پُر جائی تہ اُتھے درود و فاتحہ پڑھی جانی ہے۔اِس موقعے ور گراں نا مُلاں،نائی، کہوڑے والا سائیں اُسنے نال نال رہنے ہین۔پچھاں پچھاں سو دو سو افراد ٹُرنے ہین۔گدرے گیت گانے رہنے ہین ہور ڈھولی ڈھول بجانے رہنے ہین۔واپسی ور اِس کی اک گدی ور بہوالیا جانا ہے۔بیاہ بچ مہراجانے کُجھ دوست وی بنائے جانے ہین،جنہاں کی مہراجے والے نویں کپڑے سوائی تہ دینے ہین۔دوست مہراجے نے نال نال ٹُرنے رہنے ہین۔ایہہ دوست مہراجے کی لاڑیئے نے کہر آننے توڑیں نال نال رہنے ہین۔

مہراجا کی سجائی شجائی گدی ور بہالنے تھیں بعد بیاہ بچ آئے نے مزمان اُس نے سامنے رکھی نی اک بڑی رکابی یا رومال پُر ''نیندرا'' سٹنے ہین۔''نیندرا'' لین دین نی اک رسم ہے جِس کی دسبوسہ یا تمول وی آکھنے ہین۔اِس نی کوئی حد مقرر نیہہ۔نیندرا اک روپے تھیں ہزار دو ہزار سگوں اَج کل پنج ہزار دس ہزار توڑیں وی ہونا ہے۔ترہیہ چالیؔ سال

پہلاں مہراجے نے سامنے دو رومالاں یا دو تھالیاں رہنیاں سن۔اک ''نیندرے'' جوگی تہ دوئی ''نائی'' جوگی۔نیندرا دین والے اگر مہراجے نی تھالی بچ روپیے سٹنے سن تہ نائی نی تھالی بچ چار آنے اُٹھ آنے یا اک روپیہ۔اس تھالی بچ جمع ہون والی رقم نائیا کی دِتی جانی سی۔اَج نی تاریخ بچ وی اک دو فیصد ایہہ روایت قائم ہے۔

جنج 'لوك ناچ ته لكڑ:

جدوں مہراج جنجے نال اک کہوڑے پُر سوار ہوئی لاڑی نے کہر واخ روانہ ہونا ہے تاں ڈھول پُر اِس موقعے واسطے اک مخصوص ''لکڑ'' بجائی جانی ہے۔''لکڑ'' پہاڑی بچ دُھن کی آکھنے ہین۔ڈھولی اَگے اَگے ہور پچھاں پچھاں نچنے ہوئے گدرے یا بُزرگ اکثر شادیاں بچ اک لوک ناچ جس کی ''مانگا'' آکھنے ہین نچنے رہنے ہین۔پہانگڑا ہور تہمالی ناں نے رقص وی ہونے ہین۔پہاڑی شادیاں نی اک خاص روایت گتکہ یا شمشیر بازی ہونی ہے۔دو ماہر نچن والے تلواراں نال اک رقص کھیڈنے ہین۔گتکہ لکڑی نی دو رنگدار سجّیاں سجائی بنیّاں سوٹیاں یا ٹہالاں نال کھیڈ یا جانا ہے۔اِس موقعے پُر خاص ''لکڑ'' ماری جانی ہے۔اِس کھیڈ بچ اک کھلاڑی جیتنا ہے تہ دُوّا ہارنا ہے۔

لاڑی والے مہراج ہور اُس نے سنگیاں نے سامنے ایہہ شرط رکھی جانی سی جے مہراجے کی لاڑی ہنّی جان تھیں پہلاں بگدّر چھنگنا پیسی گا۔سوئمبر ایہہ ہونا ہے جے اک بڑا وزنی پتھر یا لکڑی نا گول مُنڈھا اُس کی چکنا پیناسی اگر اوہ دوہتھاں نال کسے ہوریں نی مدد تھیں بغیر ایہہ سو دو سو کلو وزنی بُگدر موہنڈیاں توڑیں چھنگی رکہنتا تاں اُس نے نال نے لوک تاڑیاں ہور سپّے (سیٹیاں) مارنے ہور نعرے دینے ہور اگر مہراج ایہہ شرط پوری نہ کر سکے آتاں کسی دُوّے جانجی کی ایہہ رسم ادا کرنا پینی۔نکاح سو فیصدی اصالتاً پڑھائے جانے سن۔نکاح خوانی تھیں بعد شیرینی ہور اکھوڑ بنڈے جانے ہور ڈھول بجانے والے فتح ہور

نُصرت نے لکڑ بجائی بجائی تہ اشمان سَرے ور چھنگی چھوڑنے۔ مہراج ہور لاڑی نے ٹھولیاں نا ٹھول بجانے نا مقابلہ وی ہونا۔ کھانا بالکل سِدّ ھا سادا ہونا۔ غریب لوکاں نے بیاہ دُدھ دہی، چٹنی، مک نی رُٹی توڑیں ہی محدود رہنا۔ اَج تاں مہنگے واز وان نا دور دورہ ہے۔ راقم کول والد صاحب نا اک تاریخی اہمیت نا حساب نا پرچہ اَج توڑیں موجود ہے جِس نِچ ماہڑے دادا جان نی دعوت ہور دُوّے اخراجات ملائی ترے سو بِیہہ (۳۲۰) روپے خرچ ہوئے ہین ہور پارچہ جات پُر ۱۸۰/روپے۔ مُسلم راجپوت شادیاں نِچ اک رسم "بیر گڑھی" نی ہونی سی، جیہڑ ی راقم نے بیاہ توڑیں موجود سی۔ جانجیاں کی یا تہ کھانا کھوالیا جانا یا فِر جائی پُر ہی کم چل جانا۔ رُخصتی تھیں پہلاں مہراج اپنی سس کی سلام کرن واسطے اُس نے کول جانا ہے۔ سس اُس کی کوئی چھاپ لانی ہے یا فِر پیسیاں نا ہار باہنی ہے۔ لاڑیئے کی اک ڈولی (چپان) نِچ بہالی تہ رُخصت کیتا جانا ہے۔ ٹھولی ٹھول نی لکڑ بدل دینا ہے ہور ایہجی لکڑ مارنا ہے جیہڑی صحیح سلامت رُخصتی نا اعلان ہونا ہے۔ جنانیاں گیت گانی رہنیان۔ لاڑی نی رُخصتی ویلے کُجھ اِسطراں نے گیت گائے جانے:

چرخہ رنگ رنگیلا، نِچ ماہلاں دی ڈور
تہیّاں ہویاں پردیسی بابل اَج نہ مکوڑور
صدقے اک دن ڈَکّ لے ہور

❁

تہیّاں دا بابل جانی بسّے کشمیرا
تہیّاں تہ پُھلاّں نالوں کِھلیاں
پہئیناں دا پِیر جانی بسّے پردیساں
پہئیناں تہ لوناں نالوں گلیاں

بابل راجیا اوہ بابل راجیا اوہ
اوہ ہو امّاں رانئیے اوہ
گلّاں کر ماہڑے نال
میں کِیاں دتیاں دؤر

نہ پہن طوطیا ڈاہلیاں وے نہ کھا کچڑے بؤر
امں میں پالیاں لاڈلی وے بابے دِتیاں دؤر
دؤرا جوگی نہ آسیاں میں، متھّے لِکھیا دؤر

میں امّاں کولوں بِدعیا منگدی
جنج ماہڑی گلی بچوں لنگدی
مزمان ہاں میں کہڑیاں دی

بوہٹی ہوگئی تیار بوہٹی سؤٹ منگدی
سؤٹ تہ ہوگیا تیار بوہٹی نیہہ مندی

جدوں لاڑی نی ڈولی سرہیجے نے بیہڑے بچ یا بوہے پُر پہچنی ہے تاں اُتھے وی اُس نا استقبال گیتاں ہور لوک ناچ نال ہونا ہے۔ دروٹنی پُر اک بکرا یا کُگڑ ذبح کیتا جانا ہے جس کی ''رتول'' آکھنے ہین، اُس تھیں بعد ہی لاڑی اپنا قدم دروٹنی تھیں اَگے اندرنویں کہر بچ سٹنی ہے۔ اُس نی مُنہہ تکائی نی رسم نے ویلے اُس نی سس یا کوئی ہور کالسری اُس کی کُجھ

نقد یا جنس نذرانے نے طور ور دینی ہے۔ پہاڑی قبیلیاں نا بیاہ تکّن نے قابل ہونا ہے۔

کُجھ بکھریاں بکھریاں لوک روایتاں:

جال منانا (بال لھاڑنا):

بچے نے پہلے بال کسے بُزرگ، پیر بابے نے مزار ور جائی تہ منوائے جانے ہین۔ اِس موقعے ور بچے نے خاندان نے لوک ہور رشتہ دار موجود رہنے ہین۔ بکرا، ہنڈو، کُکڑ وغیرہ چڑھاوے تھیں بعد ذبح کر کے پکائے جانے ہین ہور اُتھے موجود لوکاں کی کھوالے جانے ہین۔ نائی کی خصوصی بخشش دِتی جانی ہے۔ بال یا تہ تُرنے پانی بچ روہڑے جانے ہین یا فِر دفن کیتے جانے ہین۔ کُجھ لوک بالاں کی سمہالی تہ رکھنے ہین۔ کالسریاں گیت گانیاں ہین۔[1]

نَک ہور کن سَلنا:

کُڑیاں نے نک ہور کن سَلنے نے موقعے پُر وی دعوت ہور گانے بجانے نا اہتمام کیتا جانا ہے۔ نک یا کن کسے بُزرگ کالسری کولوں سَلے جانے ہین۔ اِس موقعے پُر وی سوئی نک یا کن بچوں گُزرنیاں ہی گیت گائے جانے ہین ہور مٹھائیاں یا دُدھ کھیر پکائی تہ جنڈکاں ہور بڑیاں بچ بنڈی جانی ہے۔ ایہہ روایت ہندواں ہور مسلماناں بچ سانجھی ہے۔

بہوں سال پہلاں نوروز، سونت ہور بیساکھی نے تہوار وی منائے جانے سن۔ ہُن ایہہ تہوار سماجی نے بجائے مذہبی بن گئے نے ہین، لیکن پہلی چیتر نے تہیاڑے پہاڑی لوک سیالے نے موسم تھیں بعد پہلی واری کہٰر تھیں باہر کسے کسّی، دریا یا چوّے پُر جائی تہ ٹھنڈے پانی نال نہانے سن ہور نکّی لوئی جا گئے تاں اپنے سرہانے پُر رکھے نے چاول، مک یا روپے

[1] .... کُجھ لوک اِنہاں بالاں بچ اکھوڑ پہلیٹی تہ کسے جگہ دفن کیتا جانا ہے تہ فِر ایہہ اُس بچے نا یادگار درخت ہونا ہے۔

تکنے فِر نہان جوگی جانے۔ ایہہ اناج یا روپے راتیں سونے ویلے خاص کری تہ جندکاں نے سرہانے رکھے جانے سن۔

اگر کسے گراں یا محلے نِچ کوئی انتقال کر جانا تاں پنج دَس مِنٹاں نے اندر اندر سارے گراں نے جتّے جنانیاں مرن والے کہُر پہچی جانے۔ اک تہ اُنہاں نال ہمدردی نا اظہار کرنے ہور یکجہتی نا مظاہرہ ہونا۔ اُنہاں نے دُکھ نِچ شریک ہوئی تہ اُنہاں کی حوصلہ دینے ہور اُنہاں نے کم آنا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نی سُنت وی ہے۔ دوئی اہم گل جِس نال انسانی رشتہ ٹھیک رہنا ہے جے گراں نے نوجوان مرن والے جوگی قبر آپے تیار کرنے ہور کفن دفن نِچ سارے برابر شریک ہونے۔ میّت ورِمٹّی سٹنے ہور اِس کی کجنے ہور فِر چوتھے تہیاڑے اِس کی جِل (چمیں) لائی تہ اس کی چارے پاسیاں تھیں دُرست کری تہ اپنے کہُراں کی جانے۔ ترے تہیاڑیاں توڑیں مرن والے کہُر رُٹی وغیرہ کہُن جانے ہور اُنہاں کی کھلانے پلانے۔ اِس سلسلے نِچ ترے یا چھ کہُر اُنہاں واسطے ترے تہیاڑیاں توڑیں رُٹی ہور چاء وغیرہ آننے ہور اِس اُمید نِچ رہنے جے خدانخواستہ اگر مستقبل نِچ اُنہاں نے نال اِس قسم نا کوئی المیہ پیش آیا تاں اُنہاں نے کھانے پینے نا بندوبست وی محلے یا گراں والے آپے کرسن گے۔
چوتھے تہیاڑے فاتحہ خوانی نی رسم ہونی ہے ہور اہلِ خانہ متوفی نی روح نے ایصالِ ثواب واسطے نیاز کرنے جِس نِچ دو چار بندیاں واسطے کھانا پکایا جانا ہور مولویاں ہور پیراں کی سَدّی تہ درود واز کار مقدّس کلمے ہور قرآن پاک پڑھایا جانا۔ اِس تھیں غمزادہ خاندان پُر پہاویں جے غیر ضروری پہار پینا لیکن اِس کی وی سماجی رسم نِچ گِنیا جُلے تاں اک پہلو باندے اشنا ہے جے مرحوم واسطے اہلِ خانہ نی ذمہ داری ہور اِس واسطے پیار و محبت نا اک پہلو وی نکلنا ہے۔ چالی تہیاڑیاں بعد کسے وی تہیاڑے اسے طراں نی اک دعوت نا فِر اہتمام ہونا جِس کی ''چالیواں یا چہلم'' آکھنے سن۔ فِر ہر سال موسمِ بہار نِچ قبراں ور جائی تہ گلاباں نیّہ پیتیاں

پھینکیاں جانیاں۔ایہہ گلاب مخصوص پیلے گلابی رنگ نے ہونے ہور چاء بنائی تہ لوکاں نے جندکاں کی سَدّ ی تہ پلائی جانی۔

فصل راہنیاں ویلے وی اللہ واسطے کُجھ نہ کُجھ پکائی تہ بنڈیا جاناسی‘ جس کی ’’تیل چرب‘‘ آ کھنے ہین۔مَک نی گوڈّی ناا ک خاص اہتمام ہوناہے۔زِمی نے حساب نال ہی گوڈّی کرن جوگی گراں نیاں جنیاں تہ جنانیاں کی ساداُدِتا جاناسی۔دوچار یادس پندراں جنے جنانیاں اپنیاں اپنیاں رمیاں یا پیلاں کہٰنی تہ پہج جانیاں ۔گوڈّی وی کرنے ہور خوبصورت رسیلے گیت وی گائے جانے۔کسے کسے جائی ٹہول وی بجائے جانے۔کہاہ کٹائی کی ’’لیتری‘‘ آ کھنے ہین۔لیتری باہنے نا مطلب ہوناہے کہاہ کپّن واسطے دس‘بیہہ ‘ پنجاہ یا فِر کدے کدے سوسولوکاں کی سادادینا۔اِنہاں کی دوپہریں نی رُٹی تہ علاوہ چاء وی دِتی جانی ہے۔کھانے بچ مک نی رُٹی‘ چھاہ‘ چٹنی‘ دُدھ یادال بہُت ہوناسی۔راتیں نی رُٹی کہٰر سَد کے کھلائی جانی۔لیتری نے گیت گانے ہور ٹہول پُر لیتری نی لکڑ بجائی جانی۔ہُن ایہہ لیتری بلیں بلیں لوک پہُل رہے ہین۔سگوں چوکھر پالنے نا رواج وی ہُن بلیں بلیں مُک رہیاہے ہور دُدھ لوک بزاروں خریدرہے ہین۔ بند دُدھ نے پیکٹ ہر جگہ دستیاب ہین۔مکھن ہور دیسی کہیّو ہُن پُرانی گل ہوگئی ہے۔ چھاہ نا تصور وی کہٹ گیا نا ہے تہ لیتری کیہڑے واخ۔

جدوں کسے نی گاں یا منج سؤنی تاں محلے والے اُس نے کہٰر مبارک باد آ کھنے واسطے جانے۔ترے چار روز بعد اُس کہٰر والے(جنہاں نے کہٰر گاں یا منج سؤئی نی ہونی ہے)دُدھ نی ’’بوہلی‘‘ بنانے ہور گماہنڈیاں ہور رِشتہ داراں بچ بنڈنے۔جیہڑے پہانڈے بچ بوہلی پہیجی جانی اوہ(جنہاں نے کہٰر بوہلی پہیجی جانی)اِس پہانڈے کی خالی واپس نہ دینے سگوں دوچار آنے نقد یا لون‘ چاول یا چینی باہی دینے‘ کیاں جے خالی پہانڈا موڑنا بڑا

عیب ہور بدشگون سمجھیا جانا۔ مزدور' زِمی دار یا عام پہاڑی نے اَگے ساگ ہور مکھن رکھیا جانا تہ اُنہاں نے اَدّھ مرے سُکّے سڑے نے ہڈیاں نے پنجرے بچ نویں جان پیئی جانی ہور اوہ شو پاہیا' بالو ماہیا' کُکو ہور چن گانا شروع کر دینا۔ بنجلی نی بہُوں سوہنی سُر اُنہاں نے کنّاں بچ پینی تاں سارے بدّن سگوں روح نے اندر اک عجیب جئی روحانی کیفیت پیدا ہون لگنی ہور کُکو' کوئل' گٹاری (شارک)' بُلبُل' طوطے' چِڑیاں اُنہاں نے نال نال اپنی رَس پہَری مِٹھی چہچہاہٹ اِس بچ شامل کری مردہ دِلاں بچ زندگی ہور تازگی پیدا کرنی۔ ڈنڈ پہاڑی زبان بچ اَواز کی آکھنے ہین۔ مصدر ڈنڈ کرنا' بُلانا یا اَواز دینا نے معنیاں بچ استعمال ہونا ہے' جد کہ پنجابی بچ ڈنڈ کرنا یا رولا پانا ....شور کرن نے معنی بچ استعمال کیتا جانا ہے۔

آکھنے ہین جے قدیم زمانے بچ پہاڑی لوک جنہاں نی بستیاں عام طور ور بہُوں دوُ رنکیاں' ٹیلیاں' کسیاں وغیرہ بچ ہونیاں سن' اُنہاں نے بشکار اک دُوّے نال رابطہ قائم کرن نا اک ہی واحد ذریعہ ڈند کرنا یا ٹاہکنا ہونا سی۔ اُنہاں نی ڈنڈ بچ مُنہہ تھیں نکلی نی وازاں' چینکاں' سِپّے (سیٹیاں)' ٹہول بجانا یا کسے پہانڈے کی لکڑی نے ڈنڈے نا بجانا سی۔ آکھنے ہین جے جدوں کسے بستی بچ کوئی مری جانا یا کوئی حادثہ ہو جانا تاں اوہ دوئی بستی کی اِس طریقے کار نال خبردار کرنے سن یا فِر رات ہووّے یا تہَیاڑ کوئی چیز بالی تہ تُہوں کرنے' جیہڑ ی منحوس ہو بدشگونی نی خبر نا باسا دینی ہور لوک اُس بستی آلی بکھی دروڑ پینے۔ اگر کوئی جندک جمنا تاں ٹہول بجانے یا بنجلی بجانے ہور گیت وغیرہ گانے۔ اِس طراں ایہہ رابطے نا اک ذریعہ منیا جانا سی۔ اساہڑی موجودہ نویں نسل نے نوجواناں کی پتہ ہی نیہہ جے اساہڑے بڑے بڈھیریاں نی زندگی گُزارنے ہور رہن سہن نا کہہ ڈھنگ سی' اساہڑا ماضی کہہ سی ہور اَس کُتھے آئے ہاں؟ نہ اِنہاں کی اِس گل نا پتہ ہے جے اساہڑی منزل کہہ ہے؟ جمن نی شرح 5+5 سی جد کہ موت نی شرح 5x5 سی۔ نہ

ہسپتال سن نہ ڈاکٹر نہ حکیم نہ وید۔لوک مقامی جڑی بوٹیاں نال خود ہی اپنا علاج کرنے سن۔۳۰ سال پہلاں توڑیں ہر پہاڑی بچّہ اپنے کہُر بچ ہی جمیا ناہے۔مقامی دائی امّاں نی مہارت ہور تجربے نی مرہونِ منّت اساہڑی نویں نسل کی ایہہ پتہ ہی نیہہ جے دائی امّاں یا دُدھ ماء کس کی گلانے ہین۔جندک جمناسی تہ مسلمان اُس نے کنّاں بچ کسے مُلاں کولوں بانگ پڑھوانے سن‘ فِر مبارک باد دین واسطے لوک ٹُر پینے سن۔ کالسریاں جِس ویلے نویں بچّے کی تکن واسطے اچھنیاں سن تہ آپے نال دُدھ‘ انڈے‘ بچُونگڑے‘ مکھن‘ ہَند ہمُسکّی گجنا‘ ساگ‘ رِکہیّو وغیرہ آننیاں ہور جندکے نی تِلّی وردو آنے چار آنے یا کوئی امیر ہووّے تاں اک روپے رکھ دینیاں۔

راقم اِس روایت نا چشم دید گواہ ہاں۔اساہڑے گراں بچ اکثریت کشمیری بولن والیاں نی ہے۔اک تہیاڑے اک بُزرگ سُن آ کے اساہڑے اکس رشتہ دار کی اُس نی بندوق سمیت اپنے کہُر کھڑیا۔ماہڑی نانی اُس بُزرگ کولوں پچھیا جے اِس کی رِکیاّں رکہُن جُلیا ایں؟ اُس سُن بلیں جے کُجھ آکھیا ہور ٹُرے گئے۔بعد بچ پتہ چلیا جے اُس شخص نی نُہہ بیمار سی۔اُس کی دردِزہ ہویا سی ہور جندک جمن بچ تاخیر ہورہئی سی۔بندوق والے شخص سُن اُس جنانی کی دہسنے بغیر ہی اُس نے کنّاں نے نیڑے ہوائی فائیر کرائی چھوڑیا‘ جس نال اچن چیت تہُماکے نال کہُبرائی تہ اس جنانی سُن اک جندکے کی جنم دِتیا۔آکھنے ہین جے اگلے زمانے بچ ایہہ روایت عام سی۔لیکن بہُوں ساریاں کالسریاں جندکے کی جنم دین تھیں پہلاں ہی مرجانیاں سن یا کُجھ تہیاڑیاں تھیں بعد دم تروڑی چھوڑنیاں سن۔کالسریاں نی موت نی شرح سب تھیں متّی یعنی ۳۰ فیصد سی۔

نابالغ کُڑیاں ہور گدریاں نے بیاہ نا رواج عام سی ہور ایہہ رشتے اکثر ترُٹی جانے سن۔شادیاں بچ بہُوں مستیاں کیتیاں جانیاں سن۔جنے ہور جنانیاں بکھ بکھ نچنے‘ گانے‘

گتگے ہور شمشیر بازی تھیں علاوہ جنے جنانیاں مانگا ہور پہانگڑا جئے لوک ناچ ہونے سن۔ گتگہ ہور شمشیر بازی جئے رقص ہُن نابُو دہو گئے ہین البتہ مانگا ہور پہانگڑا جئے ناچ اَج توڑیں موجود ہین۔

تھمان:

جند کے نے جمنیاں ہی مسلمان ماء پیو بچے نے کنّاں نے نیڑے بانگ پڑھنے ہین ہور اِس جند کے واسطے کسے کہر تھیں پُرانے لاگمیں کپڑے منگی تہ آننے ہین ہور ستّاں تہیاڑیاں توڑیں اُس کالسری کی جس کی جندک جمیانا ہونا ہے خشک جنگلی ساگ جسراں ہَنڈ' گُنجی' ہؤلا (ہرفلی)' سکڑیاں' جنگلی تھوم یعنی لہسن کھلایا جانا ہے۔ جند کے کی ماؤنے پاسے نال سوالی تہ اُس نے نال اک چُھری یا چقو یا لوہے نا کوئی اوزار رکھیا جانا ہے۔ اُس تھیں بعد جال (بال) لہوانے ویلے غریب ہووّے یا امیر پہیڈ' بکری یا کُگڑ پکائی تہ بنڈنے ہین۔ گیت گائے جانے ہین ہور کدے کدے ڈھول وی بجائے جانے ہین۔ اِنہاں بالاں کی "جامن یا جال" آکھنے ہین۔ نائی کی چنگی خاصی بخشیش دِتی جانی ہے۔ اکثر لوک اپنیاں جندکاں کی کسے پیر فقیر نی زیارت یا آستانے پُرہنّی جانے ہین ہور اُتھے ہی جامن نی رسم پوری کیتی جانی ہے۔ جندکاں نے بالاں کی یا تہ دفن کیتا جانا ہے یا فِر لفافے نِچ بند کری تہ کسے کندھے نِچ بند کری شوڑنے ہین۔ خُتنے نی سُنّت تھیں بعد گدرے کی کسے تہیاڑے سجائی شجائی مہراج بنائی کہوڑے پُر سوار کیتا جانا ہے۔ اک بہوں بڑی دعوت نا انتظام ہونا ہور لوک "نِکّے مہراجے" کی تحفے دینے ہین۔ مہراجے نی طراں باضابطہ مسند نشینی نی رسم وی ادا کیتی جانی ہے۔ جنانیاں خوشی ہور بیاہ نے گیت گانیاں ہین۔ اکثر ماء پیو اِس فضول جئی رسم کی پورا کرن واسطے قرض کہنّی تہ بہوں بڑی دعوت ہور ڈھیر ساریاں رسماں پوریاں کرنے ہین۔ اِس رسم کی لوک "ختنالی مہراج" آکھنے ہین۔

پیشہ تہ معیشت:

پہاڑی قبائل نا عام پیشہ زراعت ہور مال چوکھر پالنا ہے۔ پہاڑی لوک انتہائی درجے نے محنتی ہور جفاکش منے جانے ہین۔ خطریاں اگے سینہ تانی مقابلے کرنے ہین۔ خطریاں نال جفی لا کے مقابلہ کرنا' بہوں ڈاہڈی گرمی ہور جان لیوا ٹھنڈ' وحشی درندیاں نے بشکار رہنے' پُھکھ 'غُربت ہور بیماریاں نال زور آزمائی کرن نی وجہ تھیں اِنہاں نی قوتِ مدافعت بدّھ جانی ہے۔ گآں' داند' منج' کچر' کہوڑے ہور پہیڈّاں بکریاں پالی تہ گُزارہ کرنے ہین۔ جنہاں کول زِمی باڑی کہٹ ہونی ہے اوہ محنت مزدوری کرنے ہین۔ جتھے کرن واسطے کوئی کم نہ ہووّے' اوہ غریبی نال سمجھوتہ کر کہئنے ہین ہور "کم کھاؤ غم نہ کھاؤ" نے اصول پُر ٹُرنیاں اپنے تہیاڑے ٹپانے ہین۔ پہاڑی کالسریاں وی جنیاں نی طراں بہوں محنتی ہور مصیبتاں ہور اوکھتاں نال مقابلہ کرن نے لائق ہونی ہین۔ اپنے جنیاں نے موہنڈے نال موہنڈا لا کے مُشکل ہور اوکھے کم کر کہننیاں ہین۔ چرخہ کتّن تھیں علاوہ اوہ چھوٹی موٹی کڈھائی نا کم وی کر کہئنیاں ہین۔ پھنڈی' کھیڑ' اجاءنماز وغیرہ بُننے تھیں علاوہ بنین' جراباں' ٹُپیاں' ہَتھ پنجے' وغیرہ بُنن تھیں علاوہ زِمی داری بچ وی اپنے جنیاں نے موہنڈے نال موہنڈا لا کے ہر اک کم کرنیاں ہین۔ کگُڑیاں پالنا' بنّاں بچوں لکڑی آننیاں' اُچّے تھیں اُچّے بوٹے ور بے خوف چڑھی تہ لکڑی کپنیاں' کہاہ کپنا وغیرہ اپنے روزنے کم تھیں علاوہ کرنیاں ہین۔ سَٹھ سال پہلاں پہاڑی قبیلیاں بچ خواندگی نی شرح اک فیصد سی۔ اِس واسطے سول یا سرکاری نوکریاں اختیار کرن نا سوال ہی نیہہ سی۔ البتہ پہاڑی نوجوان فوج بچ پہرتی ہونا اپنی شان سمجھنے سن۔ اَج نی ترپک بچ پہاڑی نوجوان' جنے جنانیاں بچ خواندگی نی شرح بچ ریکارڈ توڑ باہدا ہویا ناہے ہور پہاڑی نوجوان بہوں بڑی تعداد بچ سرکاری نوکریاں بچ بڑیاں بڑیاں عہدیاں پُر فائز ہور ہے ہین۔

پہاڑی قبیلیاں بچ نائی' موچی' لوہار' کمہار' قصائی' جولاہے' درزی' ترکھان ہور دویاں سماجی ذاتاں نال تعلق رکھن والے لوک وی موجود ہین۔

گنڈہ تعویز ہور ٹونہ ٹانہ کرن والے پیراں فقیراں' سپّ پکڑن والیاں ہور زہریلے کیڑیاں مکوڑیاں نا اثر ختم کرن نا دعویٰ کرن والے سنیاسیاں ہور سوامیاں نا وی کوئی کہاٹا نیہہ۔ نجومی بابے وی کِدھرے کِدھرے نظری اشنے ہین' جیہڑے سادھ مُرادے پہاڑی جنیاں کی کہٹ تہ جنانیاں کی زیادہ لُٹنے ہین۔ جِنّاں' بہُوتّاں ہور پریاں نے جتنے قائل پہاڑی لوک ہونے ہین' اتنے شاید کسے ہور سوسائٹی نے لوک نیہہ ہونے۔ بہُوں سارے پہاڑی لوک اپنے مرضاں نا علاج آپ کرنے ہین۔ کسے کی سَپ ڈنگ مار شوڑے تاں کسے مقامی پیر یا فقیر کولوں جھاڑ پھونک وی کروانے ہین ہور اُس کولوں جنگلی بوٹی وی ہنّی تہ کھانے ہین۔ پاگل کُتّے نے ڈنگ مارن وروی کوئی پیر فقیر ہی منتر وغیرہ مارنا ہے۔ پیلیئے نا علاج کرن والے وی موجود ہین۔

پہانڈے: پتیلا' پتیلی' دیگ' دیگچہ' کٹّی' ہنڈی' منجولا' کنالا' شانک' چینی' ٹھوٹھا' تھال' تھالی' توّا' گڈوی' گڈوا' لوٹا' مَٹ' مَٹّی' چاٹی' ڈولا' ڈولی' کوری' گڑیا' استابا' چلمچی' طشت' کٹورا' کٹوری' گلاس' بوتل' ڈبہ' ڈبی' چمچہ' کاشک۔

ہل' جونٹ' مَجھ' گینتی' کھانوں' پیل' بیلچہ' ٹنگری' ٹنگرا' فروا' کُھرپا' دراٹی' کہُواڑی' کہُواڑا' چھبّل' آرا' آری' چھینی' فانہ' ہتھوڑا' ہتھوڑی' ٹِکری' کلبتری' تیشہ' چورس' ریتی' بٹّ' کڑچھی' چِمٹہ' رَسّی' پھے' دیچوزین' لالٹین' دیوا' پھُوڑی' دری' چوکی' پیڑا' ٹوکرا' ٹوکری' پچھّی' کُنجی' جندرا' مُولا' کنج' چلم .... وغیرہ

لوک ناچ :

گنکہ' شمشیر بازی' تہُمال' مانگا یا مونگا' پہانگڑہ۔

کھیڈاں:

پہاڑی نوجوان خصوصاً بچّے گلی ڈنڈا(جس کی اوہ اِٹّی ڈنڈا آکھنے ہین)' کبڈی بھی' کُشتی' پنجہ لڑانا' ہینی پکڑنی' دانداں' چھوٹیاں ہور ہنڈواں کی لڑانا۔ دانداں ہور ککڑاں نی لڑائی پہاڑی لوکاں نچ بہوں مقبول ہے۔

موسیقی نے آلات:

ڈھول' سارنگی' ستار' بنجلی' جوڑی' چنگ.........ڈھول ہور بنجلی تھیں بغیر پہاڑی سماج اَدھ کرڈّھا سمجھیا جانا ہے۔ پہاڑی گبروٹیلیاں' پہاڑاں ہور جنگلاں نچ جدوں بنجلی پُر کسے پہاڑی لوک گیت نی مٹھی' رسیلی ہور دل نچ اُترن والی اَواز سُنیاں ہی جھومن لگنے ہین۔ بنجلی نچ لوک گیت گائے جانے ہین' اُنہاں نچ بالو ماہیا' قینچی' ککو' شوپا ہیا ہور دُوّے کئی گیت شامل ہین۔ جوڑی دو بنجلیاں جیئے آلات کی مِلائی تے بنی ہے۔ اِس نچ بین بجائی جانی ہے ہور جوڑی والا اکس ہی ساس نچ کئی منٹ توڑی جوڑی بجانا رہنا ہے۔ جوڑی سپیرے وی بجانے ہین ہور سَپّ پکڑ لینے ہین۔ پہاڑی سماج نچ بہترین سارنگی نواز گُزرے ہین۔ ڈھول جنہاں موقعیاں پُر بجائے جانے ہین' اُنہاں نچ شادی' کڑمائی تھیں علاوہ جندکے نے جمن ویلے' عید' روزیاں نچ سرگی کھانے واسطے جگان واسطے' مکّ نی گوڈی' لیتری نے موقعے وروغیرہ۔

زیور ہور گھنے:

پہاڑی کالسریاں عام طور ور چاندی نے گہنے لانیاں ہین۔ اَج کل سونے نے زیور وی لان لگیاں ہین۔ گہنیاں نچ کنّاں نے زیور مثلاً مُندری (بالی)' ٹاپس' دوُر' نک نے بیر ہور کوُنڈا ہور نتھ' پیشانی واسطے ٹِکا' ہمیل' پیراں نچ چھانجراں' کلائی نچ کڑے' بنگاں ہور انگلیاں نچ چھاپاں یا چھلے' گاٹے واسطے گلو بند ہور ہار۔

پہاڑی جنے پیراں بچ جوڑا' کھیڑی ہور جوتی پانے ہین' جدکہ کالسریاں جُتی ہور جوڑے تھیں علاوہ چپل' کھیڑی وغیرہ پانیاں ہین۔ بالاں کی دوطراں نال گوندنیاں ہین۔ چوٹی وی بنائی ہین ہور مینڈھیاں وی۔ سر بچ کہیّو' مکھن یا تیل لانیاں ہین ہور بالاں بچ پراندے نا بنھی تہ لگے ورسٹی شوڑنیاں ہین۔ سر ور بالاں بچ کلپ وی لانیاں ہین۔ اکھیں بچ سُرمہ لانیاں ہین۔ جدکہ پہاڑی جنے یا تہ سر منائی شوڑنے ہین یا فر درمیانے جئے بال رکھنے ہین۔ پنجاہ فیصد پہاڑی داڑھی رکھنے ہین ہور اسّی فیصد مُچھاں رکھنے ہین' جیہڑ یاں اُپرلی بکھی مروڑی ہور تنی ہیّاں رہنیاں ہین۔

تہ آخر ور کُجھ پہاڑی لوک گیتاں نے بند ملاحظہ کرو:

قینچی:

لگی قینچی دِلے دی او دِل ڈاہڈا تنگ ہے
گولی مارو راکھیاں کو اللہ ماہڑے سنگ ہے
لگی قینچی دِلے دی

درشی دے بنّاں بچ کپدی ہاں قلماں
سڑیاں دیاں دِلاں کو اللہ لاوے ملماں
لگی قینچی دِلے دی

❁

جینڈا:

جینڈا ماسی دے کہر منگیا
ماسی چا پروٹے ٹنگیا
جینڈے کو نہ مارو

ہِک کن مُندری دُوّے کن بالا
جیندا پنجاں پہئیناں دا لالا
جیندے کو نہ مارو

ٹہول جانی:

ٹہول جانی ماہڑے بیہڑے آویں توہڑی مہربانی
ٹہول جانی ماہڑے بیہڑے آ کراں مزمانی

کنگھی:

قد ماہڑی کنگی دا بُلبُل سوہنا
سوٹ سڑالے جاحی زار کنگھیے
مرگیاں فراقاں نال کنگھیے

چن:

چن ماہڑا چڑھیا وے لگا لون بگلے
جان دیساں میں اپنی ہیرے جی دے بدلے
مِلنا ضرور ماہڑی جان اوہ

چوڑیاں:

کچّے دیاں چوڑیاں، دوپٹہ سِروں لہہ گیا
لاڈلی میں آسیاں پردیس گینا پے گیا

چینگنا دا بوٹا:

چینگناں دا بوٹا اَساں پانی لا لا پالیا
چینگن کھاہدے لوکاں اَساں سُکّا جالن جالیا

نہ مار دیساں والئے پردیسیاں دا اللہ
ماہڑی اوڑھنی دا پلّا

کنگن:

لالا جی کنگن نی کالے کچ دے
پہَن کے کرساں چوُر ماہڑیا کنگنا وے
لالا جی تُساں چھتّے اَساں مینڈیاں
اللہ بنایا جوڑ ماہڑیا کنگنا وے

کوُنجڑی:

اُڈ بلا کونجڑیئے 'رَتی چھینٹ رضائیاں دی
چنگی پہلی جان گئیاں تیری نیت جُدائیاں دی

ڈوریا:

اوہ راجیا اکبر خاناں
انہاں نوکراں کو سمجھا
کہ تر تر مار دے سیٹیاں وے
ماہڑے لکدے سکّے پہَرا
کہ گوریئے ماہڑے گلا دا ڈوریا وے

برصغیر نچ
پہاڑی زبان وادب دی مختصر تاریخ

اِس موضوع اُپر خاصی تحقیق دی لوڑ ہے۔ ''برصغیر'' بے شک ہِک برِ اعظم ہے۔ جِسد یاں سرحداں ہِک پاسا میانمار دے لہندے پاسوں رکہن کے ایران دی مشرقی سرحد تِکر تہ دُوّے پاسے چین، روس ہور وسط ایشیائی ریاستاں تھیں بحرِ ہند، مالدیپ ہور سری لنکا دی شمالی سرحد تِکر کھلریاں دیاں ہین۔ بولیاں دیاں ماہراں دے مطابق اِس براعظم نچ جِس کو پُرانے زمانے نچ برصغیر آکھیا جُلدا آسا (تہ اَج بھی آکھدے ہین) ۱۰۸۰ نِکیاں بڑیاں بولیاں بولے گیندیاں ہین، جنہاں بچوں سینکڑیاں بولیاں باضابطہ مکمل زباناں دی شکل اختیار کر رکہدّی دی ہے تہ اِنہاں زباناں نچ ہِک زبان پہاڑی بھی ہے، جیہڑی تقسیمِ ہند تھیں پہلیاں ہِک پچھڑی دی کمزور جئی بولی دے طور جیہندی آسی۔ حالاں کہ اِسدیاں جڑاں زبان دی قدیم تاریخ نچ موجود رہیاں دیاں ہین تہ اِسدا ذکر قدیم تاریخاں نچ جلی حرفاں نچ آیادا ہے۔ ہندو تہ بُدھ مت دیاں تذکریاں نچ اِسدی شناخت مشہور تاریخی ماخذ ''شاردا'' دیاں حوالیاں نال ہوندی ہے، جیہڑا اِنہاں دواں مذہباں دا ہِک بڑا اسکول رہیا ہے تہ اِسکو یونیورسٹی دا درجہ حاصل آسا۔ شاردہ پیٹھ (دارالعلوم) دا میڈیم پہاڑی رسم الخط آسا تہ اِس رسم الخط نچ ہزاراں کتاباں لِکھیاں گئیاں دیاں آسیاں، جیہڑیاں مختلف علوم وفنون اُپر

تحریر کیتے گئیاں دیاں آسیاں۔ اندے بارے بچ تذکریاں بچ ذکر کیتیا گیا دا ہے' مگر اِنہاں لِکھتاں دا کوئی نُسخہ' سوائے کُجھاں کُتبیاں دے موجود نیہہ۔ ایہہ تحریری نمونے ابتدائی زمانے دیاں ہتھّاں مِٹ گئے دے ہین' مگر اِنہاں دے نقوش پتھراں تہ سِلّاں اُپر کھُنے گئے دے ہین' جنہاں دے نمونے ٹیکسلا تہ لاہور دیاں عجائب خانیاں بچ موجود ہین۔ سرینگر دے ایس پی ایس میوزیم بچ بھی دو کتبے محفوظ ہین' جنہاں دے بارے بچ آکھے گیندا ہے کہ قدیم کشمیری زبان دی اِیوّ ئی لِپّی آسی جیہڑی اُنیمیں صدی دے آخر توڑیں رائج رہیئی۔ جس لِپّی کو اسیں پہاڑی آکھدے ہاں اسکو لہندا تہ ٹاکری بھی لِکھیا گیا دا ہے' جیہڑی دیوناگری نال بھی مشابہت رکھدی ہے۔

اِس بارے بچ کافی کُجھ لِکھیا گیا دا ہے تہ تحقیقی کم جاری ہے۔ آکھدے ہین کہ تاریخ اپنے آپ کو دُہراندی ہے' ایہہ گل اِس دعوے نال ثابت ہوندی ہے کہ ہزاراں سالاں تکر کھاتہ بند رہن دے بعد لسانی تحقیق دے کئی مراکز فِر کھُلے تہ انہاں مرکزاں بچ پہلیاں بِسر یاں تہ گُم گشتہ زباناں کو فرزندگی عطا ہوئی تہ نویں دور دیاں اعلیٰ تعلیم یافتہ ماہر محققاں تہ دانشوراں سُن پرانیاں ماخذاں دی مدد نال زباناں دے بارے بچ قابلِ قدر معلومات جمع کیتیاں ہین تہ کئی گُتھیاں کھولیاں ہین۔ پہاویں جے برصغیر بچ زباناں دا سروے کرن پُر ماموریورپین ماہراں جنہاں بچ سرِ فہرست گریرسن آسا جیہڑا لِنگوِسٹک سروے آف انڈیا شعبے دا سربراہ آسا' جس کو اُس ویلے دی برٹش سرکار سن ہندوستان دیاں ساریاں نِکیاں بڑیاں زباناں دے سروے دا کم تفویض کیتا دا آسا۔ گریرسن تہ اُسدی ٹیم دے سرکاری اَفسر سرکاری خزانے بچوں بڑیاں بڑیاں رقماں کڈھ کے خرچ کردے رہے تہ اُنہاں جیہڑی معلومات جمع کیتی گریرسن دے مطابق اوہ حرفِ آخر نیہہ ہوسکدیاں۔ سو دو سو سال پہلاں ہندوستان بچ سفر کرنا اتنا سہل نہ آسا۔ خصوصاً شمالی ہند دیاں اُنہاں دؤر دراڈے پہاڑی

کوہستانی علاقیاں ہور اوکھیاں پہاڑی دریاں، بنّاں تہ گھاٹیاں بچ جُبل کے اَن پڑھ، جاہل گنوار ہور نیم وحشی قبائل کولوں ''زبان'' جے ہِک حساس ہور سنجیدہ موضوع دے بارے بچ معلومات بٹہلنا ہِک کارِ داردآلا معاملہ آسا۔ جنہاں لوکاں کو اِنہاں کماں اُپر لایا گیا دا آسا، اوہ بھی تہ آخر انسان آسے تہ غلطیاں انساناں کولوں ہوسکد یاں ہین، اِس بچ دورائیاں نیہہ ہوسکد یاں، فر بھی اِنہاں عظیم لوکاں آنے آلیاں نسلاں واسطے جیہڑ یاں رہنمایانہ لکیر اں چھکیاں دیاں ہین، اوہ قابلِ قدر ہور اَسدا اثاثہ ہین، جنہاں دی مدد نال اسیں اَگا بدھ سکے دے ہاں۔ اَج دے ترقی یافتہ دور بچ سرکاری تہ نجی سطح اُپر زباناں دے بارے بچ سروے دا کم جاری ہے۔

زباناں دے بارے بچ کُجھ بھی لِکھن تھیں پہلاں محقق کو اُس مخصوص علاقے دے بارے بچ جغرافیائی معلومات رکھنا لازمی ہے۔ مثلاً اساں کو ایہہ جاننا پیسی جے جِس بولی کو اَسیں پہاڑی آکھدے ہاں، اِس کو پہاڑی ناں کس طراں پیا۔ عام طور پُر منے جُلدا ہے جے لفظ ''پہاڑی'' پہاڑ دا صفتِ نسبتی ہے، جِس طراں دریا تھیں دریائی، سمندر تھیں سمندری، ہندوستان تھیں ہندوستانی، شمال تھیں شمالی تہ ہمالیہ ہمالیائی۔ لہٰذا اِس نال ثابت ہوندا ہے جے لفظ ''پہاڑی'' بھی پہاڑ دی نسبت دی وجہ نال وجود بچ آیا ہے۔

مگر اِتھوں ایہہ سوال پیدا ہوندا ہے جے کے پہاڑی بولی پہاڑاں بچ بولے گُھن آلی زبان کو آکھدے ہین؟ دُوّا سوال ایہہ پیدا ہوندا ہے جے پہاڑاں بچ بولے گین آلیاں ساریاں زباناں ''پہاڑی'' ہین؟ اگر ایسا ہوسکدا تہ فر ہر پہاڑی علاقے دی بولی کو پہاڑی کِیاّں نیہہ آکھدے؟

مثلاً آسام، منی پور، بھوٹان، سِکم، ارونا چل پردیش، شمالی بنگال، بہار دے پہاڑی علاقے، اُتر پردیش دا ترائی دا علاقہ، اُترا کھنڈ، یوکے، لداخ، گلگت بلتستان دے پہاڑ

افغانستان تہ اِس تھیں اگے دا پہاڑی علاقہ .... اِنہاں پہاڑاں نچ بولے گچھن آلی ہر زبان کو پہاڑی نیہہ آکھدے' بلکہ پہاڑی ناں ہک مخصوص علاقے نچ بولن آلی زبان کو پئیا۔ ایہہ ناں یعنی پہاڑی اِس علاقے دی بولی کو کس رکھیا؟ ایہہ گل آکھنا مُشکل ہے۔ قرین قیاس ہے جے ایہہ ناں اِتھاں دیاں بسنیکاں سُن رکھیا ہے ہور ایہہ ناں ''پہاڑی'' خالص ہندوستانی بولی دا ہک مشترکہ لفظ ہے۔ ''اُردو ہندی ہندوستانی'' کتاب نچ پروفیسر ڈاکٹر نریش سُن اِس گل دا اظہار کیتا ہے جے اُردو ہندی ہندوستانی ہکو ہی زبان ہے۔ ایہہ برج بھاشا دی دین ہے تہ کسے ہندوستانی سکالر سن پہاڑی اصطلاح دا وجود قائم کیتا ہے تہ ایہہ لفظ پہاڑی خالصتاً گنگا جمنی تہذیب دی دین ہے۔ یعنی شمال ہور شمال مغربی سلسلہ کوہِ ہمالیاں دے گرد و نواح ہور گُجھاں میدانی علاقیاں نچ بولے گچھن آلیاں بولیاں مثلاً گڑھوالی' سرموری' کمایونی' نیپالی سرگو(کھالی)' ہماچلی (گلوی' کانگڑی' منڈی شملہ' دھرم سالہ) نچ بولے گین والیاں مقامی بولیاں' جموں و کشمیر دے خطۂ چناب' خطۂ پیر پنجال' پونچھ' راجوری' میر پور' مظفر آباد تھیں اوڑی بارہ مولے تہ کرناہ' وادیٔ کشن گنگا' ضلع کپواڑہ' صوبہ سرحد (۶۰ فیصدی)' ہزارہ' ایبٹ آباد' مانسہرہ' شنکیاری تھیں نوشہرہ' مردان' پشاور تہ افغانستان دی سرحد تِکر ایہہ بولی ہندکو دے ناں نال بولے گیندی ہے۔ اِسدا ناں پہاڑی دے بجائے ہندکو کس طراں پئیا' اِس بارے نچ ڈاکٹر ممتاز منگلوری دی کتاب ''مختصر تاریخ زبان و ادب ہندکو'' بچوں ایہہ اقتباس پیش ہین:

> ''ہندکو زبان دے ناں دی وجہ نچ مختلف آرا ہین۔ اِس زبان دا ناں لہندا بھی رہیا ہے۔ ''لہندا'' دے ہندکو نچ لفظی معنی ہین ''مغرب'' یعنی غروب ہوندا (لہندا دہنہہ' لہندا چن ......لہندا معنی ''اُترنا'' ......راجہ نذر بونیاری)۔ اِس مناسبت نال اس کو لہندا

یا مغربی پنجابی آکھیا جُلدا آسا۔ گریرسن ہور اِس قبیل دیاں بعض ماہراں سُن ہندوستان دی مناسبت نال ہندو ہور ہندو دی مناسبت نال ہندکو زبان کو ہندواں دی زبان تصور کر کہیدا ا۔(۱)

ہندکو زبان دے جغرافیائی جائیزے دے ضمن بچ خاطر غزنوی لکھدے ہین:

''دریائے سندھ دے حوالے نال ایہہ زبان لداخ دے بعد پاکستان دے شمال بچ اسکردو بچ بلتستانی ہور فِر کوہستانی علاقے دی گوجز' گوچر یا گوجری قوم دی خانہ بدوشی دے محرم راہواں تھیں شروع ہوندی ہے۔ کوہستان سندھ دے زیرین علاقے مانسہرہ' ایبٹ آباد (پکھلی ہور تناول) ہری پور' تربیلہ' غازی' چھچھ' اٹک' ٹیکسلا ہور پوٹھوہار تھیں اگالا ہور تکر ہور فِر ادھر کالا باغ ماڑی اِنڈس میانوالی' دریا خان' بھکر' ملتان' ٹھریا' اِسدا نواحی علاقہ' بہاول پور' نواب شاہ' رحیم یار خان' روہڑی' خیر پور' موہن جو داڑو ہور کراچی توڑیں ہور مغربی کنڈھے پُر نوشہرہ' پشاور' کوہاٹ مغربی' ڈیرہ اسماعیل خان' ڈیرہ غازی خان' کھیتر ان سکھر ہور لس بیلہ توڑیں بولے گیندی ہے۔ (۲)

''ہندکو کسی مخصوص علاقے یا شہر دی زبان نیہہ۔ ایہہ دریائے سِندھ دیاں دو دُویاں کنڈیاں پُر دؤ رو نیڑے آباد لوکاں دی زبان ہے' جیہڑ ی علاقائی یا جغرافیائی تغیّر و تبدّل ہور بین الاقوامی لسانی

(۱)......مختصر تاریخ زبان و ادب ہندکو' مصنف: ڈاکٹر ممتاز منگلوری

(۲)...... مختصر تاریخ زبان و ادب ہندکو' مصنف: ڈاکٹر ممتاز منگلوری' بحوالہ خاطر غزنوی

فاصلیاں دی وجہ نال لہجے دی تبدیلی یا بعض تاریخی اثرات دی
بناپُر لہجے بچ ہِک دُوّے تھیں ذرامختلف ہوگیندا اے' لیکن لسانی ہور بُنیادی
طور پُر ہِک ہے۔اِس زبان داناں ''ہندکو'' دریائے سِندھ دے نال مشتق
ہے۔

مغربی پاکستان دیاں اُنہاں علاقیاں بچ جیہڑے شمال بچ
ضلع ہزارہ ہور جنوب بچ ڈیرااسماعیل خان تِکر پھیلے دے علاقے
بچ ہندکو بولے گیندی ہے۔'' (۱)

ہندکو زبان دے بارے بچ ماہرِ لسانیات فارغ بخاری رقمطراز ہین:

''تاریخی شواہد ہِک ہور وجہ نال مظہر ہین' جیہڑے زیادہ
قیاس دے ہین۔ ہخا منشی شہنشاہاں سُن دریائے سِندھ دے
نیڑے دیاں علاقیاں دا ناں ''ہندوکا'' رکھیا دا آسا' جیہڑا سندھو
تھیں ماخوذ آسا۔اِسدے معنی دریا دے ہین۔اِس واسطے سندھو
دریائے سندھ دے ناں نال مستعمل آسا۔انڈیا ہور ہِند دے
الفاظ ایہہ ''ہندوکا'' تھیں ماخوذ ہین۔سیئی ہوندا ہے کہ 'ہخا منشی'
سن علاقے دے ''ہندوکا'' دے ناں دی مناسبت نال اِسدی
زبان داناں بھی ''ہندوکو' یا ''ہندکی'' رکھ دِتیا ہوسی۔ (۲)

ہندکو زبان دے مختلف ناں:

ہندکو دے بارے بچ چیٹر جی لکھدے ہین:

(۱)............ مختصر تاریخ زبان وادب ہندکو' مصنف: ڈاکٹر ممتاز منگلوری' بحوالہ خاطر غزنوی

(۲)............ مختصر تاریخ زبان وادب ہندکو' مصنف: ڈاکٹر ممتاز منگلوری' بحوالہ فارغ بخاری

''ہندکی یا لہندا یا مغربی پنجابی ہک واحد زبان ہے۔
ایہہ مختلف لہجیاں ہور بولیاں دا ہک گروہ ہے۔ جسکو کسے
مشترکہ ادبی زبان دے ذریعے آپوں بچوں منسلک نیہہ کیتا
جُل سکدا ہے۔ ایہہ بولیاں صوبہ سرحد ہور پنجاب بچ رائج
ہین۔ مُلتانی ضلع شاہ پور دی بولی اٹک دے اُس پار بولے
گچھن والی زبان جیہڑی ہندواں دیاں افغانستان بچ بس گین
آلیاں قوماں بھی بولدیاں ہین۔ شمال مغربی پراکرت دیاں
مخصوص وارث شمار کیتیاں جُل سکدیاں ہین۔ اِنہاں زباناں
کوحال بچ ہی ڈاکٹر ایچ ڈبلیو بیلی سن علاقہ گندھارا دے قدیم
ناں دی نسبت نال گندھاری دانا دِتا ہے۔'' (ا)

''گریرسن دے نقطۂ نظر دے تحت جد اسیں دریائے
سندھ دیاں مختلف بولیاں دا جائزہ رکہندے ہاں تہ زبان دی
حیثیت اسیں سِندھی، ہندی، ہندوی، ہندکو یا پنجابی کودے سکدے
ہاں ہور ایہہ ناں من حیثیت المجموع ہوسی'' بولیاں جیہڑیاں اِنہاں
زباناں یا اِسدے نیڑے اِسے ہکی زبان دیاں شاخاں ہین' اوہ
ہزارے والی' تناولی' چھاچھی' اٹکی' پشاوری' کوہاٹی' میانوالی' ڈیرہ والی'
مُلتانی' لاہوری' گھیبی' کھیتر انی' دوابہ شاہ پوری' تھلی' بہاولپوری'
لغاری' سلیمانی' ڈیرہ غازی خانی' سکھری' حیدرآبادی' کچھی یا کراچی
دیاں بولیاں ہین یا گفتگوۓ اندی رنگارنگیاں یا لہجیاں کو اسیں بلاتامل

(ا)............ مختصر تاریخ زبان وادب ہند کو' مصنف: ڈاکٹر ممتاز منگلوری' بحوالہ فارغ بخاری

بولیاں یا ہِک گُلد ستے دے پُھل قرار دے سکد ے ہاں۔''(۱)

ڈاکٹر آصف خان کیمرج ہسٹری آف انڈیا جلداوّل' ص:۸۰

ہور میکس مُلر دے حوالے نال''India what can teach us''

ص: اے بچ دہسدے ہین جے سنسکرت بچ سمندر کو سِندھ
آکھدے ہین۔ ماہر لسانیات دی ہُن تک دی بحث دا خلاصہ ایہہ
ہے جے بلتستان تھیں ڈیرہ جات تکر دریائے سِندھ دی مناسبت نال
دریا دے دواں کناریاں دی زبان داناں''سندھ کو'' پے گیا۔''(۲)

''کو'' زبان دیاں معنیاں بچ استعمال ہوندا ہے۔''کو'' دا مطلب''کہو'' یا''کہنا'' بھی رکہند ے جاندا ہے۔ اِس ضمن بچ بھی ہندکو زبان ہی اِس لفظ دا ثبوت پیش کر دی ہے۔ ''کو'' یا''کہو'' ہندکو بچ آکھنے یا بولنے دے معنی بچ رکہنیا جُلدا ہے۔

کافی پچھلیاں ایرانی اثرات دے تحت''س''،''ہ'' بچ بدل دِتی گئی ہور''سندھ کو'' ہندکو یا ہندکا بن گئی۔ ڈاکٹر محمد آصف خان''آکھیا بابا فرید نے'' بچ لِکھدے ہین:

''لسانیات دے بارے بچ جد کسے سن بھی گل کیتی تہ
اِیّو ہی آکھیاس جے سنسکرت ساری جدید بولیاں پنجابی' سِندھی'
گُجراتی' بنگالی' ہندی وغیرہ دی ماں ہے ہور ایہہ ساریاں زباناں
ہند آریائی خاندان نال تعلق رکھدیاں ہین۔ نویاں دریافتاں داہر
دِھن دے بجائے ہر ہِکی سُن ولیم جونز' جان بیمز' میکس مُلر' جارج
گریرسن ہور سنیتی کمار چیٹر جی دی گلاکو تسلیم کیتا ہے۔

(۱)...... ماہر لسانیات چیٹرجی...... ''ہندوستانی زبانیں''

(۲)...... مختصر تاریخ زبان وادب ہندکو' مصنف: ڈاکٹر ممتاز منگلوری' بحوالہ گریرسن

عام طور پُر ایہہ آکھیا گیندا ہے جے آریہ اپنے نال ویدک بولی کہن کا آئے دے آسے، جس بولی بچ اُنہاں رِگ وید لکھی۔ جد ایہہ ویدک بولی عبورو مرورِزمانہ نال کمزور ہون لگی تاں پانئی (۵۰۰ق،م) سُن اشٹادھیائے بچ اس کوگرائمر دیاں اصولاں بچ ٹہالیا۔ فِر ایہہ اُپ بھرنش بنی تہ اِس جدید بولیاں دی شکل اختیار کیتی۔

ڈاکٹر چٹر جی سُن لِکھیا ہے جے کرم ہور اواگون دے نظریئے یوگ سادھن شو ہو وشنو دے بارے بچ مذہبی فلسفیانہ خیالات، پرانوں ہور ''ویرگاتھا'' بچ موجود دیومالائی قصے سارے غیر آریائی ہین۔

آریاواں دے غلبے دے بارے بچ خاطر غزنوی لِکھدے ہین جے شمالی علاقے ہندکو بولن آلیاں کو حملہ آور کُرے پچھا تہکیل نہ سکے، البتہ شمال مغربی دریاں دے رستے اوہ ہندوستان بچ داخل ہو سکے۔''

شمال مغربی دریاں دا ذکر آیا تہ اِسدے نال ہی اِسے خطے بچ کوہ ''ہندوکش'' دا ذکر بھی آندا ہے۔ ہندوکش علاقہ تقریباً ۱۶۰۰ مربع کلومیٹراں بچ کھنڈیا دا ہے۔ ایہہ شمالی ہندوستان دے اُتر کاشی تھیں کہن کے افغانستان تِکر پھیلیا دا ہے تہ اِس بچ کہٹ تھیں کہٹ ۷۰ بولیاں بولے گیندیاں ہین۔ ایہہ علاقہ ہمیشاں شمال دے پاسے داہروں آن والیاں حملہ آوراں دی زد بچ رہیا ہے تہ اِتھوں بڑے پیمانے پُر متاثرہ قوماں تہ قبیلیاں دا اخراج ہور ہجرت ہوندی رہیئی ہے۔ ایہہ لوک اِنہاں دریاں تہ دشوار گزار پہاڑی گُزرگاہواں بچوں لنگھ کے صوبہ سرحد، کاغان، ہزارہ ہور کشمیر تِکر پہچے دے ہین۔ ایہہ لوک

برج بھاشا، شورسینی، ہندی، دردی، تبّتی، لداخی، پشتو، چترالی، گلگتی، کافرستانی بولدے آسے۔ کُجھاں ماہراں سُن ہندکو اِسے ہندوکش یعنی ہندوستانی ہور کشمیری بولیاں دی آمیزیش دا نواں ناں آکھیا ہے۔ اِس بچ بھی کُجھ نہ کُجھ صداقت ضرور ہے۔ ''ہند'' یعنی ہندوستان ہور ''کو'' یعنی کوہستانی علاقہ۔ ہندوکش دیاں پہاڑاں دے جنوب بچ خوب صورت وادیاں، پہاڑاں، جنگلاں بچ پھیلیا دا علاقہ نانگا پربت، سیاچن ہور کے ٹو دے چھول بچ نِکیاں بڑیاں ٹہاکیاں ٹہیریاں بچ بولے کُجھن آلیاں لرساریاں بولیاں کو مِلا کے ''ہندکو'' دا ناں پے گینا بھی قرین قیاس ہے۔

ماہرِ لسانیات ولیم وِلسن ماہرین شرقیات دے مطالعے دے بعد لِکھدے ہین:

''انہاں بیاناں تھیں ثابت ہوندا ہے جے شمالی ہندوستان دیاں زباناں براہِ راست سنسکرت تھیں مشتق نہ آسیاں۔ بلکہ ایسا ظاہر ہوندا ہے جے سنسکرت تھیں بھی قدیم غالباً ویداں دے زمانے بچ اِتھاں کوئی ایجی زبان مُروّج آسی جے جس نال سنسکرت ہور قدیم پراکرتاں یعنی مقامی بولیاں وجود بچ آئیاں۔''

مسٹر تھرسٹن لکھدے ہین جے دراوڑی اصل بچ شمالی ہندوستان دیاں مغربی علاقیاں بچ کھنڈ پُھنڈ رہیاں آسیاں جد کہ انڈو یورپین قسم دیاں بولیاں شمال مغرب دیاں حملہ آوراں متعارف کرائیاں۔'' (۱)

ڈاکٹر شیر بہادر اپنی ہندکو زبان دے ہزارہ بچ رائج ہون دی وجہ لِکھدے ہین:

''اگر ایہہ مفروضہ صحیح ہووّے آ جے دراوڑ قوم دے افراد

(۱)......مختصر تاریخ زبان وادب ہندکو، مصنف: ڈاکٹر ممتاز منگلوری، ص:۱۶

ہزارہ دے شمال مشرق دیاں پہاڑاں نچ آ کے آباد ہو گئے ہوون آ
تاں اس تھوں پہلاں ہندوستان قبائل دیاں زباناں ہور بستیاں دا
مجموعہ آسا۔ اِس زبان دی کوئی تاریخ نیہہ لِکھی گئی۔ ایہہ ہِک
علاقائی بولی ہے۔ اِسدا کوئی لٹریچر نیہہ، لیکن گراواں نچ اس زبان
دی شاعری ہور زندگی دے مسائل کو اِس زبان نچ نہایت عُمدگی
ہور سادگی نال حل کیتیا گیا دا ہے۔''

گریرسن اپنی کتاب (لسانیاتی تبصرہ ہند) نچ دراوڑی' ہندکو ہور اُردو دے بالمقابل الفاظ دی ہِک طویل فہرست بچوں کُجھ ہِک الفاظ:

دراوڑی	ہندکو (پہاڑی)	اُردو
گِنڈا	کنڈھا	کنارہ
کن	کن	کان
چم	چم	چمڑا
رَت	رَت	خون
دود	دُدھ	دودھ
کمو	کم	کام
اتھ	ہَتھ	ہاتھ

رب سوہنے دا لکھ لکھ شُکر تے مہربانی جس مِکو ہندکو، پوٹھوہاری تے پہاڑی بولن آلیاں علاقیاں تے بستیاں دا سفر کرن دا اعزاز بخشیا تے عملی طور پُر اس ناچیز سُن انہاں بولیاں دے بارے نچ معلومات بٹھیلیاں۔

پہاڑی، ہندکو تے پوٹھوہاری زباناں دی تحقیق تے ادب اُپر لِکھیاں گئیاں دیاں اوہ

ساریاں کتاباں (جیہڑ یاں مکو دستیاب ہوسکیاں) دامیں مطالعہ کیتا۔

ھندکو بیلٹ: ...... صوبہ سرحد، ضلع ہزارہ، کاغان، پشاور، ایبٹ آباد، مانسہرہ، شنکیاری، سوات، گھڑی، حبیب اللہ، بالا کوٹ، مردان، ہری پور، ٹیکسلا، مینگورہ شریف، کوہاٹ، ٹُرخم، قبائلی علاقہ جات خیبر ایجنسی تکر پھیلیا دا ہے۔

پہاڑی یا پوٹھواری بیلٹ: ...... مظفرآباد، نیلم (اَٹھ مقام)، شاردہ پیٹھ، نوسیری، ۱۶۵ کلومیٹر لمی وادیٔ نیلم دے اخیری سرے کیل تہ تاؤبٹ، وادی لیپا ضلع ہٹیاں، چکار، باغ، حویلی، بھمبر، عباس پور، خورشید آباد، دھیر کوٹ، سدھنوتی، نارووڑ کہوٹہ، حاجی پیر، چھانجل، بساں شریف، خواجہ بانڈی، ڈھنڈ، ضلع میر پور ضلع کوٹلی، ضلع راولا کوٹ، کھڑی شریف، پاکستان دے زیر انتظام ریاست جموں و کشمیر دا سو فیصد پوٹھواری بیلٹ، ریاست جموں وکشمیر دا اوہ سارا پہاڑی علاقہ جتھا کثرت نال پہاڑی زبان بولن آلے رہندے ہین۔ مثلاً ضلع راجوری ہور ضلع پونچھ دا سارا پہاڑی بیلٹ، ضلع کپواڑہ تہ ضلع بارہمولہ دے پہاڑی بولن آلے علاقے کیرن، کرناہ، اوڑی، ضلع شوپیان، ضلع بانڈی پورہ، ضلع گاندربل، ضلع اننت ناگ، ضلع سرینگر، ضلع بڈگام تہ ضلع کولگام دے پہاڑی بولن آلے علاقے۔

اِس تفصیلی سروے دے بعد میں اِس نتیجے پُر پچیاں جے ہندکو، پوٹھوہاری تہ پہاڑی صرف ہِک زبان ہے، جیہڑ ی اُپر درج علاقیاں بچ معمولی ہیر پھیری ہور لہجیاں نال بولے گیندی ہے۔ اِس تحقیق نال ایہہ دعویٰ سو فیصد سچا ثابت ہوندا ہے جے اِنہاں ساریاں ضلعیاں، تعلقیاں دے لوک ہِک دُوّے دی زبان سمجھدے تہ بولدے ہین تہ اندے لوک گیت، لوک کہانیاں، بُجھارتاں، محاورے، اکھان، لوک ناچ تہ لوک وِرثہ سو فیصد سانجھا ہے۔

ماہڑے سروے دے مطابق برصغیر بچ پہاڑی، پوٹھواری تہ ہندکو بولن آلیاں دی

مجموعی آبادی پنج(۵) کروڑتھیں بھی زیادہ ہے۔ پہاڑی لہجے والیاں دی تعداد ہِک کروڑ' پوٹھواری لہجے والیاں دی تعداد ہِک کروڑ' ہندکو لہجے والیاں دی تعداد ترے کروڑ۔

اِس وسیع تے عظیم تر پہاڑی سلسلے نِچ جیہڑی ہِک ہور بڑی بولی بولے گیندی ہے'اوہ پشتو ہے۔مگر عجیب گل ہے جے اِس علاقے دے لوک پشتو بھی بولدے ہین تے ہندکو بھی۔ مُچ جائیاں جیہڑی ہندکو(پہاڑی) بولے گیندی ہے اُسکو ہزارے والے ہزاروی تے کاغان والے کاغانی بھی آکھدے ہین۔ دردی بولی ہندکوتھیں تھوڑی مختلف ہے مگر دردی بولن والے بھی جد چاہون ہندکو بول رکھندے ہین۔ ہندکو دے ہِک مشہور لوک شاعر رضا ہمدانی دی شاعری بچوں اُندا نمونہ کلام محض لہجے تے الفاظ دی ہُنتر دی نشان دہی واسطے نقل کرر ہیا آں۔

الون ہُنڑ دوال تے تھیو
باسی مہندی لاوے کونڑ

بے قدری دی منڈی دے وچ
اسی وِک گئے سستے مُل

مِٹھے ہونٹھ تے کوڑے بول
شربت دے وچ زہر نہ کہول

میں نہ رانجھا' نہ میں بُکھا نہ میں کوئی سودائی آں
مینوں کیوں سمجھاون آون پہَیناں تے پہَرجائیاں

گُڑیونی گُڑیو!!
گُڑیو......لونگاں دیو پُڑیو
میری گل بھی سُنیو
میرے اُتھروں آ کا پوہنجو
مینوں کوئی رَستہ دَہسّو
ہیرے جے ہک تنڈے نے
پیار دیاں پینگاں پا کے لُٹیا

آ پڑبے توں پہلے لوکاں دی
گل اِچ گل مِلا دِتی ہے
چھوڑ ''نراشا'' یارا ''راشہ''
ہندی پشتو اُردو بھاشا
اُس نے گُجھ اوپران نیہہ کیتا
سب نل یاری پا دِتی ہے(ا)

اِس کو گلابی پہاڑی آکھاں یا گلابی اُردو' پیش ہین ڈاکٹر محمد سلیمان دے چند شعر۔ نظم داناں ہے''پخیر راگلے (راغلے)''۔

''پخیر راغلے'' پشتو زبان دا مرکب لفظ ہے' جس دے معنی ہین ''خوش آمدید' ''............''جی آیاں کو''۔

(ا)......''ترُمے ترُمے'' مصنف: رضا ہمدانی' گندھارا ہندکو بورڈ پاکستان پشور۔

خاناں پاکستان میرے ڈھول سانولے
پخیر راغلے پخیر راغلے
ہر طرف دیکھو بہاراں کھلیاں
ساتھ ساتھ میرے بہاراں چلیاں
رنگ برنگے پنچھی ' جا نکلے
پخیر راغلے ' پخیر راغلے (۱)

پنجابی' ہندکو ہور اُردو دی گل بات دا مشاہدہ اِنہاں لفظاں نال کرو تہ سب کُجھ سامنے آ گیندا اے۔ شمالی ہند تھیں مغربی پاکستان دے پنجاب تہ سندھ تو ڑیں زباناں دا رشتہ بڑا دلچسپ ہے۔

پہاڑی (ہندکو)	پنجابی	اُردو (پاکستان)	اُردو (ہندوستانی)
اچھو	آؤ	آئیں	آیئے
تُسیں رُٹی کھاؤ	تُسیں رُٹی کھاؤ	آپ روٹی کھائیں	آپ روٹی کھایئے

نوٹ: آپ ''روٹی کھائیں''...... ''تُسیں رُٹی کھاؤ'' (تعظیمی ضمیر حاضر)

اُردو	پہاڑی
تم روٹی کھاؤ	توں رُٹی (ٹوڑا) کھا
آؤ بیٹھو	آؤ بجو

نوٹ: دعوت دے بجائے حُکم دا عُنصر (فعلِ امر)

☆...... اُردو چ ''بیا'' ''بائی'' دا مفصر ہے ہور ایہہ لڑکی (گدری) دا معنی دیندا ہے۔ ''بڑی بیا'' یعنی ''بڑی لڑکی (تہی)۔

(۱)...... پخیر راغلے دا صحیح املا بخیر راگلے ہے۔

☆...... پہاڑی بچ ''بیا'' دا مطلب ہے بُزرگ خاتون' رانی' ملکہ' نواب یا سُلطان دی تِیہی۔

☆......''دُدھ ذری کھٹّا ہے''......''کوئی گل نیہہ چلسی''......''چلسی''......''چلے گا'' دے معنی بچ استعمال ہویا ہے۔

☆...... بولی دی سب تھیں مسخ شُدہ شکل گنوارؤبولی کو پیٹوا(Patois) آکھدے ہین۔ اِسدا علاقہ مختصر ہوندا ہے۔ ایہہ لہجہ غیر مہذب ہور جاہلانہ منے گیندا ہے۔ اِسدا ڈومین اکثر گراں یا دیہاتی علاقہ ہوندا ہے۔

ایہہ مثال شمال ہند ہور شمال مغربی پاکستان دیاں ساریاں نِکیاں بڑیاں بولیاں بچ سانجھی ہے۔

اَسدی ریاست جموں و کشمیر دا اوہ علاقہ جیہڑا پاکستان دے زیر انتظام ہے نوے (۹۰) فیصد پہاڑی ہے۔ اِس بچ کوہ بھی ہین تہ پٹھار بھی۔ اِس علاقے بچ ہندکو بھی بولے گیندی ہے تہ پوٹھواری بھی تہ پہاڑی بھی۔ بُنیادی طور پُر ایہہ ہکوئی زبان ہے۔ اِسدا شمال مغرب دا علاقہ جیہڑا کوہستانی سلسلے کاغان تہ ہزارہ پُر مشتمل ہے۔ اِس بچ ہندکو بولے گیندی ہے۔ شمال مشرق دا علاقہ پوٹھوار یا پوٹھوہار آکھالدا ہے جتھا لوک اپنی بولی کو پٹھاری' پوٹوہاری یا پوٹھواری آکھدے ہین۔ معمولی جئے فرق نال ایہہ بھی اوئی بولی ہے۔ اِس پُر دوئیاں مقامی بولیاں دی نسبت پنجابی بولی غالب ہے کِیاں جے اِسدی سرحد پنجاب نال مِلدی ہے جسدے نتیجے بچ خطۂ پوٹھوار بچ پہاڑی لوک گیت تہ لوک رقص نالے لوک وِرثے بچ شامل دوئیاں قدراں نال پنجابی لوک وِرثہ بھی شامل ہو گیا دا ہے۔

اسلام آباد دے شکر پڑیاں مقام پُر حکومتِ پاکستان دی طرفوں قائم کیتے گیا دا ہک بڑا ثقافتی مرکز''قومی لوک ورثہ'' بچ پوٹھواری کو ہک خاص مقام حاصل ہے۔ اِسدی وجہ ایہہ

ہے جے ایہہ ادارہ ''پوٹھوار'' دے مرکز بچ قائم ہے۔

پوٹھواری زبان جیہڑی اسلام آباد، راولپنڈی، مری مارگلہ، ٹیکسلا، جہلم، دینہ، کھاریاں تھیں، کہُن کا جہلم گجرات تک رہک وسیع میدانی ہور پٹھاری علاقے بچ صدیاں تھیں بولے گیندی ہے۔ اپنیاں دُوّیاں سکیاں تے مسیریاں پہینیاں نال نہ صرف جیندی ہے بلکہ پنپ رہیئی ہے۔ اِسدیاں دُوّیاں پہیناں ہین پہاڑی، ہندکو، پنجابی تے سرائیکی، کیاں جے ایہہ بولی اُس علاقے بچ بولے گیندی ہے جسکو پوٹوہار، پوٹھوار یا پوٹھوہار اِسدی جغرافیائی ہیئت دی وجہ نال آکھدے ہین۔ پٹھار پنجابی تے دُوّیاں ہندوستانی زباناں بچ ہک زِمی دے ہک ایہجے خطے کو آکھدے ہین جتھا زِمی کسے جائی اُپر کسے جائی تلاں نیہی ہوّوے، جتھا ٹھور بھی ہوون ہور گُھڈ بھی۔ زِمی سیری بھی ہوّوے تے ٹِہیر یاں ٹِہا کے بھی ہوون۔ پُٹھ ایویں بھی لکا کو یا موہنڈیاں دے بچکارلے حصے کو آکھدے ہین۔ لہٰذا ایہہ لوک اپنی بولی کو اِسے لحاظ نال پوٹھواری آکھدے ہین۔ پوٹھواری ادیب تے ماہرِ لسانیات پوٹھوار دی وجہ تسمیہ ایہہ بھی دہسدے ہین جے ایہہ علاقہ (اسلام آباد، راولپنڈی) راجہ پورس دا دارالحکومت رہیا ہے جیہڑا اسکندر سِن فتح کیتا آسا، مگر پورس دی وجہ نال اِس علاقے کو پورس وہار یا پوٹوہار ناں پے گیا۔ معمولی جئی ہیرا پھیری ہور فرق نال پوٹھواری زبان کو ہندکو یا پہاڑی بھی آکھیا جُل سکدا ہے۔ جَد پروں زباناں دی تحقیق دا سلسلہ شروع ہویا تے برصغیر دیاں نسبتاً نِکیاں بولیاں کو بھی ترقی پذیر تے ترقی یافتہ بولیاں دے زُمرے بچ شمار کیتے جان لگیا۔ تاں جُل کے اِنہاں بولیاں دی اہمیت دا احساس ہون لگیا۔ جیہڑے لوک ایہہ بولیاں بولدے آسے، اُنہاں کو پہلی دفعہ اِس گل دا احساس ہویا جے ''اسیں بھی کُرے مجراہاں'' تے اُنہاں کو اپنی ماں بولی سوہنی تے پیاری لگن لگی۔ ایویں تے کلاسیکل ادب دی وجہ نال عام لوک خصوصاً دیہاتاں بچ رہن آلے لوک اپنی مادری بولی کو جیندا رکھن واسطے غیر شعوری طور پُر مُچ اُچا تے گرانقدر کم

کرر ہے آسے۔ گراواں تہ پِنڈاں نچ لوک گیتاں ہمیشہ لوکاں نچ مقبول رہیاں۔ لوک روایتاں ہور دُویاں ثقافتی ورثیاں سن لوک ہک دُوّے نال جتّے بدّ ھ کا رکھ دے آسے۔ مگر بڑے پیانے پُر شہراں دا ہر ہجرت ہور نام نہاد سماجی ترقی تہ Urbanisation دی وجہ نال لوک نہ صرف اپنی ماں بولی تھیں صاف نِکھڑ گئے بلکہ احساس کمتری سُن اُنہاں کولوں ماں دی محبت بھی کھس رِکہئدّی۔ بعض خبطی قسم دے ''ترقی یافتہ'' طبقے تہ افراد مغربی تہذیبی یلغار دے بُری طراں شکار بنے۔ فر وی اوہ لوک جیہڑے Urbanisation ہور نویں تہذیب تھیں فی الوقت بچے دے ہین' جیہڑے مشاعریاں تہ ادبی ثقافتی پروگراماں ہور سمیناراں نچ نظر آندے ہین۔ میں پوٹھواری زبان دے باب نچ انہاں خدشیاں دا اظہار اس واسطے کیتا رِکیاّں جے جیہڑا خطہ پوٹھوار آکھالدا اوہ پاکستان دے ساریاں تھیں زیادہ ترقی یافتہ ہے۔ دارالحکومت دے نیڑے ہور پنجاب تہ سرحد دیاں صوبیاں دے قدیم تاریخی تہ تہذیبی ورثیاں دے مراکز جس طراں کہ جہلم' گجرات' ٹیکسلا' حسن ابدال (پنجہ صاحب) اسلام آباد تہ راولپنڈی جیاں شہراں پُر مشتمل ہے۔ شُکر خُدا دا کہ اِیّے ہی خطہ پوٹھواری تہذیب تہ ثقافت دا امین بھی ثابت ہویا ہے۔ راولپنڈی ریڈیو سٹیشن کُجھاں نجی ٹی وی چینلاں ہور غیر سرکاری تہ سرکاری ادبی تہ ثقافتی انجمناں دی بدولت پوٹھواری کلچر جیہندا اہے۔ نجی سطح پُر بھی باشعور دانشور طبقے دے اندر افراد تخلیقی ادب دی نشر واشاعت نچ معروف ہین نہ صرف پاکستان دے اندر بلکہ برطانیہ (یو کے) نچ بھی خاصا کم ہور ہیا ہے' مگر زبان تر واں ناواں نچ بنڈے جان دی وجہ نال اَج تک کوئی سانجھی کوشش اِس سلسلے نچ نہ ہوسکی ہور نہ ہی کوئی تحریک نظر آندی ہے۔

پہاڑی' پوٹھواری تہ ہندکو ہکوئی زبان ہون دے باوجود کئی کئی تہ بکھریاں سلطنتاں دی صورت نچ جیہندیاں ہین۔ تقسیمِ ہند ہور تقسیمِ کشمیر دی وجہ نال انہاں کو اکھٹھا کرنا پہاویں

جے ضروری آسا مگر موجودہ صورتِ حال دے تناظر نچ ایہہ ذرا مُشکل ہے۔

اِیّاں بھی اِس بنڈاوے نال کوئی فرق نیہہ پینیدا۔ صرف ہک چیز دی کمی محسوس کیتے جُلدی ہے۔ ریاست جموں و کشمیر دے اِس حصّے نچ پہاڑی دا جیہڑا تخلیقی ہور تحقیقی ادب پچھلیاں تریّاں چالیاں سالاں پُروں وجود نچ آیا دا ہے' اوہ پاکستان تہ پاکستان دے زیر انتظام کشمیر نچ پوٹھواری تہ ہندکو تحریکاں دے نتیجے نچ وجود نچ آن آلے ادب تہ لٹریچر تھیں کُجا زیادہ ہے۔ اِسدی وجہ ایہہ ہے جے اِتھانجی تہ سرکاری سطح پُر پہاڑی زبان دی ترقی واسطے کافی قابلِ ذکر کوششاں کیتے گئیاں دیاں ہین تہ کتاباں دی شکل نچ ہی صرف لٹریچر سامنے نیہہ آیا بلکہ ریڈیو ہور ٹیلی ویژن پُر بھی پہاڑی پروگرام نشر تہ ٹیلی کاسٹ ہور ہے ہین۔ اِس وجہ نال پہاڑی دی نشر واشاعت دا نیٹ ورک بہت بڑا ہو گیا ہے۔ ریڈیو کشمیر تہ دوردرشن سرینگر دی چینل تقریباً چھبیاں (۲۶) مُلکاں نچ سُنے ہور دِکھے گیندیاں ہین۔ پہاڑی موسیقی کافی مقبول ہو رہیئی ہے۔ پہاڑی گلوکاراں دے آڈیو تہ ویڈیو کیسٹ ہور البم ہر جائی بزاراں نچ دستیاب ہین۔ پہاڑی زبان نچ ہک فیچر فلم ''لکیر'' بھی ہُن بن گئی ہے' جیہڑی اَج توڑیں لکھاں لوکاں دِکھی تہ بے حد مقبول ہوئی۔ پہاڑی تہذیب وثقافت (زبان' ادب تہ کلچر) دے فروغ نچ ساریاں تھیں زیادہ کم جموں و کشمیر کلچرل اکیڈیمی دا ہے۔ کلچرل اکیڈیمی نچ پہاڑی زبان دا ہک خود مختار شعبہ سرگرم ہے۔ اکیڈیمی سن اَج توڑیں سینکڑیاں کتاباں شائع کیتیاں دیاں ہین۔ نثر و نظم' نویاں صنفاں نچ تخلیقی کم جاری ہے۔ دُویاں زباناں دیاں عالمی شہرت یافتہ مصنفاں دیاں اہم کتاباں دے ترجمے بھی ہوئے دے ہین تہ ہور ہے ہین۔ پہاڑی دیاں کتاباں اُپر اُندیاں لِکھاریاں کو اَٹھ مرتبہ بیسٹ بُک ایوارڈ بھی دِتے گئے۔ ایہہ ایوارڈ ہُن اک لکھ روپے نقد تہ اسناد ہور شال پُر مبنی ہین' جنہاں ادیباں تہ شاعراں دی مالی حالت ذری کمزور ہے' اُنہاں کو اُندیاں کتاباں چھاپن واسطے ٦٦

فیصدی سبسڈی بھی دِتے گینڈی ہے۔ پہاڑی لوکاں دی مجموعی ترقی واسطے ہِک پہاڑی ڈیولپمنٹ بورڈ دا قیام سرکاری سطح پُر بھی آنے گیادا ہے جِسد اسربراہ ''وائس چیرمین'' وزیر دی سطح دا ہِک اعلیٰ اختیار آلا پہاڑی بندہ ہوندا ہے۔ ہر سال اِس بورڈ دے ذریعے پہاڑی بولن آلیاں طالبِ علماں کو (اوّل تھیں یونیورسٹی سطح توڑیں) وظیفے ہور دُوّیاں بے شمار سہولتاں دِتے گیندیاں ہین جِنھاں نِچ مُفت ہوسٹل سہولتاں بھی شامل ہین۔ پہاڑی لوکاں کو درجہ فہرست قبیلہ قرار دین دے سلسلے نِچ بھی فائل مرکزی حکومت دے وزارت سماجی بہبود دے میز پُر ہے۔

جموں وکشمیر اکیڈیمی آف آرٹ، کلچر اینڈ لینگوئجز ہر سال ریاست دیاں دواں راجدھانیاں سرینگر تہ جموں ہور مختلف ضلع تہ تحصیل صدر مقاماں پُر جنھاں نِچ راجوری، پونچھ، بارہمولہ، اوڑی، بونیاز، کپوارہ، کرناہ، لار، کنگن، اننت ناگ، شوپیان، بانڈی پورہ وغیرہ نِچ پہاڑی کلچرل پروگرام ہور کانفرنساں منعقد کردی ہے جنھاں نِچ ہزاراں مرد تہ کُڑیاں شریک ہوندے ہین تہ اپنی ماں بولی دیاں بُنیاداں مضبوط بناندے ہین۔

ہِک قابلِ ذکر گل جیہڑی اِس مضمون نِچ شامل کرنا ضروری ہے جے ریاست جموں وکشمیر دیاں دواں صوبیاں کشمیر ہور جموں دیاں جنھاں علاقیاں نِچ پہاڑی لوک بسدے ہین، اُتھا دُوّیاں بولیاں بولن آلے ہور دُوّیاں مقامی سماجی اکائیاں تہ تہذیباں نال تعلق رکھن آلے قبیلے تہ قوماں بھی آباد ہین۔ اِنھاں نِچ کشمیری، گُجر، ڈوگرے تہ سِکھ بھی شامل ہین۔ ایہہ سارے ہِک دُوّے دیاں زباناں بھی سمجھدے تہ بولدے ہین تہ اِنھاں دیاں زباناں دے نِچ سارے الفاظ بھی سانجھے ہین۔ گُجر، ڈوگرے تہ سِکھ نہ صرف پہاڑی زبان سمجھ رکھندّے ہین بلکہ بول بھی سکدے ہین۔ پونچھ تہ راجوری نِچ جیہڑی پہاڑی زبان بولے گیندی ہے اس نِچ ڈوگری تہ ہماچل ہور پنجابی دے اکثر الفاظ مستعمل ہین، جنھاں دا ذکر اَگا

کیتے جُلسی۔

ایہہ گل قابلِ غور تہ بلاشُبہ قابلِ تعریف ہے جے ریاست نچ پہاڑی بولن والے بغیر کسے تعصب تہ تنگ نظری دے گوجری زبان ہور گُجر اں تہ کشمیریاں دے کلچر کو بھی بخوشی اپناندے ہین۔ ایویں بھی اِنہاں دواں قبیلیاں دے لوک ہر پہاڑی علاقے نچ اِس طراں مِل جُل کا رہندے ہین جے لگدا اِس طراں ہے جے ایہہ ہکوئی قوم یا قبیلہ ہے۔ کلچر، مرن جیہن دیاں روایتاں، شادی بیاہ تہ رہن سہن ہکوئی جیہا ہے بلکہ لباس ہور پہناوا بھی سانجھا ہے۔ اِیتے ہی مثال پہاڑیاں تہ ڈوگریاں دی دِتی جاسکدی ہے۔ ڈوگریاں، سکھاں تہ پہاڑیاں دے لوک گیت پنجاہ فیصد سانجھی تہذیب دی علامت دے طور دِکھے جُلدے ہین۔ اِنہاں لوکاں کو مذہب بھی کنی نیہہ کرسکیا دا۔ وادیٔ کشمیر نچ خصوصاً ہور خطۂ پیر پنجال نچ عموماً کشمیری نسل دے کئی خاندان رہندے ہین جنہاں نچ گنائی، بٹ، لون، شیخ، میر، رینہ، نائیک، شال وغیرہ شامل ہین۔ ایہہ کشمیری نژاد لوک کشمیری تھیں علاوہ پہاڑی بھی بولدے ہین ہور ادب تہ شعر دیاں میداناں نچ بھی موہنڈے نال موہنڈا مِلا کا چل رہے ہین۔ اِنہاں دیاں کتاباں نثر و نظم کشمیری، پہاڑی تہ گوجری نچ شائع ہویاں دیاں ہین۔ اِس طراں گُجھاں پنجابی تہ ڈوگری مصنفاں دیاں کتاباں پہاڑی نچ بھی چھپ رہیاں ہین۔ اُندی تفصیل کُجھ اِس طراں ہے:

نمبر شمار	لِکھاری	بُنیادی ادیب	دُویاں زباناں جنہاں نچ لِکھدے ہین
۱	خوش دیو مینیؔ	پہاڑی	اُردو، گوجری، پنجابی، ڈوگری
۲	شیخ آزاد احمد آزادؔ	پہاڑی	اُردو، گوجری، پنجابی
۳	عبدالرشید فداؔ	کشمیری	پہاڑی، اُردو، گوجری
۴	شہبازؔ راجوروی	کشمیری	پہاڑی، اُردو، گوجری

۵	ڈاکٹرصابرمرزا	پہاڑی	اُردو گوجری پنجابی
۶	سوامی انتر نیرو	پہاڑی	پنجابی ہندی
۷	سیدامتیاز نسیم ہاشمی	پہاڑی	اُردو گوجری پنجابی
۸	شیخ ظہور	پہاڑی	اُردو گوجری پنجابی کشمیری
۹	اِچھوپال سنگھ	پنجابی	پہاڑی اُردو
۱۰	تنہانظامی	کشمیری	پہاڑی
۱۱	نثارراہی	پہاڑی	اُردو گوجری انگریزی
۱۲	رشیدقمر	پہاڑی	اُردو گوجری
۱۳	پرویزملک	پہاڑی	اُردو گوجری پنجابی
۱۴	بلراج بخشی	ڈوگری	پہاڑی اُردو
۱۵	بابونورمحمدنور	گوجری	پہاڑی اُردو پنجابی
۱۶	ماسٹربشیرخاکی	گوجری	پہاڑی اُردو
۱۷	محمدمنشاءخاکی	گوجری	پہاڑی اُردو
۱۸	ڈاکٹرجہانگیردانش	پہاڑی	اُردو
۱۹	ڈاکٹرفاروق انوار	پہاڑی	اُردو پنجابی گوجری
۲۰	راجہ نذر بونیاری	پہاڑی	اُردو
۲۱	ڈاکٹرجہانگیراصغر	گوجری	پہاڑی اُردو
۲۲	ریاض صابر	گوجری	پہاڑی اُردو پنجابی
۲۳	سلیم تابش	پہاڑی	اُردو پنجابی

ایہہ لسانی بقائے باہم تہ یکجہتی دی واحد مثال نیہہ بلکہ اِسے طراں دیاں دُوّیاں

مثالاں بھی دِتیاں جُل سکدیاں ہین۔ اِتھا ریاست نچ بولے جُلن آلیاں زباناں نچ سانجھے الفاظ دے ذخیرے بچوں کُجھ مثالاں دینیاں ماہڑے خیال نچ ضروری ہین۔

پہاڑی	ہندکو	پوٹھواری	پنجابی	گوجری	ڈوگری	پراکرت
اُچّا	اُچّا	اُچّا	اُچّا	اُچّا	اُچّا	اونچا
آ	آ	آ	آ	آ	آ	آ
آکھ	آکھ	آکھ	کہہ	آکھ	آکھ	آکھ
آکھئی	آکھئی	آکھئی	کہیا	آکھیو	آکھیں	آکھیا
آکھو	آکھو	آکھو	کہو	کہیو	آکھیا	آکھو
چنگا	چنگا	چنگا	چنگا	چنگو	چنگا	چنگا
بجنا	بہنا	بہنا	بیٹھنا	بیسنو	ونجنا پینا	بیٹھنا
جاگدا	جاگدا	جاگنا	جاگدا	جاگتو	جاگدا	جاگنا

فارسی دے جیہڑے الفاظ پہاڑی نچ بولے گیندے ہین' امام' امانت' انب' انجیر' اوزار' بانگ' پرہیز' پابند' پیدائش' خانہ' چاقو'' خاک' خوراک' خُدا' داغ' چادر' چابک' پیر' پیغمبر' مرید' پریشان' دانا' دانہ' دفتر' دیدار' روزی' زعفران' سپاہی' سمندر' کمان' قیمہ' گناہ' بدبخت' گورا' ہوش' یار ہور بھی مُچ سارے الفاظ ہین' جسدی تفصیل ماہڑی تحقیقی کتاب ''پہاڑی زبان ہور ادب دی تاریخ'' نچ پڑھ سکدے ہو۔ تُرکی دے بھی مُچ سارے الفاظ پہاڑی نچ رائج ہین۔ مثلاً شاگرد' کاشک' بہادر' سلوار' قابو' قینچی' چاقو' چلمچی' جُراب' طمانچہ' توپ' بازار' لاش' جان' بیگم' باجی' بی بی۔

یونانی (Greek) الفاظ جیہڑے معمولی جئے پھیر فرق نال (تلفظ) بدل کے بولے گیندے ہین' مثلاً

پہاڑی	یونانی
کنون یا قانون	کانانوس
دفتر	ڈیفتھیرا
صوفی	سوفوس
بلغم	بھیگم
کفن	کافینوس

ایہہ الفاظ بذریعے ہندوکش برصغیر بچ آندے رہے' کیاں جے اِس راہ داہروں ہزاراں لوک یورپ' وسطِ ایشیاء' عرب' اسرائیل' تُرکی' یونان' ایران وغیرہ مُلکاں تھیں کسے نہ کسے بہانے نال ہندوستان بچ وارد ہوندے رہے۔ انہاں بچ حملہ آور' سفری' مذہبی مشنری تہ تاجر شامل آسے۔ ایہہ الفاظ مختلف ذاتاں تہ قبیلیاں سن اپنا رکھدے حالاں کہ زباناں دے ماہرین آکھدے ہین جے اُنہاں قبیلیاں ہور ذاتاں کول انہاں لفظاں دے نعم البدل پہلے موجود آسے' مگر تہذیبی یلغار جد بھی ہوندی ہے اُس بچ اکثر پرانیاں روایتاں ہور قدراں کو لوک بسار چھوڑ دے ہین تہ نویں زمانے نال جس پاسے ہوا چلدی ہے اُسے پاسے اوہ بھی جُلدے ہین۔ اِسدا ثبوت اِس گل نال مِلدا اے کہ شمالی ہندوستان خصوصا! گنگا جمنی تہذیب نال جُڑیاں دیاں روایتاں ہور برج بھاشا دے الفاظ دِلّی تھیں جنوبی ہند دیاں اُنہاں شہراں تکر گچھ پہچے جتھا محمد تغلق اُس تھوں پہلاں تہ پچھاں لوک مختلف مجبوریاں تہ بہانیاں دی وجہ نال حیدرآباد' بنگلور' نظام آباد' سکندرآباد تہ مدراس گچھ کے بس گئے۔ تیلگو زبان دے کُجھ الفاظ' سب رس' بچ بھی آ گئے دے ہین تہ شمالی ہند دیاں مقامی بولیاں دے الفاظ مُلا وجہی دی سب رس بچ بھی تھیہندے ہین۔ پتھر گٹی حیدرآباد شہر تھیں صرف چند میل دؤر رہک جائی داناں ہے جتھا اَج ٹی وی چینل دا صدر دفتر ہے۔ اوجا............ پتھراں تہ

چٹاناں دی وجہ نال پتھر گٹی آکھالدی ہے۔ ''گٹی'' پہاڑی بچ پتھرا کوآ کھدے ہین۔ شمالی ہندوستان دے گڑھوال کمایوں علاقے (جس کواَج اُترا کھنڈ) آکھدے ہین' بچ جیہڑی پہاڑی بولے گیندی ہے اُس بچ شمال مغربی ہند (ہندوکش) دی پہاڑی دے مُچ سارے الفاظ تھوڑی ہیئت بدل کے موجود ہین۔

جموں وکشمیر دی پہاڑی بچ ''ٹُھلا'' یا ''ٹُھلی'' موٹے یا موٹی یا بڑی دے معنی بچ استعمال کیتے گیندے ہین۔ اُترا کھنڈ بچ لفظ ٹُھلا یا ٹُھلی بڑے' بڑی یا بزرگ واسطے استعمال کیتے جُلدے ہین۔ مثلاً ماؤ تھیں بڑی ماسی کو ''ٹُھلا موسی'' آکھدے ہین یعنی ماؤ دی بڑی پہئین ہور نِکّی کو کانسی یا کانچھی آکھدے ہین۔ ایہہ لفظ کشمیری بچ بھی نِکّے یا نِکّی دے معنی بچ استعمال ہوندے ہین۔ ''کانس بینہ'' نِکّی پہئینو کوآ کھدے ہین۔ زِٹھ' جیٹھ' جیٹھانی' دیور یا دیر تہ درانی' دیدی' لوکا' لوکُٹ' روسا' رُسنے دا اسم' چھا نگر' ککر' مُتا' لڑگیا (کیڑا یا سپّ) چک مارنا وغیرہ مُچ سارے الفاظ اِدھروں ہی اُدھر گئے دے ہین۔ فر بھی ایہہ کوئی بڑی گل نیہہ۔ مغربی بنگال دے مغربی حصّے جھارکھنڈ تہ بہار بچ کوئی ایسا لفظ نیہہ لبھیا جسدے بارے بچ ایہہ دعویٰ کیتا جُلے جے ایہہ سانجھا لفظ ہے' سوائے بنگالی دیاں کُجھاں لفظاں کو چھوڑ کے۔ مثلاً مانجھی اوہ مانجی کوآ کھدے ہین تہ ناؤ یا نیّا' کشتی کو۔ کشمیری بچ بھی کشتی کو ناؤ آکھے گیندا ہے۔ اِس طراں اوہ بنّاں کو ون تہ بوٹیاں کو رُخ (رُکھ) بھی آکھدے ہین۔ چاۓ' کافی' سیت' کُہر' جامن (بال) اچھا جے الفاظ بھی بنگلا تہ بھوجپوری زباناں بچ رائج ہین' لیکن اگر کسے ریگستاناں بچ کہاہ دے دوترے تپلے دِس جُلن تہ اُسکو کوئی نخلستان نیہہ آکھ سکدا۔ اصل بچ جموں وکشمیر' شمالی علاقہ جات' صوبہ سرحد' کاغان' ہزارہ' ایبٹ آباد' مانسہرہ' شنکیاری' ہری پور' ٹیکسلا' مری' راولپنڈی' اسلام آباد پاکستان دے زیرِ انتظام کشمیر دے سارے ضلعے بشمول وادیٔ نیلم پہاڑی زبان دی سلطنت ہین' پہاویں اِسدا ناں پہاڑی ہووّے یا

پوٹھواری یا ہندکو۔

پہاڑی	ہندکو	پوٹھواری	پنجابی	گوجری	ڈوگری	پراکرت
اچھنا	آنا	اچھنا	آنا	آنو	آونا	آنا
جانا	گچھنا، گینا	جُلنا	جانا	جانو	جانا	جانا
مِلنا	مِلنا	مِلنا	مِلنا	مِلنا	مِلنا	مِلنا
مَلنا	مَلنا	مَلنا	مَلنا	مَلنو	مَلنا	مَلنا
آکھالنا	آکھانا	آکھوانا	آکھالدا	آکھالتو	آکھوالدا	آکھالدا
اسدا	اسدا	اساہڑا	ساڈا	مہارو	اساندا	ہمارا
پُہنکھ	پُہنکھ	پُہنکھ	پُہنکھ	پُہنکھ	پُہنکھ	بھوک
پُتر	پُتر	پُتر	پُتر	پُوت	پُت	پوت
دُدھ	دُدھ	دُدھ	دُدھ	دُدھ	دُدھ	دُدھ
مِٹھا	مِٹھا	مِٹھا	مِٹھا	مِٹھو	مِٹھا	میٹھا
اَگ	اَگ	اَگ	اَگ	اَگ	اَگ	آگ
بیچنا	بیچنا	بیچنا	بیچنا	بیچو	بیچنا	بیچنا
کھل	کھلو	کھلو	ٹھہر	کھلیے	ٹھہرو	ٹھہرو
تماکوں	تمباکوں	تمباکوں	تمباکو	تماکوں	تماکوں	تمباکو
گانا	گانا	گانا	گانا	گانو	گانا	گانا
جندک	جاتک	جندک	جندک	جاتک	جاگت	جاگت
امب	امب	امب	امب	امب	امب	آم

وادیٔ کشمیر دے پہاڑی کشمیری دے کُجھ الفاظ من وعن یا فر تھوڑی جئی تبدیلی کر کے

استعمال کردے ہین۔مثلاً تپالی جوگا'لقوہ لڈمرے جوگا'اَپر چٹھ'ناڑا'پُوچی'تہُمان'مَچ (اَ گی دا آلا)'الاؤ'شرم وغیرہ۔

پہاڑی	کشمیری
بال	وال
دال	دال
تریہہ لگنی	تریش لگنہٕ
گاں	گاوٕ
کُھوسی	کُھوٕس
جوانامرگ (جوان مرگ)	جان مرگ
خُدا	خودا
جنگھ	زنگ
ماس	ماز
جَنا	زُن
جِن	جِن
داند	داند
گُفتاں	خوفتن
اسمان	آسمان
آندر	اندرم
گچھ	گَس
دند	دند

نِکا	نیوکہ
انّھا	اَونہ
اَکھ	اَچھ
آلوں	آلوو
اَٹھ	آٹھ
سَت	ستھ
بڑھا	بُڈھ
خوش	خُش
تنگ	تَنگ

ایہہ الفاظ بذریعے ہندوکش برصغیر بچ آندے رہے، کِیاں جے اِس راہ داہروں پہاڑی زبان دیاں ترواں بڑیاں شاخاں دامُنڈھ ہکو ہے۔ ہندکو تہ پوٹھواری دے سکالر خصوصاً ہور عام بولن آلے عموماً اَج دی تاریخ توڑیں اپنیاں زباناں کو پہاڑی آکھن یا آکھالن واسطے تیار نیہہ، بلکہ انہاں بولیاں کو ''پہاڑی'' آکھن آلیاں دی بڑی تعداد ہندوستان دے شمال تہ شمال مغربی علاقیاں بچ بسدی ہے۔ اِسدا مستقبل تہ اِسدی ترقی دے امکانات حوصلہ افزاء تہ روشن ہین۔ اِس خطے بچ اِس زبان کو سرکاری سرپرستی حاصل ہون نال اِسدی تخلیقی، تنقیدی تہ تحقیقی سطح پُر قابلِ تعریف کم ہورہیا ہے۔ مغربی تہذیبی یلغار دے باوجود نہ صرف پہاڑی زبان بلکہ پہاڑی تمدّن بچ بھی نویں روح پیدا ہورہئی ہے۔ پہاڑک فوک لور جس بچ لوک گیتاں، لوک ناچ، ٹھُو لک گیت، شادی بیاہ تہ دُویاں تہواراں تہ زراعت ہور دُویاں پیشیاں نال جُڑیاں دیاں ثقافتی قدراں ہور روایتاں فِر جیہندیاں ہون لگیاں ہین۔ لیتری، گوڈی، تالی، گتکہ تہ شمشیر بازی، تھمن، بولی، گڈھ چھکن

یا تھکن دی بولی وغیرہ دے زوال دے باوجود انہاں کو گرائیں لوک حالیں تِکر نیہہ بِسرائے دے۔ مُنڈھن (سِر منڈھوانا)، ختنہ (ختنال)، کن سلائی، نک سلائی تہمان وغیرہ رسماں حالیں توڑیں باقی ہین۔ نِکیاں کو ''ہمیاں'' تہ مانی کھوالنا (کھوالن دی ابتداء کرنا) جئیاں رسماں باقی ہین۔ مسلمان تہ ہندو راجپوتاں نچ شادی بیاہ دیاں موقعیاں پُر مُچ ساریاں رسماں، گیت بشمول بیر گڑھی جئی رسم چیندی ہے۔

پہاڑی، پوٹھواری تہ ہندکو بولن آلے فی الوقت اِس زبان نچ ''صحافتی'' پہلو دی کمی کو محسوس کر رہے ہین۔ گندھارا بورڈ دے ''ہندکووان'' تہ پہاڑی ادبی سنگت دے ''چٹکارا'' کو چھوڑ کے ہور کوئی کوشش ہوئی دی نظر نیہہ آندی۔ ریڈیو کشمیر سرینگر تہ دوردرشن کاشر دی چینل پُروں پہاڑی زبان نچ دَسّاں مِنٹاں دیاں خبراں دا فائدہ غلط وقت پُر ٹیلی کاسٹ ہون دی وجہ نال فائدہ نیہہ چائے جُلیا۔ فِر بھی کوششاں غنیمت ہین۔ اِس تھیں علاوہ جیہڑیاں ہور کوششاں کیتے گئیاں دیاں ہین اُنداذکر اِس مقالے دیاں ابتدائی سطراں نچ کیتا گیا دا ہے۔ اِس سلسلے نچ میں اپنی کتاب ''پہاڑی زبان وادب دی تاریخ'' نچ تفصیل نال بیان کیتا ہے۔

❁❁❁

پہاڑی زبان دی ترقی نچ ابلاغ عامہ دا رول

موجودہ سماج نچ ابلاغ عامہ زندگی دا ہِک نا قابل تنسیخ حصہ بن گیا دا ہے۔ایہہ حقیقت مسلّمہ ہے کہ اَج دی تاریخ نچ سماج ہووے یا قوم یا سماج دی کوئی ہورا کائی؛ جس نچ ہِک فرد بھی ہوسکدا اے؛ غیر مہذب، پسماندہ، نامکمل تہ ناقص سمجھیا جُلدا اے تہ ترقی یافتہ مخلوق دے مقابلے اوہ ہِک حقیر جی شئے مُنے جُلدا اے؛ جیہڑا کہ ابلاغ عامہ نال جُڑیا دا نہ ہووے تہ اسدے دائرے تھیں باہر ہوئے۔

پرانی کہاوت ہے کہ ضرورت ایجاد دی ماء ہوندی ہے لیکن ایہہ بھی سچ ہے کہ نویاں ایجاداں بھی آدمیاں دیاں ضرورتاں کو بدھا دیندیاں ہین۔مثال دے طور پُر تسیں خبر رسانی ہور طباعت کو، کہنو؛ جند اسدے موضوع نال ڈوہنگا تعلق ہے۔انسان سن اپنے سفر ارتقاء دیاں مختلف منزلاں نچ اپنیاں مختلف ضرورتاں پوریاں کرن واسطے ایجاداں کیتیاں ہین؛ لیکن انسان سن چھپائی ہور خبر رسانی دے فن جدتک نہ جانے دے آسے یا انہاں دواں

دے باہمی ربط دا اس کو علم نہ ہویا دا آسا' اُس کہڑی تکرا پنے آس پاس دیاں گلاں کو جانے ہور اپنے خیالات ہور حالات دُوّیاں تکر پہچائے دا کسے کو خیال بھی نہ آیا دا آسا' مگر چھپائی ہور خبر رسانی دے فن جانے ہور انہاں دوّاں دے آپسی ربط دی اہمیت دا پتہ لان نال ہی اسدے اندر ایہہ خواہش ہور تڑپ پیدا ہوگئی کہ دُویاں مُلکاں ہور جایاں دیاں بدلدیاں حالاتاں تھیں اوہ کس طراں مطلع ہوندے رہسن۔ اِسے تڑپ سن چھپائی ہور خبر رسانی کو جندے تال میل دا دُوّا ناں ''اخبار'' ہے' اَج اس جائی پُہجا دِتا ہے جس دا اَج ہندوستان بالعموم تہ ریاست دیاں اخباراں کو بالخصوص دِکھ کا اَسیں سو دو سو سال پہلے تصور بھی نہ کر سکدے آسیاں۔

ریڈیو تہ ٹیلی ویژن سن تہ خبراں ہور خبر رسانی دیاں ذرائع دی دُنیا ہی بدل دِتی ہے۔ پہلے ذرائع ابلاغ دی پہلی کڑی اخبار نویسی ہے' اس موضوع پر تحقیق کرن والیاں دے مطابق حضرت عیسیٰ مسیح تھیں کوئی ۱۵۷ سال پہلے رومن راج نِچ روزانہ ہک قلمی خبر نامہ جاری کیتیا گیندا آسا' جس نِچ سرکاری اطلاعاں ہور میدان جنگ دیاں خبراں ہوندیاں آساں' اس قلمی خبر نامے کو'' ٹاڈیوری نا'' آکھدے آسے' ایہہ لاطینی زبان دا لفظ ہے جیہڑا Acta ہور Diurana دا مرکب ہے' اول لذکر دے معنی ہُن '' کاروائی'' ہور موخرالذکر دے معنی ہُن '' روزانہ''۔ جدید اخبار نویسی دی تاریخ نسبتاً گھٹ پرانی ہے۔ ۱۵۶۶ء نِچ Venus شہر نِچ ایہہ طریقہ جاری کیتیا گیا آسا کہ ہک شخص عام شاہراہ اُپر کھلا ہوا اُچی اَواز اِچ لوکاں دیاں دلچسپی دیاں خبراں قلمی مسودے تھیں پڑھ کا سناندا آسا۔ تحقیق دے مطابق پہلا مطبوعہ خبر نامہ ۱۶۰۹ء نِچ جرمنی نِچ جاری کیتیا گیا اسدا ناں آسا Avisa "Relation oder zeituing"

۱۷۹۱ء نِچ فرانس دی قومی اسمبلی سن جیہڑا جمہوری دستور مرتب کیتیا آسا اسدی

یارمی دفعہ دے مطابق فرانس دیاں شہریاں کوتحریر ہور تقریر نال نال اخبار نویسی دی وی قانونی آزادی حاصل آسی ۔ ایہہ واقعہ صرف فرانس دی اخباری و سیاسی تاریخ دانی بلکہ دُنیاوی تاریخ دا اہم ترین واقعہ ہور دنیا بچ انسانی حقوق دی فتح آسی' اسے پچھا اخبار نویسی دے ہکی نویں تصورسن جنم رکھیا' جس کو بجا طوراُپر جدید اخبار نویسی دا سنگ بنیاد آکھنا مناسب ہے۔

قدیم تہ عہد وسطی دے ہندوستان بچ اسو یلے دیاں ثقافیاں ہور ضرورتاں کو مدنظر رکھ کا خبر رسانی دی جیہڑی ابتدائی شکل دسدی ہے اوہ گراں بچوں شروع ہوندی ہے۔اشوک دے عہد بچ جد مذہب اور ریاست کو ہکی دُوے بچ ضم کیتا گیا ہور شہر یاری دا ہک نواں ترقی یافتہ نظام قائم ہویا تہ اسو یلے خبراں حاصل کیتے دے متعدد ذریعے شہنشاہ کول آسے ۔لوکاں کو خفیہ سرگرمیاں اور باغیانہ حرکتاں دی اطلاع جاسوس ہور مخبر پُہچاندے آسے ہر محکمے نال خفیہ نویس وی متعین ہوندے آسے ۔ مُغلاں دے عہد بچ اخبار نویسی ہور وقائع نگاری سن خاصی ترقی کرکدی دی آسی ۔ ابوالفصل دقائع نویسی دا ذکر کردیاں ہویاں آئین اکبری بچ لکھدے ہین کہ واقعات سلطنت داقلم بند کرنا نہ صرف مملکت دی ترقی ہور انتظام دانصرام واسطے ضروری ہے' اگر چہ قدیم زمانے بچ وی اس طریقے دا پتہ چلدا ہے مگر اِسی اصلیت تھیں اہل زمانہ کو اس مبارک عہد بچ آ گا ہی حاصل ہوئی۔اسے قسماں دے کُجھ واقعات دا ذکر عبداللہ یوسف علی وی کردے ہین جیہڑے محمد تغلق' شیر شاہ ہور علاء الدین خلجی دے زمانے بچ رونما ہوندے آئے دے ہین' مغل عہد دی اخبار نویسی دا ذکر کردیاں ہویاں جادو ناتھ سرکار لکھدے ہین کہ مرکزی حکومت کو جنہاں ذرائعیاں تھیں خبراں حاصل ہوندیاں آسیاں اوہ آسے (۱) دقائع نگار (۲) سوانح نگار (۳) خفیہ پولیس (۴) ہرکارے یعنی ڈاکئے ۔ ہرکارہ خبراں زبانی سُناندا آسا۔عنایت اللہ کشمیری احکامات عالمگیری بچ رقمطراز ہین کہ ''از نوشتہ جات ہرکارہ بہ نگاہِ منزل نمودن ان امارت مرتبت'' ۔وقائع نویس اور سوانح

نگارے معنی ہکوے منے گیندے آسے یعنی خبراں لکھے والا یا جائزہ رکھنے والا اوہ لکھتے ہین کہ میدان جنگ بچ جان والی ہر فوج نال ہک اخبار نویس وی متعین ہوندا آسا۔ تذکرہ نویسیاں ہور مورخاں سن لکھیا ہے کہ ہندوستان بچ مغل دور خصوصاً اورنگ زیب دے زمانے بچ سینکڑے قلمی اخبار نکلدے آسے اکبر دے عہد بچ جیہڑا اخبار شاہی دربار تھیں جاری کیتے گیندا آسا اُسداناں ''دربار معلٰی آسا'' فر اُسداناں شاید شاہجہاں دے عہد بچ ''اخبار دارالخلافہ شاہجہان آباد'' ہو گیا۔

نوابانِ اودھ دی سرکار بچ وی اِس قسم دے اخبار جاری کیتے گیندے آسے جنداناں ''ڈیوڑھی'' ہوندا آسا۔

ایسٹ انڈیا کمپنی دے ابتدائی دور دیاں کاغذاں بچوں وی اساں کو اخبار نویسی دا ذکر تھاندا ہے۔ اٹھارہیں صدی بچ جنوبی ایشیاء دیاں بڑیاں بڑیاں زباناں تھیں علاوہ فارسی بچ اخبار کڈھے گیندے رہے۔ اسدا اندازہ جنرل رچرڈ اسمتھ دے ہک خط نال ہوندا ہے جیہڑا ۲۴؍اپریل ۱۹۹۷ء بچ لکھیا گیا دا ہے۔ جنرل موصوف اسو یلے کمپنی دی فوج دے کماندار ہور کلکتہ کونسل دی خفیہ کمیٹی دے ہک ممبر آسے۔ اوہ لکھتے ہین ''کلکتہ تھیں نواب شجاع الدولہ کو جیہڑیاں خبراں پہچے گیندیاں ہین اُندا کوئی حدوحساب نیہہ اس نال کمپنی دے وقار کو بڑا دھکا لگدا ہے''۔ بالکل اِسے طراں جنوبی ایشیا دیاں باقی علاقیاں خصوصاً دہلی اودھ لاہور ممبئی حیدر آباد تھیں اتنے اخبار جاری ہوندے رہے جن دی گنتر کوئی وی تذکرہ نگار نیہہ کر سکیا دا البتہ انہاں اخباراں دے ناں تے اُندے عکس اج تک حیدر آباد دے سالار جنگ میوزیم ممبئی دے شیواجی میوزیم تہ نہرو میوزیم اودھ دی ہکی بہت بڑی لائبریری پٹنہ دی خدا بخش لائبریری تہ لاہور دیاں عجائب خانیاں بچ موجود ہین انہاں بچ ۹۹ فیصد اخبار ہتھا نال لکھے دے ہین تہ بنگالی فارسی تیلگو مراٹھی سندھی ہور شاہ مکھی رسم الخط والی پنجابی

زباناں بچ ہین۔حسب روایت ایشیا خصوصاً برصغیر بچ ہراو چیز بڑی تاخیر نال پُہچدی ہے جیہڑی یورپ یا دویاں مغربی ملکاں بچ بنائی گئی دی ہوڈے مگر جیہڑی چیز وی اساں کو فائدہ مند لگی اوہ ہتھوں ہتھ کہنے گئی ہور اُسدی اشاعت ترویج ہور ترقی بڑی جلدی ہوئی' چنانچہ اَج تھیں کوئی ۱۱۵ سال پہلے اردو دے ہک اخبار سن چھاپے پر آرٹیکل دے عنوان نال چھپائی دی ابتدائی تاریخ بیان کردیاں ہوئیاں لکھیا ہے کہ ''یورپ بچ چھپائی دا فن پندرھویں صدی بچ ایجاد ہویا۔ پہلے پہلے مسٹر فاسٹ ہور مسٹر شیفر ہور گوٹن برگ سن مقام سٹرمین جیہڑا دریاے رائن دے کنارے پر واقع ہے کتاب چھاپی۔

انگریزی دی ہک مستند لغت بچ پریس (Press) دے معنی ہور اسدیاں معیناں دا حوالہ دینا میں ضروری سمجھدا ہاں:

''تمام فنون کو محفوظ کیتے دے فن کو چھپائی یا طباعت آکھدے ہین' اسے فن یا آرٹ دی بدولت دُوّے سارے فن آئندہ نسلاں تکر محفوظ ہوگیندے ہین۔ بلاک دی چھپائی دا طریقہ چینیاں کو مُچ پہلاں تھیں پیہا کھا آسا' ایہہ فن باریمیں صدی بچ یورپ پچیا' مگر اسدا استعمال بالکل آرائشی رہیا' چودھمیں صدی عیسوی بچ تاس دے پتے اس نال چھاپے گئے۔ پندریمیں صدی دے بچکارلے دور بچ الگ الگ حرفاں دے ٹایپ ایجاد ہوئے تہ اسدا سہرا لارنس جانس زور کوٹٹر Lourens Janzoor Costes دے سر ہے جیہڑا ہارلم جرمنی دا رہن والا آسا''۔

ہندوستان بچ چھپائی دی ابتدائی تاریخ پرتگالیاں دی تاریخ نال وابستہ ہے۔ پرتگالی جہاز ران ہور سیاح واسکوڈی گاما دے قدم سرزمینِ ہند اُپر ۱۸۹۸ء بچ پئے۔ واسکوڈی گاما دی آمد دے بعد ہندوستان دے سمندری راہ دا دویاں یورپی ملکاں کو وی پتہ لگ گیا تہ اُنہاں اپنیاں ہتھیار بند فوجاں نال نال عیسائی مشینری وی ہندوستان بچ آن کالہاڑے' انہاں

عیسائی مشینریاں سن جنوبی ہندوستان دیاں کُجھاں شہراں نچ اپنے مذہب دے پرچار واسطے تبلیغی یا پروپیگنڈا موادی دی چھپائی دی ضرورت محسوس کیتی۔ چنانچہ ہندوستان واسکوڈی گاما دے ۵۲سال بعد ۱۵۵۰ء نچ دواں جہازاں بچوں چھاپے خانیاں دا سمان ہور مشینری لہاڑے گئی تہ اس ملک نچ طباعت دا آغاز ہوگیا۔ چنانچہ پرتگالی مبلغاں دی چھاپی دی دیسی زبان دی پہلی کتاب جِسدا اساں کو پتہ چل گیا داہے ۱۵۵۷ء نچ چھاپی گئی' ایہہ کتاب سینٹ فرانسیس زیورس (۴۴) دی ہکی مذہبی کتاب دا مالا بار تامل زبان نچ ترجمہ کیتے گیا' اس کتاب دے دُوے ایڈیشن دا ہک نسخہ پیرس دے کُتب خانے

مراۃ الاخبار (فارسی) دے بعد جام جہاں نما فارسی دا سب تھیں بڑا کثیر الاشاعت اخبار منے گیا داہے۔ آکھدے ہُن کہ اس اخبار کو سرکاری سرپرستی حاصل رہی۔ اردو نچ "جام جہاں نما دا شمارہ نمبر ۸۱ بتاریخ ۲۹ ماہ دسمبر ۱۸۳۴ء" میں نیشنل آرکایوز نچ دکھیا ہے۔

جداسیں پنجاب دار ٹُر دے ہاں تہ پہلے اساں کو "لودیانہ اخبار" پڑھے کو ملدا اگر ایہہ وی فارسی نچ لیتھو اُپر چھاپے گیندا آسا۔ اگا جل کالا ہور دا "کوہ نور" اُردو پڑھدے ہاں' بٹالہ تھیں اخبار مطبع جدید ہور لدھیانہ تھیں "نوراًعلیٰ نور" وکٹوریہ پیپر سیالکوٹ' ہمائے بے بہا لاہور چشمہ فیض لاہور' انہاں بچوں ہک اخبار قادیانی تحریک دا ترجمان آسا۔

پنجاب سندھ تہ شمالی علاقہ جات صوبہ سرحد' علاقہ پوٹھوار ہور......قلمرو سلطنت جموں وکشمیر و بلتستان وگلگت نچ دہلی اردو اخبار اخبار مخزن' جام جہاں نما' امریکن مشن' صادق الاخبار' آئینہ گیتی نما دہلی' محبّ ہند دہلی' مظہر السرور مدیر دیوان چند لاہور' چشمہ فیض سیالکوٹ' نیز اعظم' وکٹوریہ پیپر سیالکوٹ' سہیل پنجاب راولپنڈی' راوی پنجابی رنبیر' پرتاپ' ملاپ' زمیندار' نوائے گجراں والا' نوائے وقت' شیرازہ' پھُول' پنجاب کیسری' ہندسماچار' ہیر (پنجابی) خالصہ مدیر' غریب درس' اخلاق مدیر منشی دیارام وغیرہ پشاور تھیں ہک ادبی رسالہ

حُسن کوہسارناں نال محبّ اللہ دی ادارت نچ چھپدا آسا جس نچ ہندکو دیاں اسو یلے دیاں مشہور شاعراں دا کلام چھپدا رہیا ایہہ رسالہ صرف دو سال چھپیا۔اس رسالے نچ کُجھاں ہوراں رسالیاں تہ کتاباں دے حوالے وی دِتے گئے دے ہین جنہاں نچ ہندکو ادب شائع ہوندا رہیا۔راولپنڈی دینا جہلم تہ ہری پور تھیں وی پوٹھواری زبان نچ کتاباں چھاپے گیاں دیاں ہین ۔انہاں کتاباں دا ذکر پنجابی ادب دیا تذکرہ نگاراں سن کیتیا دا ہے مگر کتاباں دستیاب نیہہ ہوسکیاں ۔ کُجھ مقبول عوام پنجابی منظوم کہانیاں یا مثنویاں ہور تصوف تہ روحانیت دیاں موضوعاں پر لکھے گیاں دیاں کتاکاں دے پہلے ایڈیشن آثار قدیمہ دیاں عجائب خانیاں یا محافظ خانیاں نچ محفوظ ہین ۔اندے دُوّے تیرے ایڈیشن منقسم پنجاب دیاں دویاں حصیاں نچ بڑیاں بڑیاں کتب خانیاں اور پبلشراں کول مل سکدے ہین۔تاج کمپنی، فروز سنز لاہور، ہال بازار امرتسر، پنجابی پستک بھنڈار، پرور یہ پرکاش، جہلم کتاب گہر وغیرہ کوایہہ اعزاز حاصل ہے کہ انہاں اِس خطے دا قدیم لٹریچر ہالیں تک سمال رکھیا ہے۔

حصہ دوم

سماج علوم ہور عمرانیات دیاں سیانیاں دا قول ہے کہ جے کُجھ اسیں اج کل اپنی زندگی نال جُڑیاں دیاں نا قابل یقین گلاں دکھ رہے، ایہہ ابتدائے آفرینش تھیں، ایہہ کسے ہور شکلا نچ اساں نال وابستہ رہیاں دیاں ہین تہ اسو یلے ایہہ ہِکی جدید ترین ترقی یافتہ شکل نچ اسدی زندگی دا حصہ بن گیاں دیاں ہین ۔مواصلاتی نظام ہووّے یا اطلاعاتی ایہہ ہِکی قدرتی تہ فطرتی صورت نچ ہر ویلے آدمی نال رہیا دا ہے تہ ضرورت دے مطابق انسان سن اس نچ جدت پیدا کیتی ہے۔قدیم زمانے نچ آبادی اَج دے مقابلے نچ نہ ہون دے برابر آسی، نکیاں نکیاں انسانی بستیان محدود مکانیت تہ رہائشی سہولیات دے فقدان دی وجہ نال

لوکاں دے بچکار رابطہ یا Communication بالکل فطری تہ سادہ جیئے آسا۔ دوی بستی یا حاکم یا فر کسے تعلق دار تکر کوئی اطلاع پچائے واسطے ہرکاریاں یا پیادیاں تھیں کم رکھد اجُلد ا آسا۔ پہاڑی بستیاں دے لوک اس معاملے بچ جدیدترین سگنل سسٹم دے مقابلے گُجھاں ترکیباں نال کم چلاندے آسے۔ اگر کسے کہر اچ کوئی بچہ جمدا آسا تہ اُس بستی دے لوک راتیں ہنیرے بچ لکڑی دا مٹھا یا مورابال کا اسکواسطراں ہلاندے آسے کہ جس طراں کوئی اپنے پاسے سدر ہیا ہووّے۔ اگر کوئی مرگیندا آسا تہ اوہ مٹھا یا موراباں کا اس انداز نال ہلاندے آسے جس طراں کہ اوہ کسے کوواپس گچھے دا اشارہ کرر ہے ہون۔ موریاں مٹھّیاں تھیں علاوہ ہِک ہور طریقہ ایہہ آسا کہ جس کہر اچ کوئی بچہ جمیا دا ہوندا آسا اس کہر والے ڈھول یا اسے طراں دی کوئی چیز تیز تیز بجاندے آسے تہ ایہہ ہِک قسم دی دُھن یا لکڑ ہوندی آسی جیہڑی اج کل دے کوڈ دا کم کردی آسی یا پھر ڈنڈ رولا یا شور کر کا اوہ دویاں لوکاں دی توجہ آپاں دا ہر مبذول کردے آسے۔ تہیاڑی ویلے اوہتھ ہلا ہلا کا یا کسے کپڑے دا ٹوٹا سوٹی نال ٹنگ کا اس انداز نال ہلاندے آسے جسدا پہیت انگلیاں کو پیشگی ہوندا آسا یا فر پیادے یا ہرکارے کو خبر دے کے پہُیجدے آسے۔ حکمران پیادیاں کو کھوڑیاں پر سوار کر کا دوے مُلکاں یا بستی کو پہُیجدے آسے۔ ایہہ کوڈ زمانہ حال تکر ٹیلیگراف دے محکمے والے اَج وی استعمال کردے ہین۔ زبان دے بدلے مخصوص آوازاں کڈھ کا اوہ انگریزی دے حروف لکھ سکدے ہین بشرطیکہ اُنہاں کو اسدی تربیت ہوئے۔ پولیس دے محکمے تہ فوجاں بچ اس قسم دے سگنل حالیں تکر رائج ہین۔ سیٹیاں تہ سپے بجا کا وی اپنے مطلب دا اظہار کیتیا جُل سکدا۔ جنگلی تہ وحشی درندیاں تہ کلکھ ہنیرے دے ڈر نال پہاڑی لوک ایہہ کم لوئے آ کا کردے آسے۔ کیاں جے راتیں ویلے نقل وحرکت ناممکن یا پھر مشکل ہوندی آسی۔ ہولیاں ہولیاں انہاں طریقیاں بچ جدت آندی رہی انسانی ذہن دے ارتقا دے

نال نال نویاں نویاں سائنسی ایجاداں سن انسانی زندگی مُچ سہل بنا چھوڑی۔

کشمیری سماج بچ ہک کہاوت مچ مشہور ہے کہ ''زاَرِیوٗز بَہِہ وہر بڈشاہ مُوٗ دٗ''

اسدا مطلب ایہہ آ کہ'' ڈورے سن بارہ سالاں دے بعد سُنیا کہ بڈشاہ مر گیا''۔ اگر اسدا مطلب اسیں اُس روایتی ڈورے (اُچا سنن والے) شخصا نال جوڑاں تہ اسدی کوئی تک نی بندی۔ کیاں جے ڈورا تہ ڈورا ہے اوہ بارہ سالاں دے بعد وی نہ سن سکدا آسا۔ ہور ڈورے کو تہ پہلے بڈشاہ داناں وی پتہ نہ ہووے آ لہٰذا اسدا اسدھا سادہ مطلب ہے کہ کشمیریاں دے ہر دلعزیز تہ پیارے تہ مقبول بادشاہ دی رحلت دی خبر وی لوکاں توڑی ۱۲؍سال دے بعد پہچی کیئاں جے ذرائع ابلاغ نہ ہون دے برابر آسے۔ اتھا میں بیمیں صدی دی چھیمیں دہائی دا ہک واقعہ بیان کرنا ضروری سمجھداں۔ اوڑی دے ہک روحانی بزرگ سن ایشم دے مقام پر ہکی شخصا کول نیازادی کنک تہ تہا ئیں جمع کر رکھی دی آسی۔ اُس پیا جی دے وقتا بچ ہک مُریدا اوغلہ آندے واسطے روانہ کیتیا۔ اوہ مرید اُس امانت دار (امین) دے کہر پچیا تہ اُنہاں اوہ پھڑ یاں بنائے کولا دیتکھ کیاں جے اوہ ٹھپر یاں بنائے داماھر کاری گر آسا۔ ہک مہینے تکر اوہ پھڑ یاں بندار ہیا تہ فر کُجھ غلہ کہن کا جدا اوڑی پچیا تہ اس کو پتہ چلیا کہ اوہ بزرگ ہک ماہ پہلے ہکی پُر اسرار موت داشکار ہو گئے دے ہین۔ یاد رہوے کہ ایشم اوڑی تھیں صرف دس کلومیٹر دور ہے۔

ایہہ ہک معمولی واقعہ ہے مگر اسدے بیان کیتے دا مقصد ایہہ ہے کہ تسیں جان سکو کہ اج تھیں محض ۴۰ سال پہلے خبر کتنی سُست رفتاری نال سفر کردی آسی تہ رسل ورسائل، موبائیل ٹیلیفون، ٹیلیفکیس، انٹرنیٹ کُجھاں دویاں پرنٹ تہ برقیاتی ذرائع ابلاغ داناں وی لوکاں نہ سُنیا دا آسے۔ سرکاری ریڈیو پروں خبراں سُندے تہ سرکاری ٹیلی ویژن پر دکھتے آسے۔ اس شعبے بچ پچھلیاں کُجھاں سالاں پر جیہڑا انقلاب آیا ہے اس نال لمیاں ڈوریاں

سمٹ گیاں ہین تہ دُنیا گلوبل گراں بن گئی دی ہے۔

دُنیا دیاں لگ بھگ ساریاں ترقی پذیر زباناں اپنیاں پرائیویٹ چینلاں شروع کر رکھدیاں ہین تہ F.M ریڈیو وی پرائیویٹ سیکٹر کو دیتا گیا ہے۔ اَج اگر ہزاراں لکھاں میل دُوروی کوئی معمولی جا واقعہ ہوگیندا ہے تہ اسیں اسے ویلے اُستھیں مطلع ہور باخبر ہوگیندے ہاں۔ شایدا یہہ کوئی ایسا گہر ہوئے جس بچ ریڈیو یا ٹیلی ویژن نہ ہوئے مقامی اور قومی اخبار وی کُجھ لوک تہ باقاعدگی ہور پابندی نال پڑھدے ہین کُجھ اسو یلے جد اخبار اُنہاں کول آندا ہے یا فر اوہ اخبار تِکر رسائی کردے ہین۔ بہرحال جسطراں میں اس مضمون دے ابتدائیہ بچ عرض کیتی آسی کہ ضرورت ایجاد دی ماء ہوندی ہے۔ ایسے وی لوک ہوندے ہین جنہاں کو دُنیا دی کوئی خبر نیہہ ہوندی تہ اُنہاں پر اخبار پڑھن دا جنون سوار ہوندا نہ خبراں سُنن دا۔ بعض حضرات کو اخبار پڑھن دا شوق نیہہ ہوندا نہ اُنہاں کول اس کم واسطے فرصت۔ اسدے پہاڑی سماج بچ اس قبیل دیاں لوکاں دی اکثریت ہے' اسدی وجہ ایہہ ہے کہ اَج وی کُجھ ایسے مقامات دشوار گزار پہاڑی دریاں دے پار یا اچیاں جایاں یا سڑکاں تھیں دور رہندے ہین جتھا اخبار جے عام تہ مقبول ذریعہ ابلاغ دا گذر نیہہ ہوندا۔ جتھا لے دے کے صرف سرکاری ریڈیو دیاں خبراں اُپر اکتفا کیتے گیندا ڈاک تہ چٹھیاں آنے تہ کھڑے دا کم ڈاکیہ یا چھٹی رسان کردا آسا۔ آکھدے ہن کہ چِٹھی رسانی یا نامہ بری دا کم لوکاں کلبوتراں کولوں وی کرالیا ہے (واللہ اعلم)

اخباراں دا ذکر چلیا تہ مکو یاد آیا کہ میں اخبار پڑھنا دس سال دی عُمر بچ شروع کیتیا۔ اُسو یلے اخبار شہرا تہ قصبیاں بچ وی نہ تھاندے آسے گراں یا پہاڑی علاقیاں دی گل ہی نیہہ سرینگر شہر بچ ہِک یا دو اخبار آفتاب ہور ہمدرد نکلدے آسے' ایہہ اخبار اُردو بچ لیتھو پر چھپدے آسے' اسو یلے میں کدے خاب بچ وی نہ سوچ سکدا آساں کہ اُردو بغیر وی کسے

ہورزبان بچ اخبار ہوسکدا اہے۔ سٹھ دی دہائی بچ میں دلی دے انگریزی اخبار پڑھن لگیاں' ستر دی دہائی بچ دو کشمیری ہفت روزے وی ڈٹھے نہ صرف ڈٹھے بلکہ مُل کہن کا پڑھے دی کوشش وی کیتی۔ فر ایہہ کُرے غیب ہوگئے ریڈیو ۱۹۵۷ء تھیں سُندے آسیاں۔ موسیقی دیاں پروگراماں کو ہر سامع پسند کردا آسا' جد اسیں نِکے تے ایانے ہوندے آسیاں اسیں بڑے ریڈیو سیٹ دے آس پاس چکر مار کا رکھدے آسیاں کہ اِس بچ بڑے دے جنے تہ کڑیاں کیہڑے راہ داروں اِس بکسے بچ بڑ گئے دے ہین' اسدے بزرگ سرینگر سٹیشن دیاں موسیقی دیاں پروگراماں ہور خبراں تھیں علاوہ مظفر آباد تہ پاکستان ریڈیو دے پروگرام زیادہ سُندے آسے تہ اُنہاں سٹیشناں پروں نشر ہون والی ہر گل کو نعوذ باللہ پیغام الٰہی تہ اناونسراں یا نیوز ریڈاں کو فرشتے سمجھدے آسیاں۔ ہک تہیاڑے ماہڑا ہک رشتے داپہر اجیہڑ اماہڑے تھیں ۵ سال بڑا آسا دوڑ دیاں مھڑں بٹیاں دیاں آپُچیا اُس ویلے اسیں دس باراں گدرے گدرے گماہنڈیاں جسنے کا کے دی باڑی بچوں تریڑیاں کھا کا ہن کالی کو یلے دے آہلنے بچوں انڈے چوری کھڑن دی تیاری بچ مصروف آسیاں۔ بھاجی کو ساہ چڑھیا دا آسا۔ آندیاں نال ایہہ آکھن لگیا ایہہ سُنیاں تساں اج اسدے ریڈوا بچ پارلے لوک بڑھ گئے دے آسے تہ بالو ماہیا گا رہے آسے۔ اساں شوق ظاہر کیتیا کہ اسیں وی اُنہاں کو جُل کا دکھاں یا سُناں مگر اُس اسدا دل ایہہ آکھ کا پہئن چھوڑیا کہ اوہ پاکستاناں داہروں بڑے دے آسے۔ اسدا دراصل مطلب ایہہ آسا کہ اوہ کسے پاکستانی سٹیشناں بچ گا رہے آسے' اسدے بعد پارمی گلاں تہ گیتاں سُننا اسدا معمول بن گیا دا آسا۔ کافی عرصے دے بعد میں ریڈیو پروں ڈوگری کلوی یا ہماچلی گیت سُنے' جیہڑے مُج پسند آئے تے محسوس ہویا کہ گانے والیاں دی آواز ماہڑی روح دے مُچ اندر تکر پہچ گئی دی ہے۔ مظفر آباد ریڈیو پروں ۳۰-۶ ساڑھے چھ یا ۷ ربجے اسیں پہاڑی پروگرام سُنے دے عادی بن گئے۔ کدے کدے

راولپنڈی تھیں سوہنی دھرتی' وطن سوہنے دی اواز' ملتان تھیں سرائیکی تہ پشاور ریڈیو تھیں ہندکو پروگرام وی سنن لگ پیاں۔ تریہائی روح دی تریہہ بجھے دے بجائے ہور بدھ دی گئی تہ پہاڑی لوکاں مطالبہ کر کہدا کہ پہاڑی زبان نچ ریڈیو کشمیر تہ جموں تھیں اسدے طراں پہاڑی پروگرام نشر کیتے جُلن جس طراں گوجری پروگرام نشر ہوندے ہین۔ چنانچہ ریڈیو کشمیر سرینگر تھیں ۱۲را کتوبر ۱۹۸۰ء تھیں پہاڑی پروگرام پروفیسر عبدالواحد دی اواز نچ شروع ہویا۔ کُجھاں سالاں دے بعد میں ریڈیو کشمیر سرینگر دے پروگرام ایڈوائزری کمیٹی دی ہِکی میٹنگ نچ جیہڑی ڈائریکٹر آنجہانی لسہ کول دی صدارت نچ ہور یئی آسی ایہہ مطالبہ کیتیا کہ ریڈیو کشمیر سرینگر تھیں پہاڑی پروگرام دے وقت نچ اضافہ کیتیا جُلے تہ ایہہ روزانہ نشر کیتیا جُلے۔ ہفتے دے بعد اس میٹنگ دی کاروائی دے منٹ Minutes جد مکو ملے تہ اُس نچ ایہہ پڑھ کا میں خوش ہویاں کہ کمیٹی سن ماہڑی سفارش یا تجویز منظور کر کدی دی آسی تہ پروگرام دا وقت تہ اوئی رہیا مگر نشر یئے کو ہفتہ وار دے بجائے روزانہ نشر کیتے دی منظوری دتے گئی۔ پہاڑی لوکاں دیاں کوششاں تے مطالبے جاری رہے آخر دور درشن یعنی سرینگر ٹی وی پروں وی پہاڑی نچ پروگرام ہفتہ وار ٹیلی کاسٹ ہون دی خوشخبری قوم سن سن کہدی۔

۱۹۷۸ء نچ حکومت جموں و کشمیر سن جموں و کشمیر اکیڈیمی آف آرٹ اینڈ کلچر نچ پہاڑی زبان دا ہِک تحقیقی شعبہ قائم کیتا' جسدے پہلے ریسرچ اسسٹنٹ پہاڑی زبان دے معروف شاعر میاں کریم اللہ قریشی کرنا ہی مقرر کیتے گئے۔ کلچرل اکادمی دے پہاڑی شعبے سن شیرازہ تہ استا ادب ناں دے رسالے شائع کرنے شروع کر دِتے۔ ایہہ پہاڑی ثقافت' کلچر تہ زبان دی تاریخ نچ سونے دیاں حرفاں نال لکھے دے قابل ہِک واقعہ آسا۔ کلچرل اکادمی دے پہاڑی شعبے سن اجا تکر سو تھیں زیادہ شیرازے تہ اتنے ہی شمارے استا ادب دے' اس تھیں علاوہ دو درجن تھیں علاوہ پہاڑی لوک گیتاں تہ لوک کہانیاں دے

مجموعے وی طبع کیتے جس بچ پہاڑی شعبے نال وابستہ لکھاریاں تے افسراں کو سخت محنت کرنی پئی' جس واسطے اوہ خراج تحسین دے مستحق ہین۔ پہاڑی شعبے شیرازہ تے استاادب دے ۲۲ خاص نمبر وی شائع کیتے' جیہڑے میاں محمد بخش "مشاہیر نمبر" اولیا نمبر' شیر کشمیر نمبر' نانگا باجی نمبر' بابا جی لاروی نمبر' ثقافت نمبر' افسانہ نمبر' قبائل نمبر' تاریخ نمبر شامل ہین۔ لوک کہانیاں تے لوک گیتاں جمع کیتے دے احسن کما بچ اکیڈیمی دے باہر دیاں ادیباں' دانشوراں ہور لکھاریاں نیز محققاں سن بے حد محنت کر کا پہاڑی لٹریچر بچ بہترین ادبی مواد دا اضافہ کیتیا۔ پہاڑی شعبے سن مشہور کتاباں دے ترجمے پہاڑی بچ کرالے تے ایہہ سلسلہ ہُنا تکر بدستور جاری ہے' جنہاں کتاباں دے ترجمے کرالے گئے دے ہین اوہ ہین:

۱:	گلستان سعدیؒ	محمد سلیم بیگ
۲:	کاروانِ مدینہ	ظفر اقبال منہاس
۳:	لعل دید	ظفر اقبال منہاس
۴:	فادرس لیٹرس ٹو ڈاٹر	ظفر اقبال منہاس/نذیر احمد مسعودی
۵:	رُباعیاتِ عُمر خیام	عبدالرشید فِدا راجوروی
۶:	شکست	محمد شفیع میر
۷:	اُتھیلو	سید آصف شاہ
۸:	کتاب الہند	محمد مقبول ساحل
۹:	سیرۃ النعمان	راجہ نذر بونیاری
۱۰۔	اُم الکتاب	سید مجروح ملنگامی
۱۱۔	کشمیر اِن سن لائٹ اینڈ شیڈس	نثار حسین راہی
۱۲۔	آندھی میں چراغ	شیخ شبیر احمد

۱۳۔	نقوشِ اقبال	بشیر النساء بشارتؔ
۱۴۔	دی اولڈ مین اینڈ دی سی	عبدالرشید قریشی
۱۵۔	مثنوی مولا نا روم (چھ جلداں)	ڈاکٹر صابرؔ مرزا
۱۶۔	دیوداس	شیخ آزاد احمد آزادؔ
۱۷۔	سری کانت	شیخ ظہور
۱۸۔	تاریخِ حسن جلد اول	محمد شفیع خان/محمد عظیم خان
۱۹۔	تاریخِ حسن جلد دوم	محمد یوسف مسعودی
۲۰۔	تاریخِ حسن جلد سوم	خالدہ بیگم
۲۱۔	تاریخِ حسن جلد چہارم	مفتی شفیق الرحمٰن
۲۲۔	طوطا مینا	سُبھاش رائیزادہ
۲۳۔	فاروقِ اعظم	میر غلام حیدر ندیمؔ
۲۴۔	اِگنائیٹڈ مائنڈس	نثار راہیؔ

جموں و کشمیر کلچرل اکیڈیمی دے مالی تعاون تہ اشتراک نال لرساریاں لکھیاریاں دیاں کتاباں وی شائع ہو ہیاں۔ کلچرل اکادمی سن بہترین پہاڑی کتاباں دے اعزازت وی مصنفاں کو دِتے۔ انہاں خوش قسمت لکھاریاں بچ ظفر اقبال منہاس، ڈاکٹر مرزا فاروق انوارؔ، محمد شفیع صابرؔ، محمد عظیم خان، مجروح ملنگامیؔ، سید امتیاز نسیمؔ ہاشمی، پرویز مانوسؔ، راجہ شاہد شجاعت، ڈاکٹر صابر مرزا، میر حیدر ندیمؔ، شیخ آزاد احمد آزادؔ، نثار حسین راہی تہ محمد مقبول ساحلؔ شامل ہین۔

پہاڑی زبان دیاں ادیباں تہ شاعراں سن اکادمی تھیں باہر رہ کا وی اپنیاں کتاباں شائع کیتیاں ہین، انہاں بچ کریم اللہ قریشی، محمد شفیع صابر، پرویز مانوس، فیروز الدین بیگ، صابر مرزا، زینت فردوس زینتؔ، شیخ آزاد احمد آزادؔ، اقبال منجا کوٹیؔ، خوش دیو مینیؔ، ظفر اقبال

منہاس، ڈاکٹر مرزا فاروق انوار، لعل الدین مظلوم، سید آصف شاہ، مشکور احمد شاد، محمد عظیم خان، نثار راہی، سید امتیاز نسیم ہاشمی، اقبال نازش، شیخ ظہور، سردار جاوید خان جاوید شامل ہین۔ سید یوسف نسیم لاروی سن ستر دہائی بچ ولی واڑ لار تھیں ہک رسالہ ''گلشن ادب'' ناں نال کڈھیا آسا، جسدا صرف ہک شمارہ نکل سکیا۔ ایہہ کتابی سلسلہ آسا۔

پہاڑی زبان دے لوک ادب ہور تخلیقی ادب دی نشر و اشاعت کو سرکاری سرپرستی حاصل نہ ہوندی تہ اَج نہ کوئی پہاڑی کتاب ہوندی تہ نہ کوئی شاعر ہور ادیب ہوندا نہ کوئی گلوکار تہ نہ کوئی براڈ کاسٹر ہوندا۔ کیاں جے اسو یلے جتنے وی سینئر تہ تجربہ کار پہاڑی ادیب تہ شاعر اسو یلے اس زبان دی باڑی کو سگ دے رہے ہین تہ سارے پہلے اردو، گوجری، پنجابی تہ ڈوگری بچ لکھدے آسے، کیاں جے اُنہاں کول کوئی متبادل پہاڑی میڈیم نہ آسا۔

کلچرل اکادمی کول اس ویلے وی کئی تحقیقی تہ تفریحی نوعیت دے پروجیکٹ ہین جنہاں پر تہیاڑی راتیں کم ہور ہیا ہے۔ اکادمی دے اندر نالے باہر پہاڑی ثقافت، ادب ہور زبان واسطے زبردست سرگرمیاں ہور ہیاں ہین، انہاں بچ پہاڑی زبان دے رسم الخط ہور ڈکشنری تیار کرے دے پروجیکٹاں دے علاوہ ادبی کانفرنساں، لوک میلے، مشاعرے ہور موسیقی دے پروگرام شامل ہین۔ پرائیویٹ سیکٹر بچ پرنٹ میڈیا بچ اَج دی تاریخ تک پہاڑی دارول صفر دے برابر ہے، کے ہویا کہ پاکستانی مقبوضہ کشمیر دیاں کجاں لکھیاریاں پر اپنی ماء بولی نال جنون دی حد تکر پیار ہون دی وجہ نال پردیس یعنی برطانیہ، امریکہ ہور خلیج فارس دیاں ریاستاں بچ نشر و اشاعت دا کم شروع کیتیا دا ہے، جسدی پوری تفصیل دی جانکاری تہ نا مل سکی، البتہ کُجھاں دوستاں دہسیا کہ برطانیہ بچ میرپور دے ہک مہاجر سن ''چٹکا'' ناں دا ہک رسالہ نِچھ (خالص) پہاڑی زبان بچ شروع کر دِتا ہے۔ اسدا ہک شمارہ میں وی مرزا فاروق انوار دی مہربانی نال دکھیا ہے۔ اس زبان دی جنم بھومی بچ اسو یلے

توڑیں کسے وی پہاڑیا کو ایہہ توفیق نیہہ ہوئی کہ اوہ اپنی ماء بولی دی نسبت سنجیدگی دا اظہار کر سکے۔ راولپنڈی بچ ۹۰ فیصد لوک پہاڑی (پوٹھواری) بولدے ہین مگر اتھوں صرف ہِک کھنٹے دا پوٹھواری پروگرام نشر ہوندا۔ پی ٹی وی پر پہاڑی کو ادھا منٹ وی نیہہ مِلیا دا' پشاور تھیں ہندکو پروگرام واسطے ہِک کھنٹہ مختصر ہے۔ ایہہ وی پتہ چلیا ہے کہ ''نور'' ناں نال ہِک نجی ٹی وی چینل کجاں پہاڑیاں سن شروع کیتا ہے جسدا میڈیم خالص پہاڑی ہے۔ ایہہ سٹیشن کیبل نیٹ ورک پر دستیاب ہے۔

سُننے بچ آیا دا ہے کہ برمنگھم' آئرلینڈ اور لندن بچ کجھاں پہاڑی (پوٹھواری) دوستاں سن ہِک ٹی وی چینل کھولیا ہے۔ اُندے بارے بچ مزید تفصیل فی الوقت حاصل نیہہ ہو سکی ......ایہہ وی آکھے جُلدا کہ انہاں دوستاں سن ہِک ایف ایم ریڈیو وی چالو کیتا دا ہے۔ مذکورہ بالا ٹی وی چینل دا ناں ''اپنا'' چینل ہے جسدا ٹیلی کاسٹنگ دا چنک "Chunk" صرف دو کھنٹے ہے۔ ایہہ چینل تھیں روزانہ گیت سنگیت تھیں علاوہ ادبی گل بات تہ تحقیقی مضامین وی ٹیلی کاسٹ ہوندے ہین۔ ایہہ چینل کیبل پر دستیاب ہے تہ اِستا نیٹ ورک بے حد محدود ہے' تاہم جنہاں دوستاں ایہہ پہل کیتی ہے اوہ قابل تعریف تہ تشکر ہین۔ اُمید ہے کہ ہندکو یا پوٹھواری بچ ہِک ہور چینل برصغیر بچ شروع ہون والی ہے' جیہڑ ی یا تہ اسلام آباد پاکستان بچ قائم ہوسی یا پشاور بچ۔ پہاڑی جس کو ہزارہ کاغان' ایبٹ آباد' مانسہرہ' کوہاٹ' بنوں' نوشہرہ' اٹک' شنکیاری' گھڑی حبیب اللہ' بوئی تہ صوبہ سرحد دیاں شمال مشرقی علاقیاں بچ ہندکو آکھے جُلدا۔ ہندکو وان (گندھارا ہندکو بورڈ پاکستان دا ترجمان رسالہ شائع رہیا ہے' جسدے ناشر تہ مدیراں فصیحہ ضیا' ملک ارشد حسین' احمد ندیم اعوان تہ محمد رفیق کامران ہین۔ اس رسالے دے کُجھ شمارے جنوری' اگست ہور ستمبر ۲۰۰۵ء۔

راقم سن اپنے حالیہ دورہ پاکستان دے دوران حاصل کیتے ہین' انہاں رسالیاں بچ

صرف مقامی ادیباں تہ شاعراں دیاں تخلیقاں شایع ہوندیاں ہین۔ سرحد پار کشمیر بچ پی ٹی وی دے مقامی سیٹشن دے ڈائریکٹر پروگرامز راجہ خالد محمود سن راقم الحروف کو اپنے دفتر واقع مظفر آباد بچ ہک ملاقات دے دوران دہسیا کہ پی ٹی وی سن مظفر آباد بچ اپنا برانچ سٹیشن اس واسطے کھولیا آسا کہ اوہ مقامی بولیاں بچ پروگرام نشر کر کے علاقے دی آبادی کو محفوظ کر سکے لیکن ہالیں تک اساں کو مایوسی تہ نا امیدی تھیں علاوہ کُجھ ہتھ نیہہ آیا۔ اساں کو کشمیری بچ ہک وی Anchor نیہہ لھبدا نہ مقامی پوٹھواری زبان والے اگا آندے ہین' اُنہاں آکھیا کہ اس سارے علاقے بچ ماسوائے ہک دو اشخاص دے کوئی پہاڑی شاعر' ادیب یا دانشور نیہہ تھہایا' جسدا اساں کو افسوس ہے۔ آزاد کشمیر ریڈیو دے ڈائریکٹر جناب مجتبیٰ عامر سن وی ایہجیاں ہی خیالاتاں دا اظہار کیتا۔ آزاد کشمیر بچ پہاڑی دے واحد محقق تہ ادیب راجہ نصر اللہ خان ناصر سن وی اِس خطے دیاں پہاڑیاں دی بے حسی پر افسوس دا اظہار کیتیا۔ میں مظفر آباد بچ کجھاں آڈیو ویڈیو کیسٹ فروخت کرن والیاں کو پچھیا کہ اُنہاں کول کسے مقامی گلوکار یا گلوکار دے گائے دیاں گیتاں دے کیسٹ ہین؟ تہ اُنہاں آکھیا اتھاں صرف ہندکو ہور مقبوضہ کشمیر دے کیسٹ دستیاب ہین''۔ جدکہ میں کُجھاں آسودہ حال تہ روساء پہاڑی دوستاں کو پچھیا کہ تسیں پہاڑی زبان بچ کوئی ٹی وی چینل کیوں نیہہ کھولدے تہ اُنہاں ٹھنڈا ٹھار ساسہٹیتاں آکھیا۔ اتھا پہاڑی کون سُندا یا دِکھتا' اسدے لڑکے تہ لڑکیاں بلکہ بڑے وی انڈیا دا فاسٹ میوزک سُندے ہین' انہاں کو اپنی ثقافت ہور کلچر نال رتی پہر وی محبت نیہہ۔ مظفر آباد دے ہکی دوستاسن ایہہ آکھ کا مہاڑا دل خوش کردتا کہ اوہ جلدی ہک پہاڑی ہفت روزہ اخبار کڈھنا شروع کرسی مگر پہلے میں سروے کرساں کہ ماہڑا اخبار کوئی خریدسی یا پڑھسی وی کہ نہ؟ اسدا مطلب صاف ہے کہ نہ تہ اوہ سروے ہوسی نہ لوک پہاڑی اخبار کہنے واسطے تیار ہوسن تہ نہ اخبار چھپسی ''نہ تے نو من تیل بلسی تہ نہ رادھا نچسی''۔

ماہڑا خیال ہے بلکہ اُمید ہے کہ ایہہ کم وی ریاست دے اسدے پاسے دے غیور پہاڑی ہی کرسن، اگر چار پنج یا دس جنے کوآپریٹو بنیاداں پر ہکی ٹی وی چینل جیہڑا کہ کیبل نیٹ ورک پر دستیاب ہووے شروع کرن تہ کم بن سکدا اہے۔

ذرائع ابلاغ عامہ دے حوالے نال پہاڑی زبان دی تازہ ترین صورت حال بھی حوصلہ افزا نیہہ بلکہ انتہائی مایوس کن ہے۔ ریاست جموں وکشمیر دیاں پہاڑی اکثریت والیاں ضلعیاں ہور وادی تہ نالے کٹھوعہ ضلع دی ہک تحصیل کو جوڑ کا ریاست دی مجموعی آبادی دا 22 فیصد پہاڑی زبان بولن والیاں لوکاں دا ہے، انہاں نچ راجوری خاص تہ اِسدے ترے سب ڈویژن پونچھ خاص تہ اسدے ترے سب ڈویژن تہ اوڑی تہ کرناہ سب ڈویژن شامل ہین۔ جتھا اوسطاً 80 فیصد پہاڑی بولے گیندی ہے مگر اج دی تاریخ تِکر ہک بھی پہاڑی اخبار یا رسالہ نیہہ کڈھے گیا دا۔ پہاڑی میڈیم والے ریڈیو سٹیشن ہور ٹی وی چینل کھولے دا تہ سوال ہی پیدا نیہہ ہوندا۔ پہاڑیاں کول کوئی ایسی رضا کار ادبی تنظیم موجود نیہہ جیہڑی اپنے طور ادبی مجلساں یا فِر مشاعریاں دا اہتمام کرسکدی ہووے۔ اس نچ شک نیہہ کہ 50 فیصد تھیں زیادہ پہاڑی لوک اَج بھی غریبی دی سطح تھیں ہیٹھ زندگی بسر کر رہے ہین لیکن ایسے سرمایہ داراں متمول تہ آسودہ حال پہاڑیاں دی بھی کمی نیہہ جیہڑے اگرچہ کیہلے نہ سہی دو چار جُڑ کا کوآپریٹو یعنی امداد باہمی دے نظریئے دے مطابق سوسائٹیاں تشکیل دے کا ہک نہ بلکہ ہر تحصیل نچ ہک ٹی وی چینل ضرور شروع کرسکدے آسے، جس طراں کہ مشرقی پنجاب نچ اسویلے تِکر 11 ٹی وی چینل کُھلے دے ہین جندا نیٹ ورک ہندستان بلکہ ایشیاء تھیں بار یورپ تہ امریکہ تِکر کھنڈیا دا ہے۔ صوبہ جموں دے پونچھ تہ راجوری ضلعیاں دیاں دواں تر واں پہاڑی دانشوراں سن ''پہاڑی'' نچ کُجھ ٹیلی سیریل یا فیچر فلماں بھی بنانے دی کوشش کیتی ہے گو کہ

کوشش بعد تحسین و آفرین ہے مگر جے کُجھ اُنہاں دوستاں Produce کیتیا دا ہے' اُس دی سماجی اہمیت کہٹ تہ کمرشل زیادہ ہے۔ اوہ بھی سرکاری بیساکھیاں دا استعمال کرکا جیہڑ یاں بیساکھیاں ہمیش ساتھ نیہہ نبھا سکدیاں۔ پہاڑی لوکاں کو آپ اپنیاں پیراں پر کھلے ہوئے دی لوڑ ہے۔ اسدیاں کُجھاں نوجوان دوستاں سٹیج تھیٹر بھی کھولے دے ہین۔ انہاں بچوں ماسوائے ہک دے جس دا تعلق راجوری دی درہال تحصیل نال ہے' باقی سارے موسمی ہین۔ جد تک نہ کلچرل اکادمی دا آرڈر ملے اسو یلے تکر اوہ چیز manufacture نیہہ کر سکدے۔ لے دے کے پہاڑی سوفی صدی سرکار دے محتاج ہین۔

حقیقی کنٹرول لائن دے اُس پار پاکستانی مقبوضہ کشمیر بچ اتھاں تھیں بھی زیادہ بُرا حال ہے۔ پہلاں تہ اُتھا اوہ لوک بھی ہین جیہڑے پہاڑی نیہہ بولدے جن دی ماء بولی پہاڑی ہے۔ ماسوائے کُجھاں گنتر دیاں بندیاں دے کسے بھی پہاڑی کو اس زبان نال کوئی دلچسپی نیہہ۔ پاکستانی مقبوضہ کشمیر بچ پہاڑیاں دی آبادی دا تناسب 90 فیصد ہے مگر مظفرآباد ریڈیو تھیں صرف اک کہنٹہ پہاڑی زبان بچ پروگرام ہوندا آسا۔ جدکہ کشمیر بچ کشمیری بولن والیاں دا شرح تناسب 65 فیصد ہے تہ سرینگر ریڈیو تھیں 16 کہنٹے دی نشریات بچوں 10 کہنٹے کشمیری زبان واسطے مختص ہین۔ پاکستان دے زیر انتظام کشمیر بچ اجاں تکر زبان' ثقافت ہور آرٹ دی ترقی واسطے کوئی ادارہ نیہہ' نہ سرکاری سیکٹر بچ نہ پرائیویٹ سیکٹر بچ۔ کُجھاں نان ریذیڈنٹ پاکستانیاں دی مالی امداد نال انفرادی سطح پر آڈیو ہور ویڈیو ریکارڈنگ کمپنیاں قائم ہین' جیہڑیاں خالص تجارتی مقصد نال قائم کیتے گیاں دیاں ہین' البتہ نجی کوششاں تے دلچسپی نال کُجھاں پہاڑی دوستاں ایبٹ آباد بچ ہک ہندکو اکیڈیمی کھولی ہے جس دا بوہا مہینے بچ ہک دفعہ کُھلدا ہے۔ راولپنڈی بچ پوٹھواری اکیڈیمی تہ پشاور بچ ہندکو قومی ادارہ قائم ہے جدکہ پاکستان دی واحد سرکاری اکیڈیمی

قومی لوک ورثہ شکر پڑیاں اسلام آباد جس دی عمر تری پنتری سال ہے۔ پنجاں صوبیاں دی قومی وراثت' ثقافت وغیرہ دے تحفظ ہور ریسرچ دا کم کررہی ہے مگر ریاست جموں و کشمیر دی کلچرل اکادمی ہور آرکیالوجی (محکمہ آثار قدیمہ) دے مقابلے بچ قومی لوک ورثہ 200 سال پچھا ہے۔ مختصرا ایہہ کہ سرحد دیاں دونویاں پاسیاں پہاڑی بولی کو طاقت گویائی و بصارت و تحریر دے علاوہ ہک سنجان دِتے گئی ہے۔ صرف اگر کسے شعبے دا ہر دھیان دِتے دی لوڑ ہے تہ اوہ ہے ابلاغ عامہ۔ فوری طور ہک پہاڑی اخبار کڈھے دی ضرورت ہے۔ ایہہ کنی حقیقت ہے کہ پہاڑی اخبار کو نہ تہ کوئی خریدسی نہ پڑھسی۔ کِیاں جے پہاڑی دیاں جتنیاں مطبوعات اکادمی دے اندر یا باہر شائع ہوئیاں دیاں ہین' اُنہاں کو کوئی بھی پڑھیا لکھیا دا پہاڑی نیہہ پڑھدا۔ پہاڑی ادیباں دیاں کتاباں بھی کوئی نیہہ خریددا۔ پہاڑی ادیباں ہور شاعراں کو صرف ادیب تہ شاعر ہی جاندے ہین۔ اسدا تجزبہ مٔکو حال بچ ٹی وی بچ پہاڑی تہ گوجری پروگراماں واسطے Anchoring دیاں اُمیدواراں کو انٹرویو کہدے ویلے ہویا۔ پہاڑی بولن والیاں 7 اگدرے ہور گدریاں بچوں صرف ہک اُمیدوار پہاڑی شاعر یا لکھاری داناں دہس سکیا۔ ماہڑے استفسار پر اُنہاں آکھیا کہ اُنہاں اَج دی تاریخ تِکر نہ کدے پہاڑی دی کوئی کتاب دِکھی نہ پڑھی نہ کسے کتاب دے بارے بچ سُنیا۔ نہ اُنہاں کو پہاڑی لکھنی آندی ہے نہ پڑھنی' البتہ ایہہ گریجویٹ بڑی مشکل نال پہاڑی بولے دی کوشش کردے ہین۔ ایہہ معاملہ بے حد سنگین تہ قابل توجہ ہے۔ میں ایہہ بھی دِکھیا کہ اکثر بڑے آفیسر یا ملازم اپنیاں بچیاں نال اپنی ماء بولی دے بجائے اُردو ہور انگریزی بچ گلاں کردے ہین۔ انہاں بچ کُجھ پہاڑی لکھاری بھی شامل ہین۔ پہاڑی زبان دی ترویج و اشاعت نیز ترقی واسطے سنجیدہ تہ مشترکہ کوششاں دی زبردست ضرورت ہے۔ قومی لوک ورثہ اسلام آباد سن کُجھ چنگیاں

کتاباں شائع کر کا پہاڑی دے تحقیقی ادب بچ اضافہ کیتا ہے' انہاں بچ پوٹھوار' پہاڑی گوجری لوک گیت تہ میاں محمد بخش دیاں چٹھیاں شامل ہین ۔ مگر ایہہ کتاباں اُردو بچ ہین ۔ اسطراں مطالعاتی رہنما ایم فل پاکستانی زبانیں وادب (پنجابی' پہاڑی' گوجری) کورس کوڈ 2724 یونٹ 1 تا 9 شعبہ پاکستانی زبانیں علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی اسلام آباد سن شائع کیتی ہے ۔ ایہہ سلسلہ بھی اردو بچ ہے ۔ ہندکو بورڈ پشور سن تقریباً 50 کتاباں چھاپیاں ہین' جنہاں بچ قرآن مجید دا ہندکو ترجمہ بھی شامل ہے ۔ تازہ ترین اطلاع دے مطابق 2000 تھیں مہینہ وار ''چانن'' بریڈفورڈ ہور اسلام آباد تھیں بیک وقت شائع ہوندا ہے ۔ ایہہ رسالہ ''چٹکا'' تھیں علاوہ ہے جیہڑا الندن تھیں جناب طارق محمود دی زیرادارت کجھ عرصے تکر نکلدا رہیا ۔ گوجرخان تھیں روزنامہ ''صدائے پوٹھ ہار'' چھپدا رہیا ۔ گوجرخان تھیں ہی ہک ہور ہفت روزہ ''چشم وطن'' نکلدا ہے ۔ کلرسیداں تھیں دلپذیر شاؔد دی زیرادارت ہفت روزہ ''سنگ پوٹھوہار'' شائع ہوندا ہے ۔ راولپنڈی تہ پشور ریڈیو سٹیشناں پروں پوٹھ ہاری پروگرام ''راول رویل'' ''تیلی دھار'' تہ ''وسناں پوٹھوہار'' روزانہ نشر ہور ٹیلی کاسٹ ہوندے ہین ۔

❁❁❁

پہاڑی زبان دا معیاری نثری ادب
......ہِک جائزہ......

کسے قوما یا قبیلے دی ماء بولی دے کسے مخصوص پہلو یا موضوع اُپرلوۂ باہنی یا اُسدا ڈوہنگائی نال تحقیقی جائزہ ِکہدّ ے تھیں پہلاں اُس قوم یا قبیلے دی تہذیبی زندگی دی تاریخ دا زبردست مطالعہ کرنا تہ اُتنی ہی ڈوہنگائی نال اُسدی تحقیق کرنا ضروری ہے۔

مورخاں دی ڈوہنگی لوڑسن ایہہ ثابت کر دِتا ہے کہ زمانے تھیں ایہہ ہِک ہِک قبیلیاں' ذاتیاں تے ہوردویاں سماجی تہ مذہبی اکائیاں دے رہن سہن تہ اُٹھن بجن دے طور طریقے ہِکی دوئے کولوں بالکل کنی کنی رہئے دے ہن تہ اجاں توڑیں بھی ایہہ سلسلہ اسے طراں چل رہیا ہے۔ایہہ گل بکھری آ کہ ترقی پذیر تہ غیر ترقی یافتہ قوماں سُن ترقی یافتہ قوماں دی چنگی مندی تہذیب دی اکھیاں بند کر کا نقل کرنی شروع کر دِتی تہ ایہہ قوماں نہ صرف اپنیاں بنیادی عقیدیاں تہ روایتاں تھیں مُنہہ موڑ گیاں نے بلکہ اپنیاں عزیز تہ پیاریاں ثقافتی ورثیاں کو بھی بچا سکیاں' تہ نویاں کالونیاں بچ تبدیل ہو کا نویں تہذیب اپنا کہدی تہ اِجا ہی

کجھ حال اسدی پہاڑی تہذیب دا بھی ہورہیا آسا۔ تُساں کو ماہڑی اس دلیلا نال اِتفاق ہووّے یا نہ ہووّے پر میں اپنے مشاہدیاں تہ تجربیاں دی بنیاداُپر فر ایہہ گل آکھے دا موقعہ حاصل کرنا چاہنداں کہ اسدی پہاڑی تہذیب کجھ وقت پہلاں اپنی ہک جنگ قبراں بچ لہاڑ رہئی دی آسی۔ پہاڑی نوجوان اپنی ماں بولی دے بجائے دویاں بولیاں بچ گلاں کردے تا انہاں بولیاں دی ثقافتی حیثیت دا منڈھ بھردے تہ گوڈی کردے تہ سگ لاندے آسے۔ انہاں کو اپنی بولی بچ گل کردیاں ہویاں شرم محسوس ہوندی آسی تہ پہاڑی دیاں عالمی شہرت یافتہ کتاباں جندیاں صفیاں (صفحے) پر علم تہ روشنی دا اتنا بڑا انمول خزانہ کھنڈیا یا دآسا کہ اس تھیں اسدی تہذیب ہی نہ بلکہ مغربی ملکاں دیاں تہذیباں بھی فیض حاصل کردیاں رہیاں تہ ایہہ علوم جیہڑے کدے اسدیاں کہراں بچ پرورش کردے آسے پھلے تہ پھُلے ہین۔ ہنیرے تھہویں دار کوٹھیاں دیاں کڑیاں تہ گماں تہ تریڑاں بچ تھُویں تہ کیڑیاں دی غذا بندے آسے تہ اندی جاء دویاں بولیاں دیاں سستیاں، فحش تہ اخلاق سوز کتاباں سُن سام رکھہدّی دی آسی۔

سیانیاں دا آکھان آ کہ ''اگر کوئی آدمی سُتیا دا ہووے تہ اس کو جگالنا بڑا اسہل کم ہے۔ جے کوئی جاگدیاں ہویاں اکھیاں زوریاں میچ رکہنا تہ اس کو کیہڑا جگا سکدا ہے''؟

پہاڑی قوم جیہڑی لمی مدتا دی نیندرا دے بعد اپنی ماؤ دی ڈنڈسُن کا بھدر ہک کا جاگ گئی آ تہ اس ڈنڈا کو لبیک آکھدیاں ہویاں اپنے کچھا پیٹھ ایہہ تڑیاں تہ کرم خورد کتاباں دے ورقے جمع کرکا لِسانی طوراُتا ترقی یافتہ قوماں دی قطار بچ آ کا کھلے ہوئے دی کوشش کر رہی آ تہ رب دا شکر ہے کہ ایہہ اپنیاں کمیاں جنگاں دے باوجود گنتری بچ آ گئی۔ کسے دوئی ترقی پذیر بولی تھیں کسے صورت بچ پچھیا یا کہٹ نیہہ۔

بدقسمتی ایہہ آ کہ اس بولی بچ تخلیق کیتے گیا دا ادب اسدی اپنی عدم توجہئی نال یا تہ

ضائع ہوگیا دا ہے یا پھر اسدیاں بڈ کیاں گُرے کنداں بٹیاں تریڑاں تہ مٹاں بچ چکیا دا ہے تہ جتنا اج توڑیں دستیاب ہوسکیا ہے اوہ تقریباً سارے دا سارا منظوم ہے تہ موضوعا دے اعتبار نال ایہہ تصوف، روحانیت تہ دینی افہام وتفہیم نال تعلق رکھدا ہے۔ پہاڑی بولی بچ نثر لکھن دار ِکیاں توجہ دتے گئی دی اسدیاں خاصیاں وجہاں ہین مگر اس تھیں پہلاں میں ادب دیاں انہاں دواں اہم صنفاں دے بارے بچ تھوڑی جئی عرض کرنا چاہنداں۔

یونان جتھا فن دے فلسفے دا مُنڈ لا پتھر رکھیا گیا دا ہے تہ جس فلسفے بغیر فنون لطیفہ دا مطلب سمجھنا خاصا مشکل کم آ۔ ہزاراں سال پہلاں ہک جنگی مرکز آسا۔ حضرت عیسیٰؑ دی پیدائش تھیں قبل ایہہ ملک اتنا ترقی یافتہ سمجھیا گیندا آسا کہ ساری دنیا دے عالم تہ فلاسفر حیاتی دے بارے بچ راز جانے واسطے تہ حیاتی دیاں اُچیاں تہ سُچیاں قدراں سمجھے واسطے اس ملکا دا رُخ کردے آسے۔ یونانی بطال اپنے مُلکا دی تاریخ تہ ثقافت جیند یاں رکھن واسطے ناچ تہ ڈرامیاں تہ کھیڈاں دے ذریعے انہاں طالبِ علماں کو اپنے مُلکاں دے حالات تاریخ تہ فلسفہ سمجھاندے آسے۔ تہ آکھے گیندا ہے کہ اس زمانے دی مشہور کتاب ''ایلیڈ اوڈیسی'' یونانی دیوتاواں تہ سورماواں تہ بہادراں دا پروپیگنڈا ہے۔ اساں کو اس بحث نال غرض پر اتھا آکھن دا مطلب ایہہ ہے کہ اُسو یلے دیاں فلاسفراں سُن بھی ناچ نغمہ تہ کھیڈاں فنون لطیفہ بچ شامل کیتیاں دیاں جنگی مشقاں توڑیں فنون لطیفہ بچ شامل آسیاں۔ لوک لِسانی طور اُتا پچھا آسےء کہ اُنہاں کول اپنی گل دوئے آدمیاں توڑیں پہچائے واسطے لفظ ہی نہ آسے تہ اوہ اپنا مافی الضمیر تہ مطلب ناچا دے ذریعے تہ مختصر جُملیاں بچ تہ اشاریاں نال دوئے جنے کو سمجھاندے آسے۔ ایہہ مختصر جُملے کے آسے؟

ایہہ مختصر جُملے علامتاں، اشاریاں تے رمزاں دے مجموعے آسے تہ انہاں بچ وزن تہ بحر بھی آسا تہ اگر اجے دو چار جملے جوڑ کا آکھے گیندے آسے تہ ایہہ مقفیٰ بھی ہوندے

آسے۔اسطراں اُتھا دا نثر بھی مقفیٰ تے علامتی آسا۔تے شاعری دی بنیاد اِتھوں ہی پئی۔لوکاں ایہہ گلاں پسند کیتیاں تے اسطراں اُندا ادب ترقی کردا گیا تے نہ صرف فلسفہ‘ تاریخ تے دینی عقیدے اس صنف دے ذریعے لوکاں تکر پہچے بلکہ سائنسی مظامین بھی شاعری بچ ہی تخلیق کیتے گئے۔شائد ایہی وجہ ہے کہ کجھاں سیانیڑیاں دا ہک گروہ نثر اکو تسلیم ہی کردا۔ اس سکولا دے ناقد اس حد تکر نثر دے مخالف ہین کہ اوہ ناول واسطے بھی نثر دی شرط ضروری نیہہ سمجھدے ہور جیہڑے ناول نویس کو بھی شاعر آکھالے پر اڑے دے ہین۔اس سکولا دا قائد اعظم اطالوی مفکر تے مسولینی دے خلاف جماعتا دالیڈر بنڈیٹو کروسا (BENDETHOCROS A) ہے مگر اس دے روّیے بچ پھر بھی ہک لچک موجود ہے۔اوہ صرف سائنس تے فلسفے دیاں کتاباں کو نثر آکھدا باقی تمام اُنہاں کتاباں کو اوہ نظم آکھدا جیہڑ یاں تخلیقی‘ تصّوراتی یعنی (ROMANTISM یا IDEALISM) دیاں بنیاداں پُر تخلیق کیتے گیناں دیاں ہین۔

مگر اسیں اُسدے نظریئے نال اتفاق رکھدے جے اُستا خیال آ کہ جیہڑی گل بچ وزن‘ بحر‘ میٹر‘ موسیقیت‘ یا ترنم اوہ شاعری دی صنفاں بچ نیہہ گنی جاسکدی۔شعریت دا مطلب ایہہ ہے کہ ایہہ گل ہکس لمی بحثا دا نچوڑ ہووے۔اس بچ بیان دی رنگینی‘ علامتاں‘ اشاریاں تے رمزاں ہون تے اگر اس کو کھولے جُلا تے ہک شعروی تفہیم ہک ملے جُلے‘ لیکھ یا کتابا دی شکل اختیار کر لیوے تسیں اس شعر اُتا غور کرو۔

اُٹھ فریدا بچاریا من دا دیوا بال
خصم جنہاں دے جاگدے انہاں کہہ نیندر نال

یا

لوئی لوئی پہانڈا پہر لے کُڑیئے جے تُدھ پہانڈا پہرنا
شام پئی بن شام محمد کہر جاندی نے ڈرنا

جیہڑی گل انہاں شعراں بچ دسی گئی دی ہے ایہی گل اسیں نثر بچ آکھنا چاہواں تہ اسدی تفہیم تہ تشریح کراں تہ صرف ہک شعر دی تفہیم یا تشریح ہک کتاب دی تخلیق دا سبب بن سِکدی ہے۔ تہ اگر اسیں' انہاں شعراں کو نثر دے طور پر پڑھاں تے اندی تشریح بچ کافی فرق آسکدا اہے۔ ترنم' موسیقیت تہ ایرت بغیر ایہہ تحریر اتنی پیاری تہ ڈونگی نہ لگسی جتنی کہ نظم دے انداز بچ پڑھے نال۔

اِتھوں اسیں نثر دی اہمیت تھیں واقف ہوندے آں۔ تہ اساں کو پتہ چلدا کہ نثر روز مرہ دی بول چال سدھے سادھے ڈھنگ نال بولے یا لکھے کو آکھدے ہین تہ اس بچ کوئی موسیقیت ہوندی ہے نا قافیہ بحر تہ ناوزن۔ نثر بچ ہک جملہ لما بھی ہوسکدا تہ چُھٹا بھی۔ اس بچ کہٹھیاں ۲۰ گلاں ہوسکدیاں ہین تہ پنج بھی۔ اس بچ نہ علامتاں ہین تہ نہ رمزاں۔ ایہہ بجائے خود تشریح یا تفہیم ہے۔ اس کو نا اتنی تفہیم دی لوڑ ہے جتنی کہ نظم کو تہ نہ تروڑ مروڑ تہ پلیٹ پلوٹ کا بیان کیتے دی

ہک نقاد اُردو دے مشہور ادیب کرشن چندر دے بارے بچ آکھدا اہے کہ اوہ شاعری بچ نثر لکھدا ہے یا اسدی نثر شاعری ہوندی ہے۔ ایہہ نقاد مصر آ کہ کرشن چندر شاعر ہے افسانہ نگار ۔

نثر نے نظم بچ فرق دی وضاحت کرنا اتھا اس واسطے مقصود آسا کہ ایہہ سمجھ بچ آسانی ہووے کہ دُنیاں دیاں ساریاں بولیاں سن نثر تھیں نظم دار کیاں بدھ توجہ دِتی ہے۔ ایہہ شکایت ہوراں زباناں بولن آلیاں کو بھی ہے کہ انہاں دیاں بڈکیاں سُن نظم دی صفت پر کیاں اتنا زیادہ دھیان دیتا ہے تہ صنفِ نثر غریب رہ گئی ہے۔ مختلف بولیاں بچ اسدی وجہ جیہڑی ماہڑی سمجھ بچ آئی ہے ایہہ ہے۔

پہاڑی لوک محنت کش' بہادر زندہ دل تہ فطری نظاریاں دے دلدادہ ہین۔ ایہہ

شریف' ملنسار' ہنس مکھ بھی ہین۔ دشور گزار تا اُچیاں اُچیاں پہاڑاں' گھاٹیاں تہ دریاں نچ رہن آلی ایہہ قوم فطری طور بہادر ہے۔ اسدی وجہ ایہہ ہے کہ انہاں کو ہمیش مشکلاں' اوکڑاں' مُصیبتاں آفاتِ سماوی خونخوار جنگلی درندیاں' سپاں تہ دوئی نا دسن آلی مخلوق نال واسطہ رہندا ہے۔ ایہہ لوک اقتصادی طور پر کمزور تہ غریب بلکہ مفلوک الحال ہین۔ جنہاں پہاڑاں دے ایہہ بسنیک ہین انہاں پہاڑاں دیاں چوٹیاں پہاڑی لوکاں دیاں طریاں طراں اُچیاں تہ اَسمان نال لگدیاں ہن مگر دوئے پاسے انہاں پہاڑاں دے کھو کھے نچ پُھکھ' بیماری' جہالت تہ ظلم بھی پلدا اہے۔ تہ پہاڑی لوک انہاں ساریاں مشکلاں تہ رکاوٹاں دے باوجود ہکی برفانی پہاڑی کوٹھیاں دے...... پہاڑاں دیاں کھنگراں پڑیاں تہ فولادی چٹاناں نال اپنا سِر ٹکرا ندیاں تہ پھٹاندیاں اگے بدھے نچ یقین رکھتے ہین۔

اُندیاں مایوسیاں' اُندی تھکاوٹ تہ بیزاری پہاڑی لوک گیتاں بچوں صاف دسدی آ۔ اگر ہک پاسے اُنہاں پہاڑاں تہ جنگلاں تے درندیاں تہ پہاڑی زندگی تھیں تنفر تہ بیزار نظر آندے ہیں۔ مگر دوئے پاسے انہاں کو ایہہ ماہلیاں' نکے درے' بوٹے' درندے جن تہ پریاں تہ بلائیاں اپنی تہذیب دا ہک حصہ نظر آندے ہیں تہ انہاں پہاڑاں دی مٹی اُنہاں واسطے متبرک تہ مقدس بن گیندی ہے تہ اوہ بے اختیار انہاں دے بلہاری گیندے ہین۔ اپنیاں بچیاں تہ نونہالاں دی تربیت بھی اوہ مقامی ماحول تہ ڈھنگ نال کردے ہین۔ تہ اُنہاں کو سخت ترین مشکلاں تہ مصیبتاں نال مقابلہ کرالے واسطے تیار کردے ہین۔ اوہ جِتّاں پہُوتاں' پریاں' دیواں' بن بُڈھیاں' ڈیناں' چڑیلاں تہ رِچھاں تہ اژدھیاں دیاں کہانیاں سُنا سُنا کے اُنہاں دی تربیت کردے رہندے ہین۔ پہاویں ایہہ سارے قصے یا کردار وہم تہ خوف دی پیداوار ہین۔ کیاّں نہ ہون مگر اوہ اپنیاں بڈکیاں تہ بڈھیاں دیاں نصیحتاں' اَکھاناں تہ کہانیاں دے ذریعے فطرت کو سمجھے دی کوشش کردے ہین۔ جفاکش' تہ مصیبتاں

نال مقابلے دی جبلت اُنہاں بچ سرکشی، جنگ تہ رزم و بزم دا احساس جگاندی آ۔ تہ اوہ ہک مضبوط جنگی یا فوجی نسل دی شکل بچ اُبھر آندے ہین۔

پہاڑاں بچ سیالے دیاں کالیاں راتاں، برف، درندیاں گراواں بچ آنا تہ دیہنیاں بالی کا تہ بخاری تپا کا ہکسِ کمرے بچ جمع ہو گینا تہ کتاباں پڑھنا کہانیاں قصے سُنانا اسدی پہاڑی تہذیب دا ہک نا قابلِ تسنیخ حصہ چلا آیا داہے۔ موجودہ ترقی یافتہ دور بچ بھی اس ویلے تکر اجے کُہر موجود ہین جنہاں بچ ایہہ گل بدستور ہے۔ ایّاں بھی پہاڑی علاقیاں بچ اگر کسے جائی بجلی دی برکت پہچی دی ہووے برف باری نال ایہہ کئیاں کئیاں تہیاڑیاں بلکہ ہفتیاں توڑیں فر دیہنیاں تہ روغنی دیہنیاں دا استعمال کیتے گیندا۔ شادی ہووے یا ماتم دا مقام اہلِ شادی تہ اہلِ میت سیف الملوک، گلزار، یوسف، گلزار آدم تہ جنگ نامے پڑھ پڑھ کا انیندرے یا جگراتے دا مقابلہ کردے ہین تہ نثر دا استعمال انہاں موقعیاں اُپر صرف اس حدا تکر ہوندا ہے کہ لوک بادشاہاں، شہزادیاں، دیواں تہ جناں دے قصے کہانیاں سُناندے ہین تہ پوری پوری راتیں ایہہ کہانیاں ختم نیہہ ہوندیاں۔ انہاں قصیاں دے ماخذ دواں بولیاں دیاں کتاباں ہوندیاں ہین۔

عام طور اُتا نظم زیادہ برتائے گیندی ہے۔ اس نظم بچ پہاڑی لوکاں دی جفاکشی بھی ہوندی ہے۔ تہ سرکشی بھی۔ ٹریجڈی یعنی دکھ تہ مُصیبت بھی ہوندے ہین تہ عشق دیاں رمزاں بھی، تصّوف تہ عرفان بھی ہوندا ہے۔ تہ تاریخ بھی۔ ماہڑی تحقیق دے مطابق پہاڑی قوم مذہب نال جس قدر انہاں منظوم قصیاں دی وجہ نال واقف ہوندی ہے اتنی کسے مولوی صاحب یا عالم دے وعظ نال ہوندی۔ میں دِکھیا ہے کہ پہاڑی علاقیاں دے مولوی امام یا خطیب صاحبان عربی نیاں آیتاں تے مقولیاں دے علاوہ پہاڑی نظم دے بند تہ ڈوہنگیاں رمزاں والے شعر بھی وعظاں دے دوران پڑھدے ہین تہ روحانیت تصّوف یا فلسفے دے

موضوع دے دوران پہاڑی کتاباں دے حوالے دیندے ہین۔

مکو چنگی طراں یاد ہے کہ جد میں اجاں سکولا بچ داخلہ نہ کہدے دا آسا ماہڑے گراں دا قاضی صاحب اساں پکی روٹی پڑھاندا آسا۔" پکی روٹی" دواں مصنفاں لکھی ہے۔ پکی روٹی کلاں ہور پکی روٹی خورو۔ نمونہ بیان۔!

" جے کوئی تینوں پچھے توں بندہ کس داہیں جی۔توں آکھ جی کہ میں رب دا بندہ ہاں

" جے کوئی پچھے کتنے قسم پانی اے؟ توں آکھی جی پنج قسم پانی' وغیرہ۔ ایہہ کتاب پہاڑی زبان دی واحد نثری کتاب ہے۔ جیہڑی موجودہ اکاڈمی مطبوعات تھیں ماہڑی نظروں گزری ہے۔" پکی روٹی" اسداناں بھی اپنے اندر جاذبیت تہ کشش رکھدا ہے۔اس کتاب دا موضوع فقہ تہ حدیث شریف ہے۔ اسدی عبارت سلیس پہاڑی بچ ہے تہ آسانی نال نکے گدرے گدریاں دین دسے پیچیدہ مسائل بھی سمجھ سکدے ہین۔ ایہہ کتاب صرف گنتری دیاں کجھاں صفحیاں پر مشتمل ہے۔ تہ اسدی کتابت تہ طباعت انتہائی پُرکشش تہ سوہنی ہے۔

پہاڑی دیاں ادبی حلقیاں بچ "انواع بارہ کلاں" دا چرچا آسا تہ آکھے گیندا آس ایہہ کتاب بھی نثر بچ لکھی گئی ہے۔ مگر میں "انواع بارہ کلاں" دا نہ صرف مطبوعہ نسخہ دکھیا بلکہ اسدا اِک قلمی نسخہ بھی دریافت کیتا۔ اے نسخہ وانگت دے مولوی اسمٰعیل صاحب کول موجود ہے تہ ایہہ بھی نظم بچ ہے۔ ایہہ بھی فقہ تہ حدیث دے موضوع اُپر لکھیا گیا ہے۔ تہ کافی مدلل ہے۔ میں پہاڑی زبان بچ نثری ادب ریاست جموں وکشمیر دے کونے کونے بچ لوڑیا۔ مگر مکو اس مہم بچ ناکامی دامُنہ دکھنا پیا۔ تہ میں مجبور ہو کا پاکستان دا رُخ کیتا۔ اتھوں مگر بذریعہ خط وکتابت جے معلومات حاصل ہویاں۔ اوہ بھی بالکل ناکافی ہین میں بزعم خود اس نتیجے پر پُہچیاں کہ پہاڑی ادیباں سُن نثر تخلیق کیتے دی ضرورت ہی محسوس کیتی دی۔ جسدی وجہ نال

ایہہ اہم صنف ادب تخلیق ہون تھیں رہ گیا دا ہے۔ ماہڑیاں پاکستانی دوستاں جد ایہہ سُنیا کہ پچھلے کُجھاں سالاں پروں جموں و کشمیر کلچرل اکیڈیمی دے تحت پہاڑی بچ جتنا ادب تخلیق کیتا گیا دا ہے' اوہ حیران رہ گئے' تہ اُنہاں دی زبانی کلمہ آفرین سُن کے ماہڑا سر اُچا ہو گیا۔ اُندے آکھے دے مطابق ریاست دے اُس حصے بچ جیہڑا پاکستان دے قبضے ہیٹھ ہے۔ ۱۹۴۷ء پروں بھی اتنیاں مطبوعات برسرِ منظر آ سکیاں۔ جد میں مکتبہ دانش لاہور تھیں رابطہ قائم کیتا تہ اِتھوں پتہ چلیا کہ اتھوں اردو فارسی عربی تھیں علاوہ پنجابی دے شاہ مکھی رسم الخط بچ لر ساریاں کتاباں چھپیاں ہین۔ تہ اُنہاں بچوں کوئی بھی کتاب ہندکو یا پہاڑی نثری کتاب ۔ راولپنڈی ریڈیو سٹیشن تھیں یوم عاشورہ والے پروگرام بچ مرثیہ و نوح خوانی ہو رہی آسی۔ جد میں ایہہ دلچسپی لان سُنیا تے مکو ایہہ جان کا بڑی خوشی ہوئی کہ ایہہ نوع خالص پہاڑی زبان بچ پیش ہو رہیا آسا ہور سونے پر سہاگہ ایہہ کہ اوہ بھی نثر بچ مگر نوحہ خوان صاحب اس نثر کو نظم دی طراں گا کے پڑھ رہیا آسا۔ ایہہ آکھیا جا سکدا کہ اُسدے سامنے کوئی کتاب آسی یا کاغذ اُتا لکھیا دا مواد یا پھر زبانی پڑھ رہیا آسا۔ اس نثری نوحہ دی عبارت بھی مقفٰی نہ آسی۔ کدے کدے شیکسپیر یا آغا حشر کاشمیری دیاں مکالمے دے جونٹریں مقفٰی مکالمے آکھتا آسا۔ مگر نوحہ نثر بچ آسا تہ معیاری نثر بچ۔

اِنہاں تھیں علاوہ مظفر آباد ریڈیو دے ذریعے پتہ لگیا کہ حضرت سائیں سہیلی سرکارؒ دیاں خطباں تہ روحانی فیض و برکات پر ہندکو پہاڑی بچ ہک رسالہ اُتھوں شائع ہویا۔ محمود احمد صاحب دے ڈرامے تہ مزاحیہ فیچر جیہڑے ریڈیو اُپر نشر ہوئے تہ پروفیسر راجہ نصر اللہ خان صاحب دیاں تقریراں ادبی موضوعات اُتا جیہڑیاں ریڈیو پروں براڈ کاسٹ ہویا ''قیوم قریشی صاحب ایہہ افسانہ تہ کہانیاں وغیرہ سرحدوں پار تخلیق کیتا گیا ادب اساں تھی دور ہے۔ تہ اسیں وثوق نال ایہہ گل آکھ سکدے کہ ایہہ ادب معیاری ہے یا''۔

جسطراں میں پہلاں عرض کیتی کہ پہاڑی زبان نثری ادب دی عدم موجودگی دی وجہ نال کافی غریب دِسدی ہے۔ آزادی تھیں پہلاں صرف نظم دا ہر توجہ دِتی گئی دی ہے۔ اِسدی وجہ میں اُپر بیان کر دِتی ہے۔ نثر اگر کُرے موجود ہے تہ اوہ لوکاں دیاں سیناں بچ لوک کہانیاں' اکھاناں' بجھارتاں تہ منتراں دی صورت بچ ہے۔ تہ پہاڑیاں غریبی تہ پسماندگی تہ تعلیم دی کمی دی وجہ نال ایہہ کہانیاں قصے قلمبند کیتے تہ اگر کُرے کیتے بھی گئے دے ہوسن تہ اوہ صرف قلمی نسخے ہی رہ گئے دے ہین۔ اس قسماں دا ہک نُسخہ ماہڑی نظروں گزریا۔ ایہہ ہکس پیر صاحب سُن اپنے گدرے دی رہنمائی واسطے تحریر کیتا ہے۔ اس بچ کُجھاں بماریاں' تہ جن پہوت تے نظر وجادو دور یا رد کرن دے منتر تے کُجھ قرآنی آیات تہ ٹونے تانے درج ہین۔ اس کتاب دا کوئی ناں۔ شائد پیر صاحب ایہہ کتاب لکھ کا رحمتِ حق ہو گئے ہین۔

اس بچ جن نسائے دے منتر۔ ادھ سر تے دی منتر تہ تہیڈا دے درد دا یا پیلے داں منتراں شامل ہین۔ اس تھیں علاوہ آیتہً الکُرسی بھی لکھی ہے۔ منتراں پڑھے دیاں تے عمل کمائے دیاں ہدایتاں پہاڑی بچ ہین۔ نمونے ملاحظ ہون۔

درد دفہ کرے دے واسطے: بیلا کپن لگیا نالے کپن لگیا سیلا۔ پُھل کپن لگیا پھلائی دا کپی ٹکی کھوہ تہ سٹیا ترمڑ سٹیا تر دی دا اُفراں داروں تر یہہ سوداگر لتھے ہک روز ا ہک ہسدا' ہک بیلا کن کالندا' سر دے درد واسطے'' کالا کلو کل سر کچلی ہنٹر جاوے یا محمد یا نک دو ہرادا سارا درد دور ہو جاوے۔ اَدھے سر دے درد واسطے اَدھ سر تا ماریا کُتا حسنی کُتی کالا ڈوم' ادھ سڑتا چڑھیا شکار۔ اتھوں آندا بک مار۔ بک دے کیتے تر یہہ حصے ہک دِتا مانجھیا دِتی دودھ دی کوری۔ اس بچوں نکلا ی چک چگوڑا' کیڑا اُس آکھیا نہ مار تہ ساڑو۔ میں تسادا کہہ گُمایا۔ کالی چڑی کلچری کال پھل کھائے یا محمد یا نک دود۔ سر دا ادھا درد نس جاوے۔ جن پہوت کو حاضر کیتے

دے منتر۔ چڑھی چڑیل، ماہری مری، مسان، پہوت راکھس ایم الصسن، دیو خبیث اگر تو ہمارے دے جسم نال ہیں تے ضاضر ہو گچھ۔ حاضر ہو گچھ۔ (۵ ر پوریں پڑھ کا دم کرو)
لوک کہانیاں تے قصے جیہڑے پہاڑیاں بچ مقبول عام ہین۔ ایہہ ہین۔ لال مال پری، پنج پُھلاں دی رانی، بچھی والا، گنجا گدرا تہ رانٹس یا چڑیل، شاہ بہرام۔ مدہم خان، فتی تہ فِتا (بچیاں واسطے)

ا۔ حُسن بیان دے نمونے: ''تھوتھوترا پڑی تہی کھا دی آپینی۔ گنجا گدرا پھراُ تھے (گنجا تہ رانٹس)

۲۔ ''اوٹی اوٹی، کیاں ہیر یا کہے ہوئی، جنہاں تھیں چھپدے لُکدے آسیاں آن ٹکےاوئی''، گیدڑ تہ کُتا۔

ہک کھیڈ جس بچ انگلیاں تہ جیب ملوث رہندی ہے۔ اے بچیاں کو ٹھگائے واسطے کھیڈے گیندی ہے۔ نمونہ۔ ایچک، بیچک دند کلیچک۔ لونگاں لاچی ہے گاچی ایہہ دکھ منڈیا ایہہ دِکھ چور۔ چوراں راضی کنگے۔ جم پئی جوار پئی کورے۔ پہانڈے لیک پئی چل کتا کہار۔
کہانیاں سینہ بسینہ پرانیاں زمانیاں تھیں اسیطر اں چلیاں آئیاں دیاں ہَین۔ ایہہ کہانیاں عام طور بڈھیاں بڈھیاں تھیں علاوہ پیشہ ور قصہ گو لوگ آکھدے ہین میں مشاہدہ کیتا کہ اکثر سیالے بچ لوک داستان گو نولا کو لوڑ کا آندے ہین۔ تہ اُندی خوب خاطر مدارت کردے ہین تہ راتیں رٹی کھا کا داستان شروع ہوندی ہے۔ داستان گو یا تہ پولاں واسطے رسی بٹد یاں ہویاں کہانی کردا ہوندا یا فر پھُڑی بُند یاں ہویاں باقی لوک کُجھ اُن تمدے نظر ایندے ہین کُجھ مکئی بھندے تہ کُجھ پوراں کردے۔

انہاں داستاناں کو کِتابی صورت دتے دی بڑی ضرورت ہے۔ گو ہک کتاب جیہڑی کلچرل اکیڈمی سُن شائع کیتی ہے۔ منظر عام پر آ گئی ہے۔ داستان دے بعد ناول وا ہمز آندا

ماہڑا خیال ہے پہاڑی دی کوئی ناول طبع ہوکا برسرِ منظر آئی دی۔ جتھا تکر افسانیاں دا تعلق ہے۔ کلچرل اکیڈیمی دیاں رسالیاں ''استاادب'' تہ ''شیرازے'' بچ کُجھ معیاری افسانے شائع ہوئے دے ہین۔ جنداذکر میں اگا گچھ کا کرساں۔ میں غیر مطبوعہ افسانیاں دا ہک مجموعہ اڈیکاں دے عنوان تحت خوشدیو مینی صاحب دا دِکھیا ہے جس بچ کُجھ چنگے افسانے ہین اُمید ہے کہ ہور افسانہ نگار بھی اپنے مجموعے شائع کران دی کوشش کرسن۔ تنقیدی مضامین اس ویلے توڑیں گُرے بھی نظر آیا۔ البتہ اج دی کانفرنس بچ میاں محمد بخش صاحب مرحوم دے شہرۂ آفاق تصنیف ''سیف الملوک'' پر ناقدانہ بحث ہوئی ہے تہ فاضل مقالا نگار حضرات سن کافی محنت نال ایہہ تنقیدی مقالے تیار کیتے دے ہین۔ ڈرامیاں دا ہر برائے نام توجہ دِتی گئی ہے۔ تہ جِتنے بھی ڈرامے لکھے گئے اور سارے سٹیج کیتے گئے یا کیتے گیسن۔ طباعت دے مرحلے بچوں کوئی ڈرامہ لنگھدا دسیا۔

زبان دے بارے بچ کُجھ تحقیقی مقالے ''استاادب'' تہ ''شیرازے دیاں کُجھاں شماریاں بچ شائع ہوئے۔ گو اِنہاں مقالیاں کو اسیں حرفہ آخر آکھ سکدے پھر بھی کوششاں قابلِ تعریف ہین۔ شیرازے تہ استاادب دے اداریئے ہور عنوان ''پہلی گل'' بھی معیار نثر دے نمونے ہین۔ پرائیوٹ سیکٹر بچ صحافتی مدانا بچ پہاڑی زبان اجا توڑیں لِتھی دی۔ اُمید ہے کہ اگاں جُل کا پہاڑی بچ کوئی رسالہ یا اخبار سرکاری اثر دے باہروں کڈھے گیسی۔ ریڈیو کشمیر سرینگر دے مختصر تہ قسط وار پہاڑی پروگرام بچ کُجھ افسانے کہانیاں تہ مقالے نشر ہوئے۔ جیہڑے ریڈیو دے معیار دے مطابق آسے مگر پروگرام سے کمپیرنگ دے دوران جیہڑ یاں گلاں یا مکالمے ادا کیتے ہور اتنے معیار نہ آسے۔

پکی روٹی' پہاڑی دیاں لوک کہانیاں' تہ عملاں تہ منتراں پر مشتمل قلمی نسخے تہ خوشدیو مینی دیاں کہانیاں دے قلمی نسخے تھیں علاوہ صرف شیراہ تہ استاادب ہین جنہاں بچ پہاڑی

زبان دا معیاری ادب تھہیندا۔ اوہ ادیب جیہڑے اجا توڑیں دریافت ہوئے دے ہین تہ جنہاں دے لیکھ انہاں رسالیاں نچ چھپے دے ہین ایہہ ہین:

محمد الدین بانڈے، خوشدیو مینیؔ، مرزا عبدالرشید، نورالدین قریشیؔ، راجہ نذر بونیاریؔ، کریم اللہ قریشیؔ، عبدالمجید خان، پروفیسر گورچرن سنگھ گلشنؔ، اچھوپال، عبدالرشید غمگینؔ، غلام مصطفےٰ پنچھیؔ، نثار حسین راہیؔ، سید اقبال ملنگامیؔ، اقبال عظیم چودھری، عبدالہادی قریشیؔ، مولوی عبدالعزیز، غلام رسول آزاد، محمد ایوب قریشیؔ، رگھبیر چندر نادم کوٹلوی، عبدالرحمٰن مغل، محمد مصاحب، غلام ربانی اوان، عبدالخان، زینت فردوس زینتؔ، پیرزادہ اشرف علی، طاہر نازکی تہ پیرزادی ملکہ خورشید وغیرہ۔ انہاں لکھاریاں بچوں کُجھ ایسے ادیب ہین جیہڑے نظم ونثر دونویں صِنفاں پُر طبع آزمائی کردے ہین۔ تہ کُجھ ایسے ہین جیہڑے نقاد، محقق تہ افسانہ نگار بھی ہین، کُجھاں لسانی مسئلیاں پر تحقیق کیتی وی ہے۔

جتھا توڑیں افسانہ نویسی دا تعلق ہے۔ اسدیاں افسانہ نگاراں سُن اپنیاں کہانیاں اپنے پے ماحولا پر لکھیا دیاں ہین۔ تے اُندے کردار اُسدے پہاڑی جیندے جاگدے نسدے تے مُڑدے پہاڑی لوک ہین۔ لمبردار، حاکم، ماشٹر، پٹواری، کاپ، داند، ہل گاں بکری، کھوڑی، دے بوٹے، بنفشے دے پھل، پہاڑن الہڑ مٹیار تہ مست تہ جوان گبرو ماہی، بُڈھا پیو تہ بیمار ماں۔ سوکن دا قضیہ۔ تہ مترے دا ظلم، پیار تہ محبت نچ گرفتار نوجوان کُڑیاں تہ جندک۔ نکی عمری دا بیاہ تے سیاپے۔ زمیاں دے جھگڑے، بُھکے تہی ننگے لوک، ان پڑھ تہ بمار پہاڑی۔ اسدیاں افسانہ نگاراں سُن انہاں ساریاں موضوعاں اُپر قلم چائی ہے تہ اساں کو ایہہ دِکھ کے دلا کو سوٹھا جیا ہوندا ہے۔

ایہہ گل بڑی خوشی دی ہے کہ اسدیاں لکھاریاں دیاں لیکھاں اُپر انشائیاں دا رنگ بھی تھاندا ہے۔ شیرازے دیاں کُجاں شماریاں نچ کریم اللہ قریشی، رگھبیر چندر، عبدالمجید خان

ہوراں دے تاثر ہلکے پُھلکے مضامین تہ خاکے شائع ہوئے دے نے استھیں علاوہ ملکہ خورشید دا ہک انشایئہ بھی ''استا ادب'' دے ۱۹۸۱ء دے شمارے بچ شائع ہویا دا ہے۔ ایہہ بھی بڑی سوٹھے والی گل ہے۔

انہاں ادیباں دے ادبی نمونے اگر پیش کیتے جُلن تہ اساں کوئی مقصد حل نہ ہوسی کِیاں جے ہونا توڑیں جتنے لیکھ اسدے اگدے آئے دے ہین اوہ پہاڑی دیاں لکھاریاں سُن پڑھے تے محفوظ کرکہدے دے ہین۔ مگر لوڑ اس گل دی ہے کہ نظم نال نال نثر دا ہر بھی دھیان دِتے جُلا۔ تہ اس صنف ادب دے کدے کسے کول قلمی نسخے یا مطبوعہ صورت بچ کتاباں ہون انہاں کو شائع کرالن تہ زیادہ تھیں زیادہ اپنے ادب بچ بدتائے گچھا تاکہ پرانے گے دے ڈھلے دیاں موتیاں دی تلاش دے نال نال نویں ادبی سرمائے جمع کیتے گچھن تہ دوویاں بولیاں دے معیاری ادب دے مطالعے تہ ترجمے دا کم بھی نال نال ٹُورن۔

مُکو امید ہے کہ تُسیں حضرات ماہڑے مقالے دی لوٹی بچ مُکو اپنے مشورے تہ رائے نال ماہڑا سراُچا کرسو۔ تہ جتھا اختلاف والی گل ہوسی اتھا کُھل کا تنقید بھی فرماسوتاں جے اگا واسطے ماہڑی رہنمائی ہوسکے۔

پہاڑی زبان دی جامعیت

اگر ''پہاڑی'' پہاڑاں بچ بولن والیاں دی بولی ہے تاں فِر ساری دُنیا بچ پہاڑاں بچ رہن والیاں دیاں بولیاں واسطے صرف ہِک ناں مشترکہ طور پر مستعمل ہُوے ہے۔ کیاں جے پہاڑ یا پہاڑیاں کسے مخصوص قطعہ ارضی تکر محدود نیہہ بلکہ دُنیا دے ہر براعظم بچ پہاڑ تہ پہاڑیاں موجود ہین۔ لہٰذا ایہہ گل کسے وی صورت بچ تسلیم نیہہ کیتی جاسکدی ہے کہ پہاڑاں بچ رہن والیاں دی بولی پہاڑی ہوندی ہے۔ ایہ فارمولہ شمالی ہندوستان تہ ہندو کش (شمالی مغربی ہندوستان تہ شمال مشرقی پاکستان) دیاں پہاڑی علاقیاں واسطے وی برتائے گینا چاہیدا ہے۔ جتھاں بچ ساریاں ایہجیاں بولیاں بولے گیندیاں ہین جنہاں دے خدوخال تہ لہجے ہِکی دوے نال حیرت انگیز مماثلت رکھدے ہین مگر اس حقیقت دے باوجود بولیاں دے ایہہ قبیلے اپنی کنی کنی شناخت دے حامل ہین۔ تہ نہ صرف اُندے رسم الخط بلکہ ناں وی مختلف ہین۔ اُتر پردیش دے ترائی والے علاقے جس کو ''ترائی'' داناں رکھیا گیا دا ہے...... لیکن علاقہ سو فیصدی پہاڑی ہے تہ ہمالیائی خطے بچ شامل ہے۔ اس

پورے علاقے بچ درجن تھیں علاوہ بولیاں بولے گیندیاں ہین.....تہ اُندے نہ صرف ناں کنی کنی ہین بلکہ لہجیوی آپے بچوں نہ ملن دے برابر ہین مگر میدانی علاقیاں دے لوک ترائی دیاں بسنیکاں کو ''پہاڑی'' آکھدے ہین۔ ڈاکٹر آر کے ترپاٹھی سن اپنی کتاب ''ترائی کی بھاشا'' بچ رقمطراز ہین کہ ''نیپالی'' تہ گورکھالی یا کھس کورا بولیاں قریب قریب سکیاں پہئیناں لگدیاں ہین بس عین غین دا فرق ہے مگر جد اسیں شمال مغربی علاقے دا ہر جُلدے ہاں تہ ہر 50 میلاں دے بعد لہجہ بدلدا جُلدا اہے تہ ہما چل پردیش تکر پہچدیاں پہچدیاں نا قابل فہم ہو گیندا اہے۔ اسطراں گورکھالی بولی بولن والے ''ڈیرہ دون'' ۔ اُتر کاشی' ہری دوار' لین ڈاون' گنگوتری' چمولی ہور لورترائی' نینی تال ہور اسدے اوالے دوالے والے علاقے بچ بولے گین والیاں مقامی بولیاں ہک دوے واسطے اجنبی نظر آندیاں ہین لیکن ہندی بیلٹ ہون دی وجہ نال پڑھے لکھے طبقے بچ ہندی زبان دے غلبے دی وجہ نال انہاں بولیاں کو سمجھے بچ مدد مل سکدی ہے۔ ایہہ سارا علاقہ جسدا ناں اَج اُترا انچل'' ہے۔ ''کماؤں'' تہ ''گڑھوال'' ڈویژناں تے مشتمل ہے تہ اس رعایت نال انہاں دواں ڈویژناں بچ درجن ہک بولے گین والیاں بولیاں کمایونی تہ گڑھوالی آکھاندیاں ہین۔ اس خطے دے بسینکاں دے جسمانی خدوخال ہمالیائی مُلکاں دیاں لوکاں نال ملدے جُلدے ہین جتھاں بچ نیپال' بھوٹان' سکم' اروناچل پردیش' آسام' چین' منگولیا تہ تبت شامل ہین۔ اتھا تک کہ مشرقی ریاستاں دیاں لوکاں دے جسمانی خدوخال وی انہاں نال مماثلت رکھدے ہین۔ انہاں بچ مغربی بنگال تہ بنگلہ دیش' اَپر بہار' دارجلنگ (گورکھالینڈ) ناگالینڈ' میزورم' منی پور تہ تری پورہ دیاں ریاستاں شامل ہین لیکن اُندیاں بولیاں ''پہاڑی'' نیہہ اکھال سکدیاں۔ کیاں جے ''پہاڑی'' لفظ خالص ہندوستانی یا ہندی زباناں دے قبیلے نال تعلق رکھدا اہے۔ ہور ایہہ سارا علاقے نیپال

تھیں مغرب دا ہر پاکستان تہ شمال مشرقی علاقے تک ''ہندی'' بیلٹ آکھالدا ہے۔اس خطے بچ ہند آریائی بولیاں دے قبیل دیاں لگ بھگ ساریاں بولیاں بولے گیندیاں ہین۔ انہاں بچ سنسکرت شامل نیہہ۔کیاں جے اوہ ہِک قدیم بولی ہے تہ اس کو انہاں بولیاں دی ماء آکھے جُلدا ہے۔

اس قبیلے بچ گڑھوالی' کمایونی' پوربی کھڑی بولی۔دوآبہ دی کھڑی بولی' ہماچل پردیش دیاں بولیاں۔ہماچل پہاڑی تہ اسدیاں شاخاں (Dialects) چمبیالی' کُلوی' کانگڑی' پالم پوری' اونوی' کنوری' لاہولی' سپستی (دھرم سالہ منڈی' ہمیر پور' پالم پور تہ شملہ بچ وی پہاڑی بولدے ہین تہ ایہہ لوک پہانویں جیہڑی بولی بولن اُسکو ایہہ پہاڑی ہی آکھدے ہین۔کُجھ اس بولی کو ڈوگری وی آکھدے ہین۔دُویاں بولیاں بچ' ہریانوی' پنجابی' ڈوگری' کشمیری' پوٹھواری' شینا' ہندکو' بلتی' گوجری تہ لداخی شامل ہین۔ موجودہ پاکستان بچ چترالی' پشتو' کاغانی تہ ہزاروی اس قبیل بچ شامل ہین تہ مغربی پنجاب دیاں اُنہاں علاقیاں بچ جیہڑے ہِک پاسے کشمیر تہ دوے پاسے صوبہ سرحد نال لگدے ہین اُنہاں بچ جہلم تہ مُلتان ہور بہاولپور دا درمیانی علاقہ آندا ہے۔اس علاقے بچ جیہڑی پنجابی بولے گیندی ہے اوہ لاہور تہ جالندھر والی پنجابی تھیں تھوڑی جی مختلف ہے۔اس بچ ملتان' سرائیکی تہ پوٹھواری دے اَن گنت الفاظ بولے گیندے ہین بے شک اُندی ہیئت تہ لہجہ سمجھن بچ تھوڑا جا وقت لگدا۔اسدی مثال پنجابی صوفی شاعراں دے کلام بچ تھہاندی ہے جنہاں بچ سب تھیں اُچا مرتبہ میاں محمد بخش صاحبؒ دی شاہکار تصنیف مثنوی سفر العشق یا ''سیف الملوک'' کو حاصل ہے' جس تے پہاڑی (پوٹھواری) تہ پنجابی دوئے اپنا حق جتاندے ہین تہ میں اس تھیں قبل وی ہِکی مقالے بچ عرض کیتی ہے کہ پہاڑی لوک پہانویں اوہ جموں و کشمیر دے ہون یا سرحد دے پار دے پوٹھوار علاقے دے اوہ سیف الملوک کو اپنا

قومی ترانہ سمجھدے ہین تہ قرآن تہ حدیث دیاں مقدس کتاباں دے بعد اِسے کتاب کو تریا مقام حاصل ہے۔

جموں و کشمیر دے آئین بچ جنہاں اٹھاں زباناں کو تسلیم کیتے گیا دا ہے اُنہاں بچ پنجمیں نمبر تے پہاڑی زبان ہے۔ آزادی تہ ریاست دی تقسیم دے بعد کسے وی پہاڑی دانشورسن اپنی ماں بولی دا آئین بچ مقام لوڑنے دی ضرورت محسوس نہیہ کیتی۔ میں آپ وی اس وہم بچ مبتلا رہیاں کہ جس ''پہاڑی'' دا ذکر آئین دے اٹھمیں شیڈول بچ آیا دا ہے اوہ شاید ڈوگری ہے۔ کیاں جموں دے دانشور تہ ماہرین لسانیات جموں بچ بولے گینی والی بولی کو پہاڑی آکھدے آسے تہ بسوہلی دے سکول آف آرٹ کو پہاڑی آرٹ اج تک لکھ رہے ہین ملکہ پکھراج دیاں اُنہاں گیتاں کو جیہڑیاں اُنہاں ڈوگری بچ گائیاں دیاں ہین کو پہاڑی گیت آکھدے رہے۔ میں بذات خود ملکہ پکھراج مرحومہ تہ اُندی صاحبزادی دی زبانی قومی لوک ورثہ اسلام آباد (پاکستان) بچ ''ماہڑے بانکو دیا چاچوا'' گیت سُنیا مگر پروگرام دی Anchor سن اِس کو پہاڑی گیت آکھیا۔ اُتھا ماہڑے نال موجود ہکی پاکستانی دانشور ڈاکٹر محمد صدیق کیانی کو جد میں پچھیا کہ آیا کہ ایہہ گیت ڈوگری آسا یا پوٹھواری یا ہندکو تہ اس اپنی کم علمی دا مظاہرہ کردیاں ہویاں آکھیا کہ ایہہ گیت پہاڑی ہے۔ جیہڑی بولی انڈیا دے ہماچل پردیش بچ بولے گینی ہے۔ جد میں اسکو پچھیا کہ تُسدی ماء بولی کیہڑی ہے تہ پہلے انہاں آکھیا پنجابی فِر آکھیکھ پوٹھواری...... اُندی معلومات بچ اضافہ کردیاں ہویاں میں آکھیا کہ جیہڑی بولی تُسی بول رہے ہوائی پہاڑی ہے مگر اُنہاں اس پر اتفاق نہیہ کیتا۔

ماہڑے علاقے دے کجھ دوست مزدوری کیتے واسطے ہر سال جموں، پنجاب، شملہ یا کانگڑ وغیرہ گیندے رہندے آسے۔ اُنہاں تہیاڑیاں میں نِکا جیا ہوندا آساں تہ بولیاں دا تصور نہ ہون دے برابر آسا اوہ دوست جد واپس آندے آسے تہ اوہ مچ سوہنے لوک گیت

گاندے آسے۔جیہڑے سُن کا محسوس ہوندا آسا کہ اپنی بولی ہے۔مثلاً کنجوا ہک لوک گیت ہے جیہڑا ہماچل پردیشی، جموں تہ اسدے علاقے بچ وی اج تکر لوک گا رہے ہین۔

کپڑے تہوں نالے رواں کنجوا کہ...... چمبے چاندی بہتیری ہو...... ماہڑیئے جندے......!

۲ گرائیں دیا لمبڑا ہوانہاں چھوریاں کی ایہہ سمجھائیں کہ بٹاندے سیٹی ماردے

۳ دے چودھری پُترے کی سمجھا۔

۴ مہندی منگائی چمبے شہر تھیں۔

۵ مایئے۔مایئے۔ہماچل پہاڑی۔ڈوگری تہ پہاڑی تھیں علاوہ ہُن ہندی تہ اُردو بچ وی لکھے تہ گائے گیندے ہین۔

٦ اج مہندی گل گانا پرسوں ڈھولا مُڑی جانا۔ایہہ لوک گیت پنجاب، ہماچل، جموں تہ کشمیری دیاں پہاڑی علاقیاں بچ گائے جُلدے ہین۔

۷ چن ماہڑا چڑھیانی اُپر رجوریا...... بنی جائیاں پکھرؤ تہ مل جائیاں چوریا......' ملنا ضرور ماہڑی جان او

۸ اج دی راتیں توں رو میرے مترا......اج دی راتیں توں رو

۹ پنچلو یا چاچوا، جند، جان، مِتر، یا مِتوا۔

سسی پنوں تہ ہیر رانجھا ایجیاں عشقیہ مثنویاں ہین جن دے کردار شمال تہ شمال مغربی ہندوستان تہ جموں و کشمیر دیاں پہاڑی، پنجابی تہ ڈوگری بولن والیاں دے سانجھے تہ سنجانے دے کردار ہین ایہہ مثنویاں ہر کہئر تہ کھیتاں، کھلیاناں بچ بڑے شوق نال گائے گیندیاں ہین۔پہاڑی پہانویں کانگڑے دا ہُوے یا جموں دا جہلم دا ہُوئے یا پونچھ دا اوڑی دا ہووّے یا مری مرگلہ دا۔ایہہ کسی وی جائی اپنے آپ کو اجنبی محسوس نہ کرسی۔ایہہ صرف اُس بولی دی

بدولت جس کو اسیں ہمیشہ ثانوی اہمیت دے کا آپ اپنے مستقبل دے راہ بچ کنڈے راہندے ہاں۔ بولی نہ صرف انساناں کو بلکہ حیواناں تہ پنکھرواں دی پچھتی دی علامت ہے جس طراں کہ میں دسیا کہ جس بولی کو اسیں پہاڑی آکھدے ہاں۔ ایہہ برصغیر دے تقریباً ہک کروڑ لوک بولدے ہین تہ پنج کروڑ لوک سمجھ سکدے ہین۔ اسی ریاست بچ ایہہ زبان تقریباً ساریاں ضلعیاں بچ بولی گیندی ہے۔ کسی جائی کہٹ' کسی جائی زیادہ۔ جموں ڈویژن'' ہک ضلع چھوڑ کا تقریباً سارے دا سارا پہاڑی ہے۔ ضلع کٹھوعہ دے بنی تہ بسوہلی دیاں تحصیلاں بچ گوجری تہ ڈوگری خلط ملط کر کا بولے گیندی ہے مگر جد اسیں اُتھے دیاں بسنیکاں نال پہاڑی بچ گل کردے ہاں تہ اوہ بغیر کسے رکاوٹ دے اسدی گل سمجھ گیندے ہین۔ اسطراں ضلع ڈوڈہ تہ کشتواڑ دیاں علاقیاں بچ وی ایہہ زبان ہر شخص سمجھ سکدا ہے۔ رام بن تہ ریاسی ضلعیاں بچ ایہہ زبان بولے وی گیندی ہے تہ سمجھے وی گیندی ہے۔ اتھا اسدے ہکی سرسری جائزے دے مطابق 5 فیصد لوک پہاڑی بولدے ہین مگر 100 فیصد سمجھدے ہین۔ پونچھ راجوری دے ضلعیاں بچ 75 فیصد لوک پہاڑی بولدے وی ہین تہ 100 فیصد سمجھ سکدے ہین۔ ضلع اننت ناگ' شوپیان' کلگام تہ پلوامہ بچ 25 فیصد لوک پہاڑی بولدے ہین لیکن 50 فیصد سمجھدے ہین۔ سرینگر تہ گاندربل دیاں ضلعیاں بچ 35 فیصد آبادی پہاڑی بولن والیاں دی ہے مگر 50 فی صد لوگ پہاڑی چنگی طراں سمجھدے ہین۔

ضلع کپوارہ بانڈی پورہ تہ بارہمولہ بچ 50 فیصد لوک پہاڑی بولدے ہین تہ 0 فیصد سمجھدے ہین۔

سکھ برادری' برہمن تہ کھتری وی سو فیصد پہاڑی بولدے ہین۔ انہاں دے تقریباً سارے سماجی ریت رواج (ماسوائے مذہبی) مسلمان پہاڑی برادری نال سو فیصد ملدے

ہین ۔شادی بیاہ نک سلائی تہ کن سلائی وغیرہ دیاں موقعیاں پر جے کجھ وی رسم ورواج روا رکھے گیندے ہین اوہ سارے انہاں پہاڑی قبیلیاں دی سانجھی میراث ہے تہ پہاڑی لوک اپناسب کجھ لُٹاسکدے ہین۔سر دے سکدے ہین لیکن اپنی میراث قربان نیہہ کرسکدے۔ایہے مخصوص میراث سن اجاں تکر انہاں لوکاں کو جیندا رکھیا ہے تہ اِسے کو بُنیاد بنا کا پہاڑیاں سن اپنی ثقافت تہ کلچر کو بچان واسطے تہ اسدی سنجان کرالن واسطے ہور اسدے مستقبل بچ وی جندیاں رکھن واسطے جیہڑی جدوجہد کیتی آسی اوہ اج بارآور ثابت ہورہی ہے۔

ہن ریاست دیاں دویاں پاسیاں داہر خصوصاً تہ ملک دیاں سرحداں دے آر پار عموماً پہاڑیاں دا قابل قدر لٹریچر شائع ہورہیا ہے۔ یورپ بچ برطانیہ نے برمنگھم بچ پہاڑی اکیڈیمیاں قائم کیتیاں گیاں دیاں ہین۔جتھا کئی رسالیاں تہ جریدیاں تھیں علاوہ پہاڑی دانشوراں' شاعراں تہ ادیباں دیاں کتاباں شائع ہورہیاں ہین۔ریاست جموں وکشمیر بچ قائم کلچرل اکیڈیمی دے پہاڑی شعبے سن پہاڑی دی ڈکشنری بنان دا ہک زبردست چیلنج قبول کرکہدا ا ہے۔ پہاڑی زبان دی ترقی' ترویج تہ اشاعت واسطے تمدنی تہ لٹریچری کانفرنساں منعقد کیتے جُلدیاں ہین جنہاں بچ بزرگ تہ نوجوان پہاڑی ادیب تہ آرٹسٹ اپنیاں صلاحیتاں دے مظاہرے کردے ہین۔

لوڑ اس گل دی ہے کہ اُتر پردیش' اُتر آنچل' ہماچل تہ جموں دے ڈوگرہ بیلٹ بچ ہک سروے کیتا جُلے تہ انہاں علاقیاں دیاں لوکاں دیاں مشترکہ سماجی تہ ثقافتی قدراں دی نشاندہی کیتی جُلے۔

نیپالی زبان بچ کجھ ایہے الفاظ بولدے گیندے ہین جیہڑے ریاست دی تقریباً ہر زبان بچ کُرے نہ کُرے سُنے گیندے ہین۔مثلاً ٹُھلا' ٹُھلی' لوکا' موسی' ماسی' کانجی' کانسی' گھڑوا' چرخا' کُکڑ' چھولا' اماں (اوہ ماں) سر۔

ماؤ دی بڑی پہینو کو نیپال ٹھلی موسی تہ ماؤ دی نکی پہینو کو کانجی یا کانسی موسی ماسی آکھدے ہین تہ ٹھلی اسدی پہاڑی بچ موٹی' بڑی' تگڑی' تندرست چاق وچوبند دے معنی بچ استعمال ہوندا ہے یا بڑے سائز دی چیز کو جسطراں ٹھلا کھور' ٹھلا چوٹا' ٹھلی گدری تہ کانجی یا کانسی کشمیری بچ عُمری تھیں نکی کو آکھدے ہین (کائنس معنی چھوٹی عمری تھیں) لوہکا' لڑکے یا نکے دے معنی بچ استعمال ہوندے ہین تہ اسیں اس لفظ کو قد تھیں کہٹا یا بونا' گٹھنا' گٹھا وغیرہ واسطے استعمال کردے ہین۔

گھڑوا...... گہڑا دے معنی بچ استعمال ہوندا ہے۔

چھولا...... تیز (ہولا) پتلا۔

ککر...... ککڑ واسطے وی استعمال ہوندا ہے تہ تھوڑے جئے فرق نال کتے واسطے وی۔

اوہ ماں...... اماں

سَر ...... معنی تالاب یا تلا۔

اِستھیں علاوہ پانی تہ چائے من وعن بولے گیندے ہین۔

چھیلا...... بانکا۔ چھیل چھبیلا۔

اسطراں ہماچل بچ ماسوائے مصادر' مضارع' فعل' فعل ناقص' فعل مرکب' ہزاراں الفاظ خصوصاً اسماء مشترک ہین۔ ڈوگری زبان جموں ڈویژن دے پہاڑیاں دی بولی بچ لازم وملزوم ہے' جتھا کشمیری بولن والیاں دی غالب اکثریت والی آبادی بچ پہاڑی لوک رہندے ہین اوہ دس فیصد کشمیری الفاظ محاورے ضرب الامثال آکھان ہور کہاوتاں اسطراں اپنی بولی بچ فٹ کردے ہین کہ سُنن والے ایہہ محسوس نیہہ کرسکدے کہ ایہہ الفاظ پہاڑی بچ بطور استعارے استعمال ہورہے ہین۔

کڑک' ڈنڈ دا لاحقہ ہے' اسدا کشمیری نعم البدل لفظ کریکھ ہے اسطراں پُو جی' ٹھول'

مُولاٗ کنج (اوکھلی) چھول٬ گرڑ٬ کھلا (کھیول) تما کو (تموکہ) چلم٬ داند٬ کاغذ٬ (کاگُت) قلم٬ بندوق٬ تلوار (وازہ وان دے آئیٹم) گشتابہ٬ رستہ٬ کباب٬ روغن جوش٬ آب گوش یخنی٬ طبق ماز٬ میتھی ماز (ماس) دسبوسہ٬ چادر (ژادر) مسیت (مشیت)٬ مسجد٬ روزہ٬ گڈی (گاڈ) کوکر (ککُڑ) یا ککُڑی گھوڑا (گُر) سال (سوال دعوت دھام) شور شر٬ حساب کتاب٬ یار دوست٬ صبح شام٬ امیر غریب٬ دوست دشمن٬ اسطراں گوجر برادری نال یا اُندے بشکار رہن والے پہاڑی ۲/۳ فیصد گوجری الفاظ بولدے ہین٬ مثلاً گُج٬ گدرا٬ مال٬ پہاروں٬ مندرا٬ مندرو٬ کہاۂ (گھاس) چوکھر۔

پہاڑی ثقافتی وراثت کُدھر گُم گئی....؟

اَدھی صدی پہلاں دا زمانہ...... ماہڑے بچپن دے تہیاڑے آسے۔اَج میں انہاں کو تہیاڑے آکھدا ہاں۔ ورنہ اُس زمانے نِچ اساں کو ایہہ پتہ نہ لگدا آسا کہ تہیاڑ کس کو آکھدے ہین تہ رات کے ہوندی ہے۔ برہیا دے گرمی دے موسم نِچ ۱۸ کھینٹے کہَروں باہر رہنا اسدا معمول بن گیا دا آسا تہ سیالے دیاں یخ بستہ ٹھنڈیاں لمیاں تہ ہنیریاں راتاں نِچ ۱۲ر کھینٹے سینا' دینہہ لگ کا جاگنا' فِر گرم پلّے لانے' پٹاوے بنھنے' جگرٹُپی' گلوبند' پٹوادا کوٹ یا اپنیاں پہاروں دی اُوناں دی بنیان' ہتھ پنجے لانے فِر ربڑادا بوٹ یا فِر تہائیں دے کہاہ دیاں پُولاں لانیاں تہ جنجیریاں کسنیاں' غلیل تہ تیر کمان کہن کا نکلنا۔ کھڑبے لانیں' کھڑبیاں نِچ سوڑیاں (شوڑیاں) پکڑ کا فِر ذبح کرالنیاں ہاں' فِر پُہن کا کھانیاں' تہانیاں تہ کھوڑ چبنے تہ کھانے۔ سیالے دیاں سِلٹیاں پہاسنیاں تہ کھانیاں' برف جمی دی ہوا تہ لہئیاں کھانیاں تہ جمی دی برفا تے پِنے مارنے' چِھیاں کرنیاں' برفا دیاں ٹہیراں کو گُھن کا گُھڈ بنانے' اُنہاں تے مکئی دے ٹانڈے سٹنے' اُپروں برفوں دی پچھل کھلیارنی' فِر او ملے ہٹ کا

تماشہ دِکھنا۔ راہ گیر اُس چھلا تے پیر تہر دیاں نال ہی کُھڈ انچ چہڑ پینیدا۔ اسیں ہسدے تہ نسدے، بدُ دعائیاں رکہندے، گالیاں چہلدے، نسدے پہجدے کدے ہکی دے کہر انچ چھپدے کدے دوّے دے۔ نہ سردی سیت دا کوئی تصّور نہ بیماری نہ کُجھ ہور۔ ہنیرا ہوندیاں نال ہی کہر بڑدے۔ اماں کندا انچ بلدی بخاری یا چُلھے کول بٹھالدی ہور ماہڑے ہتھ اپنیاں نرم تہ گرم ممتا پہریاں ہتھاں نچ پکڑ کا آکھدی ''تکو ٹھنڈو ی نیہہ لگدی۔ تہیاڑی بہہ کا کُرے پڑھدے کرو۔'' ''اماں سیالے نچ چھٹیاں ہوندیاں ہین''۔ مگر اوہ تہ سکولاں کو ہوندیاں ہین۔ کہر اں نچ چھٹیاں نیہہ ہوندیاں۔ اماں دی طرفوں ایہی گل مکو پسند نہ آندی۔ فر پتہ نیہہ کیاں آپے ہی احساس جاگ گیندا کہ سیالے دیاں چھٹیاں دا کم کرنا ہے۔ ماسٹر جی سن دساں سبقاں دے الفاظ معانی، حسابا دیاں دس نمبریاں، ۱۶ رتکر پہاڑا، دینیات دے پنج سبق، ہسٹری جغرافیہ ہور سائنس دے بہیہ ۲۰ بہیہ ۲۰ سوالاں دے جواب زبانی یاد کرنے۔ ۶۰ تہیاڑیاں نچ ۱۲۰ صفحے اردو خوشخطی دے ہور ۱۲۰ ر انگریزی دے۔ چارو ناچار ایہہ ناپسندیدہ کم وی کرنے پینیدے آسے۔

جس تہیاڑے موٹھی دی دال پکائے گیندی آسی، اُس تہیاڑے اسیں نماشاں تھیں رکہن کا راتیں چرکیاں تکر دادی/ نانی اماں کولوں کہانیاں سُندے آسیاں۔ جس تہیاڑے ماس ہوندا، میں نماشاں نال نال ہی اماں یا دیدی کو آکھداں کہ جلدی بہت دیو پُہکھ لگی ہے۔ مگر اُس راتیں وی بہت مقررو قت تے کھاندے آسیاں۔

بجلی ناں دی کوئی چیز نہ آسی۔ اکثر لوک دِلّی (دینی) بال کا چُلھے دے ڈھلا تے تہر دے، متوسط طبقے دے لوک کھانے دا تیل مٹی دے دیئے نچ بالدے۔ امیر لوک لالٹین ہور چمنیاں بالدے۔ جندا تہوا ں صبح ناساں بچوں کڈھنا پینیدا آسا۔ ماہڑے کہر انچ یا فر میں جندے کہر انچ رہندا آساں، ماہڑے علاوہ ماہڑے ابو جتہاں کو اسیں سارے ''جبابا''

آکھدے آسیاں ۔ ماہڑے دادا جان''بابا'' یا ''بڑا بابا''' ماہڑی نانی اماں جس کو اسیں سارے''نانی اماں'' یا (نانی ماں) آکھدے آسیاں ۔ماء جسکو اسیں''اماں'' آکھدے آسیاں' ہک رشتے دا پہُرا ''پہُاجی کاکا'' اُس دی زنانی کو''پہُابھی'' ہک خادم جس کو اسیں ''کاکا'' تہ اُسدی زنانی کو''دیدی'' آکھدے آسیاں۔ سیالے دیاں کالیاں ہنیر یاں راتاں پتہ نیہہ کیاں یادرہ گیاں دیاں ہین۔ماہڑے علاوہ ماہڑے تھیں دوسال بڑی پہئین وی آسی' اسیں دونانی یا دادے بابے کومگر ہوگیندے آسیاں کہ اساں کوکوئی کہانی سناؤ۔اوہ شاہنامہ اسلام بچوں اقتباس سُناندے آسے۔انہاں اقتباساں تہ کہانیاں دیاں ٹوٹیاں نچ رُستم پہلوان تہ اُسدے پہلوان پُتر سہراب دیاں کہانیاں ہوندیاں آسیاں۔نانی اماں دیاں کہانیاں مُچ مزیدار ہوندیاں آسیاں۔اوہ بادشاہواں' رانیاں' راجیاں مہاراجیاں' وزیراں امیراں' جِنّاں' پریاں تہ دیواں' شہزادیاں تہ جادوگراں دے قصے سُناندی رہندی آسی۔ حالانکہ انہاں قصیاں کہانیاں دے کردار''ناں'' دے لحاظ نال غیر مقامی ہور اوپرے ہوندے آسے۔مگر کیاں کہ کہانیاں پہاڑی زبان نچ بیان کیتیاں گیندیاں آسیاں' لہٰذا ایہہ کرداراساں کو مقامی تہ جانے پہچانے لگدے آسے' جسطر اں کہ اپنے گراں نچ رہندے ہین۔انہاں نچ ''گنجا گدرا''' ''چھچھڑی''' لقوے لد گدڑ'' تُوراشکاری تہ رانٹس''' ''ست جیباسپ''' شاہ زمان بادشاہ'' ' '' شہزادی حسن بانو''' '' الادین''' ''علی بابا تہ چالی چور''......وغیرہ شامل آسیاں......جس تہیُاڑے اسیں کورے دیاں سلاکھاں کھا گچھاں تہ نچھاں آونیاں شروع ہوگیندیاں آسیاں تہ کئی تہیُاڑیاں تِکر نک چوندار ہندا آسا یا فِر گلا کو درد ہو گچھا۔سیالے نچ جیہُڑ یاں سبزیاں' ترکاریاں ہور باقی غذا اسیں کھاندے آسیاں' اُنہاں نچ سُکیاں مچھی' انچار' موٹھی دی دال' دودھ اَل' سُکی گُنجی' سُکیاں گچھیاں تہ ڈولے' نڈرے' سُکے چینگن' بینگن' سُکیاں الاں' چوٹیاں (سیٹراں) تہ بم چوٹیاں دیاں سُکیاں سکڑیاں' بھتوا تہ

میتھی، مُنگ ' مسوری، چھولے، چنّے ' ماتہ رُما' کُکُڑ' پھگر ' بن کُکُڑ ماہیا' کونک' مارخور، روسے داماس' بن بکری تہ رائیں داماس، جَل کُکُڑی' منجی داماس' گائیں یا داندا داماس' اوجری' اوڑی' ہنڈویا بکری دی سروڑی ہور جنگاں' ماکھیں' مکئی دی رُٹی تہ پراٹھے' کُتیاں واسطے خصوصی رُٹی ٹھوڈا پکائے جُلدی، جیہڑ ی مکئی دے آٹے دی کشی یا ٹھوڈی دی پکائے گیندی۔ میں اپنے پالتو کُتے ''موتی'' واسطے ہڈیاں تہ ماسا دے دانے چھچھڑ' ہور لتاں وی جمع کر کا آندا آساں تہ موتیا کو کھوالے نچ خوشی محسوس ہوندی آسی۔ بر ہیا دی آمد آمد نال جتھا اساں کو گرمی آنے دی خوشی وی ہوندی آسی اُتھا سکول کُھلے داافسوس وی ہوندا آسا۔ پھگنا نچ سکول کُھلدے آسے۔ بِیسیاں دیاں بوٹیاں تے نکیاں نکیاں چُنجیاں پھُٹنیاں شروع ہون نال نال زِمی بچوں پیلے پیلے پھل وی جمنا شروع ہو گیندے آسے۔ برف گلے نال نال ہی خالی زِمیاں نچ کُڑیاں اپنیاں کہاء دیاں ٹوکریاں ہور چاقو یا درائے ـکہن کا قطاراں نچ پانچے' تر بڑا سونچل ہولا' بھوا' گُلا' ہند ِسر ٹُھلا' ناڑم نوڑ' کنڈیاری' دُودھ ہولا وغیرہ کڈھدیاں دکھیاں گیندیاں آسیاں۔ تہیاڑ تہیاڑ اگا بدھے نال نال ہی پانیاں دیاں چڑیاں' گُل ٹونچو' کیسو' جل ککڑیاں' مرغابیاں آنا شروع ہو گچھن۔ ماہیئے تہ ٹُھم ٹُھو کے بنا داہر ہجرت کر گیندے آسے' کالی کوئل دی سرمدی تہ مِٹھی آواز سرگی ویلے نہایت روحانی کیفیت پیدا کر دی آسی۔ بن ٹہڈ' وچڑیاں دے سینہہ غیب ہونا شروع ہون۔ اُندی جا کُگو' بچہ پہُوتو' تینتھ' کلچڑی' ہُد ہُد' گُگی۔ ٹوٹڑ' نیل کنٹھ' درائی دند' رب سچا' سبحان تری قدرت' وغیرہ ـکہن کہندے...... کاگ' کاگنی' شارک' شوہڑی' بُلبُل سالا دے سالا کو اسدیاں کہُراں تہ بیڑیاں تہ باغاں نچ ڈیرے جمائے رکھدے آسے۔ ہولیاں ہولیاں سیالا بسرن لگدا تہ سارے پہاڑی نویاں کماں تہ تہنُدیاں نچ مصروف ہو گیندے۔ باڑیاں کو باڑھاں تہ پلیاراں بنندے' زِمیاں بچوں کھس چلوتھر تہ بٹہ گیٹا ہٹاندے' رُہڑیاں دیاں کنداں فِر چاڑھنیاں' پھَلیاں دیاں بوٹیاں دی شاخ تراشی

کرنی' نوے بوٹے لانے' باڑیاں گُھننیاں تہ راہنیاں' زِمیاں راہنیاں............ مکئی دی فصلا دی گوڈی کرنی' شیل دینا' شیل چانا' ٹانڈے تالنے' مُنڈ پہَرنے' سگ لانے' تہَیائیں دی پنیری سٹنی' ترو پیاں تالیاں مُکانیاں تہ فِر چاٹی مدانی چاء کا ہولا جا بسترا تہ پہَانڈے نالے گاں' داند' منج' بکری تہ کُتے۔کہن کا بہکاں تہ ٹھُوکاں دار ٹُر پینا۔

پہَادرے بچ کہاہ کٹائی دا موسم شروع ہوندا......لوک ہِکی دوّے دی مدد کیتے دی قدیم روایت دے مطابق باری باری کہاہ کپے واسطے ہِکی دوّے دیاں کا پاں بچ جُل کا لیتری سٹدے۔فِر شردآندیاں نال ہی اپنیاں کھیت کھلیانا دا رُخ کردے۔مکئی والے مکئی کپنا شروع کردے ہین' جیہڑی پہاڑی علاقیاں بچ اکثر کمائے گیندی ہے۔تہَائیں' مکئی تھیں پہلے کپّے گیندی ہے۔ اس موسم بچ پہاڑی لوک زبردست مصروف رہندے ہین۔ چوبیاں کہنٹیاں بچوں مساں چار کہنٹے کہَر آرام کردے ہین۔ کماں دا زبردست چاڑ دکھدیاں ہویاں گدریاں' گدرے ہور گُڑیاں کو وی کھیتاں کھلیانا بچ کم کرنا پیندا ہے۔ ہِک پاسے تہَائیں کپنی' بنھنی' فِر کھرو بنانے فِر پسّی' دوّے پاسے کھوڑ چھُمنے' چھِلڑ لہاڑنے' تہُونے' سکانے یا فِر پہئنے' اُکرنے' گریاں کڈھنیاں' سکانیاں وغیرہ۔مکئی کپنی' بنھنی' کھلی کرنی' لڑی بنانی' فِر چھلنی' ٹھُونی' کڑبا دی کہَاڑی یا لادوں بنانا......بکریاں تہ پہَاروں واسطے پتر ٹھُلنے تہ سُکانے تہ چاڑھنے۔سیالے بچ بالے واسطے لکڑیاں جمع کرنیاں۔ اکثر شادیاں ہور بیاہ اسے موسما بچ ہوندے آسے۔کہئر گُلی کماں تھیں فارغ ہو کا اوہ گدریاں گدرے بیاہاں دے بارے بچ سوچنا شروع کردے ہین۔گدرا یا گدری ۱۵ سالاں تھیں اُپر ہو گچھن تہ اُندی شادی ناگزیر ہو گیندی ہے۔پہلے آپے بچوں خُدا رسولؐ ہوندا جس کو عرف عام بچ منگنا آکھدے ہین' فِر باضابطہ منگنا ہوندا جس بچ دعوتاں دالین دین ہور کپڑے تہ زیورات وغیرہ ہِکی دوّے دے کہَر پہچیائے گیندا۔ پہلے (اسدے زمانے بچ)

محدود خرچ ہوندا آسا۔ سدھی سادھی منگنی تہ سدھا سادھا بیاہ......ہُن رواج بَدھ گئے۔ ہُن منگنے دی رسم تے اتنا سرمایہ لگدا ہے جتنا کہ ۶۰ سال پہلاں دساں شادیاں تے لگدا آسا۔ پہاڑی لوک اکثر چاندی دے زیور (گہنے) استعمال کردے آسے۔ ہُن خالص سونا ہونا چاہیدا ہے۔ کپڑے ے سوٹ' ہک ادھ شال' دو چار دوپٹے' چاندی دے دو چھلے' دو چھاپاں' دو مُندریاں' دو کونڈے' دو بسیر' ہک ہمیل' ہک دولڑا' ہک ٹِکا' ہک حلقے بند' چار بنگاں یا کڑے' تھیوے والی ہک چھاپ' بوٹ' برقعہ' موزے' سُرمے دانی' ہک تکین[1] زری' ہک زری کڈھائی والی کھلیتی (پرس)' رومال' بسترا' پلنگ تہ ہک جلد قرآن شریف۔ دعوت نچ غریب لوک مکئی دی رُٹی' دودھ' دہی ہور چٹنی کھوالدے آسے۔ متوسط طبقے دے لوک گائیں منجی یا مہیسے دا ماس' دال ہور ساگ کھوالدے آسے تہ امیر لوک ہنڈوا دا ماس۔ دال' دہی' چاول ہور کُجھ گوشت دیاں ورائٹیاں مثلاً رستے تہ کباب وی شامل کردے آسے۔ ڈھول شادی تھیں علاوہ لیتری نچ وی بجائے گیندا آسا۔ کُرے کُرے اَج وی ایہہ رواج بدستور موجود ہے۔ شادی نچ ڈھولی جیہڑیاں لکڑیاں ماردا اندی خصوصیت کنی کنی ہوندی آسی (اَج وی ہے)۔ مثلاً مانگے دی لکڑ ...... گتکے تہ شمشیر بازی دی لکڑ' پہانگڑے دی لکڑ' مہاراج (لاڑا) کہوڑے تے بٹھایا گیندا آسا۔ اسدا لباس شاہانہ منے گیندا آسا۔ اُسدا مکھڑا تِلے دیاں تاراں نال بنائے گئے دے سہرے نال ڈھک دِتا گیندا آسا۔ ہک لما ما نگما چوغا' نیلی یا چِٹی پگ' ہتھا نچ رومال تہ رومال والا ہتھ مُنہواں تے رکھنا لازمی منیا گیندا آسا۔ اوہ شاید اس واسطے کہ اگر معراجا کو کوئی یار بیلی ٹھٹھا' مسخری کرے تہ مہاراج کو ہسانہ آوے۔ اگر آوے تہ رومالا ہیٹھوں کوئی نہ دِکھ سکے۔ مہاراج کو سجائے تھیں پہلاں نہوالے گیندا آسا' اس کو ہکی چوکی تہ بہوالے گیندا آسا' جس کو ''کھارا'' آکھدے ہین۔ اُس کو نائی نہوالدا ہے

[1]......تکین۔ زری پٹی جسکو تاکین وی آکھدے ہین۔

(اَج اوہ آپ ہاتھ رومانچ جُل کا نہاندا ہے)۔اس تھیں پہلاں نائی اُسدی حجامت کردا آسا تہ اسدے سرا دے بال بناندا آسا۔اس دوران کُڑیاں کھارے تہ نائیادیاں گیتاں گاندیاں رہندیاں آسیاں۔کھارے چڑھیا وے مہاراج ....' کھارے چڑھیا...........' ایہہ کھارا چاندی دا بنیا...........' اِس کھارے پر چڑھن قسمت والے...........' تیرے کھارے دیاں سوسولڑیاں...........' کھارے چڑھ وے لالا...........وغیرہ۔

اس موقعے تے مٹھائیاں' شیرینی ہور کھوڑاں دی بارش کیتے گیندی۔ باہر کڈھ کا مہاراج کو سُر مالائے گیندا آسا۔فر اسدے مُنہواں تے دیسی گھی ملیا گیندا آسا۔فر اس کو مہاراج دا لباس لوال کا ہِکی اُچی مسندا تے بیٹھائے گیندا آسا۔اس دوران مہاراجا تے لازمی آندا آسا کہ اوہ اپنی مرضی نال حرکت وی نہ کرے۔اکھیاں بُناں دار تہ سر نیما کر کا رہوے۔اس کو دو دوست پکڑ کا ٹور دے آسے' جس طراں کہ اوہ چالیاں تہیاڑیاں دا علیل بیمار ہووّے۔بیاہ تھیں دو چار تہیاڑے پہلاں مہاراج کو پہئیناں گانا بدھدیاں آسیاں۔گانا ہِک قسم دی ''راکھی'' ہوندی آسی' جس دا فلسفہ ایہہ آسا کہ بیاہ کر کا کُرے مہاراج پہُرا اپنیاں پہئیناں کو نہ بسار سٹے ۔ پہئیناں اُسدے مُنہواں تے بُٹنا تہ ہلدی ملدیاں آسیاں۔ایہہ بُٹنا چرناٹھ دی لکڑی کو رگڑ کا اس نچ گھی یا تیل رلا کا فر اس نچ ابٹن ناں دا ہِک پھٹکڑی نما پتھر جیہڑا اجمیر شریف تھیں منگائے گیا دا ہوندا آسا ہور پساریاں دیاں ہٹیاں تے دستیاب ہوندا آسا' بنائے گیندا آسا۔اگر مہاراج دی کوئی پہئین نہ ہووّے تہ اس کو راکھی یا گانا ہور کوئی کُڑی بدھدی آسی۔اس موقعے تے گانے دیاں گیتاں گائے گیندیاں آسیاں۔

گانا بدھن دے وے لالا (لاڑا) گا نا بدھن دے
گانا بدھن آئیاں پہئیناں گانا بدھن دے

تیرے گانے دیاں سو سو لڑیاں گانا بدھن دے
پہئیناں توہڑیاں کو خوشیاں چنگیاں
اندا لڑ نہ چھوڑیں لالا

ہِک ہور رسم پہاڑی راجیاں دیاں شادیاں بچ خصوصی اہمیت رکھدی آسی۔ ہُن ختم ہوگئی ہے۔ جس تہیاڑے مہاراج کو بوہٹی آندے واسطے گینا ہوندا آسا اُس تہیاڑے نِکی نِکی لوئی مہاراج دیاں پہئیناں دریایا کٹھے یا کوہلا تے مٹی دے کہڑے یا کوریاں سِرا تے چاء کا ٹھولا دی دُھنا تے گاندیاں نچدیاں گیندیاں آسیاں ہور مہاراج انہاں نال گیندا آسا۔ اُتھا پہچ کا پہئیناں مہاراج کو بشکار رہیاں کا تلوارا نال دریا دا پانی کپدیاں آسیاں۔ تلوارا دیاں دواں پاسیاں دا پانی اوہ کوریاں پہانڈیاں بچ پہُر دیاں آسیاں تہ فِر ایہہ پہانڈے سِرا تے چاء کا مہاراج کو نال رکہن کا واپس گاندیاں بجاندیاں کہر آندیاں آسیاں۔ اس رسما کو''بیر کہڑی'' آکھدے آسے۔ جس دا پس منظر ایہہ آسا کہ مہاراج تے ایہہ واضح یا باور کیتے گیندا آسا کہ''پہئین پہراؤ'' دا رشتہ اتنا نا قابل تقسیم ہوندا ہے جتنا کہ پانی دا۔ جسطراں پانی تلوار نال نیہہ کپے جاسکدا' اسی طراں پہئین تہ پہراؤ دے درمیان آن والی تلوار یعنی پہرجائی نال انہاں پہئیناں دا رشتہ پہراؤ نال کدے کوئی نیہہ کپ سکدا۔ اس موقعے تے وی بیر گڈھی دے گیت گائے جُلدے آسے۔

جد مہاراج اپنے سُسرال (سریج) بوہٹی آنن واسطے پہچدا آسا تہ اُتھا اسکو ہِک نویں پریشانی دا سامنا کرنا پیندا آسا۔ اُسکو ہِک قدیم رسم سوئمبر پوری کرنی ہوندی آسی۔ یعنی سوہریاں دے اندر بڑے تھیں پہلاں اُسکو اُندی کوئی شرط منی پیندی آسی۔ مقامی زبان بچ اسکو''تہمان'' آکھدے ہین۔ مہاراج تے لازم ہوندا آسا کہ اوہ ہِک مخصوص رکھیا دا پتھر یا لکڑی دا''گُلدر'' دوّاں ہتھاں نال چاء کا سِر اتھیں اُچا کرے تہ دو منٹ تِکر چاء کا رکھے۔

اگر کسے وجہ نال مہراج اوہ بُگدر نہ چاء سکدا آسا تہ فِر شرط یا رسم بچ تھوڑی جی نرمی برتے گیندی آسی۔ اوہ ایہہ کہ جنج بچ شامل کوئی وی شخص ایہہ بُگدر چاء کا ''دھمن'' (ٹمن) دی رسم پوری کر سکدا اسا۔ مہاراج کو دوّیاں گلاں تھیں علاوہ سسو دے سامنے حاضر ہونا' ٹھیڈ پہر کا رُٹی چاول نہ کھانا' سالیاں ہور سالیاں کو بخششاں دیناں وغیرہ شامل آسیاں۔ مہراج اپنے کہر بچ عام لوکاں' دوستاں' رشتہ داروں کولوں نقد یا جنس تحفے وغیرہ وی کہنے ہوندے آسے۔ نقد ہک روپے تھیں کہن کا دساں روپیاں تکر نیندر ایا سلام ہر اوہ شخص دیندا آسا جیہڑا کہ مدعو یا دھامیا دا ہوندا آسا۔ گراں دانائی اپنی کٹوری کہن کا مہاراج دی بکھی بیٹھیا دا ہوندا آسا۔ جیہڑا شخص مہاراج دی تھالی بچ دس روپے نیندر اسٹدا' اوہ دو چار آنے نائیا دی کٹوری بچ باندا۔ ہک مُنشی مہاراج دے سجے پاسے بیٹھیا دا ہکی کاپی تے ایہہ لکھدا رہندا آسا۔ جناب زید ولد.....بکر......ساکنہ.....تمول دو روپے ....حجام ایک آنہ۔ فلاں ابن فلاں ساکنہ فلاں تمول ۱۰ روپے حجام ایک روپیہ......۔ شادیاں دا موسم چلے کلان یا بڑے سیالے دا آغاز تے مساں مساں مُکدا اے تہ لوک سُکھا دا ساہ کہندے ہین تہ فِر اوئی سیالے دیاں سرد تُھپاں' ٹھنڈیاں تہ ہنیریاں راتاں' ڈراؤنے خاب' داستاناں' قصّے کہانیاں' لوریاں' برف' سلا کھاں' چھل تہ لیہنیاں پنے تہ مخولاں .....سُکیاں مچھیاں تہ ماکھیں۔ فِر بیساکھ دیاں واراں' جیٹھ دیاں تُپہاں' چائی تہ مدانی سِرا تے چاء کا ٹھوکاں تہ بناں دار رواں دواں ٹیاراں۔ ککُو' قینچی' ماہیا تہ شوپیا' ٹھول تہ لیتری' لسی تہ چٹنی............

قدراں دا ثبوت:

چِٹا کبوتر اَج وی ماہڑی تر ۳ ے منزلہ عمارت دی چھتا تے بیٹھا غٹرغوں غٹرغوں کردا ہے۔ ایہہ عمارت ماہڑا کہر ہے......جس بچ پہلاں ماہڑی تہذیب تہ ثقافت فِر میں پلیاں تہ پرورش حاصل کیتی۔ ماہڑے کہر ادے بہیڑے بچ گلا سادے بوٹے تے اَج وی بُلبُلاں

گاندیاں ہین۔ ماہڑے باغادی کھوڑی تے اَج وی چڑیاں آلنے بناندیاں ہین تہ اپنیاں بولیاں بولدیاں ہین۔ کا گادی شار کادی کا گنی دی' بچہ پہوتو دی...... گُھگی دی...... کالی کو یلے دی' شوہڑی تہ سیتھا دی' کال چینٹھا تہ چجیاری دی' طوطے تہ ہلادی حتیٰ کہ کُتے تہ بلی دی بولی اوئیی ہے جیہڑی صدیاں پہلاں آسی۔ ایہہ جانور ہور حیوان اپنی بولی' اپنی چال' اپنی اُڑان' اپنی غذا' اپنی تہذیب تہ ثقافت نیہہ پُھلے ......اوہ فطرت دے پاسدار ہور محافظ بنے دے ہین۔ حالانکہ شاعر مشرق سن ۸۰ سال پہلاں آکھیا آسا کہ ؎

فطرت کے مقاصد کی کرتا ہے نگہبانی
یا بندۂ صحرائی یا مردِ کوہستانی

مگر اس صدی دے مردِ کوہستانی سن بیرونی' کمزور جعلی تہذیبی یلغار دے سامنے ہتھیار سَٹ دِتے دے ہین۔ ہور اوہ اپنیاں مخصوص تہذیبی قدراں کو اپنیاں ہتھاں نال دفن کیتے دی تیاری کر رہیا ہے بلکہ پہاڑی روایتی تہذیبی قدراں دے تابوت بچ اخیری کِل ٹھوکے واسطے راتیں تہیاڑی مصروف ہے۔ اگر پہاڑی زبان ہور ثقافت کو سرکاری سرپرستی حاصل نہ ہوندی تہ پہاڑی لوک اپنی ماء بولی بچ گل بات وی نہ کردے' جس طراں اَج اسیں دِکھ رہے ہاں کہ اسدے بے شمار پہاڑی دوست اپنیاں بچیاں نال ہور آپاں بچوں پہاڑی دے بجائے اُردو یا کِسے ہور بولی بچ گلاں کردے ہین۔ جیہڑے پہاڑی ہجرت کر کا شہراں بچ کُجھ کارہ رہے ہین اوہ اپنے آپ کو پہاڑی آکھالنا گناہ ہور توہین سمجھدے ہین۔ ہِک بڑے اُچے پہاڑی افسر سن جد برسبیل تذکرہ پہاڑی قوم کو پہیڑی قوم آکھیا تہ میں محسوس کیتیا کہ اوہ دوست اُس منزل ہور حد تھیں مُجّ اگا بدھ گیا ہے جتھا کِسے قوم دیاں ثقافتی قدراں دا بوُا کُھلدا ہے۔ اَج دا پہاڑی ڈھول' کہوڑی' گیت' لوک ناچ' کھارا' مہندی' صافہ (پگ) تہ شادی بیاہ نال جُڑیاں دیاں ہور روایتاں کو فضول ہور غیر ضروری سمجھدا ہے۔

اُس کول شادی ہور ماتم نچ فرق کیتے دی صلاحیت وی موجود نیہہ رہیی دی۔ اسدے پہاڑی لوک ہُن مکئی دی رُٹی کھان والے کو جانور یا کھوُڑا سمجھدے ہین۔ میں اپنے ہک اعلیٰ تعلیم یافتہ دوستا کو آکھیا کہ اوہ پہاڑی نچ پنجاں پکھنواں دے ناں دسیا۔ اسدے جواب تُسیں وی سُن ِکہنو۔ کوّا' کبوتر' مینا' طوطا تہ چڑپا۔ ہک ہور دوستا کو میں پُچھیا ''توں کدے کلاڑی کھادی ہے؟'' اُس حیران ہوکا واپس مُکو پچھیا ''ایہہ کلاڑی کے چیز ہوندی ہے؟''۔

جس طراں راجوری دیاں کنگھیاں مشہور ہین اسے طراں ماہڑے گراں دیاں ترکھاناں دے بنائے دے کھہٹ (منجی) دے پاوے مشہور آسے۔ اَج نہ کُرے اوہ پاوے نظر آندے ہین تہ نہ ترکھان۔ ہندواڑے تہ بانڈی پورے دے پہاڑی علاقیاں نچ اُن کتن دے چرخے ہور تُمن دے آلے ترکھان بناندے آسے' بانڈی پورہ دیاں لوئیاں ......شوپیان دے چاقوں چُھریاں...... بیروہ دے اونا والے موزے تہ پتاوے' کنگن دے جرابے تہ ہتھ پنجے...... بڈگام' کپواڑے' اوڑی ہور کرناہ دیاں گُچھیاں ہور پیکو ہُن خاب ہوگئے دے ہین۔ کات' اُچا...... ایہہ صرف ناں رہ گئے دے ہین۔ لُنگی' پگ' گتکے ہن میوزیم دی زینت بنے دے ہین۔ ہُن نہ تہ کوئی مکھن' کہیو (گھی) کھان والا ہے نہ کُرے ماکھیں تھہاندا ہے۔ اونا والے پٹوا دیاں قسماں چھیسی' پنسیی' چونسی' ساڈھڑ' چارخانہ ہور چشم بُلبُل ہُن خابا دیاں گلاں رہ گیاں دیاں ہین۔ بوٹیاں دا استعمال لوکاں کو بسر گیا ہے۔ بنفشہ' گاؤزبان' بیلا ڈونہ (کفل)' کُٹھ' زیرہ سیاہ' ریسہ خطمی' مشک بالاٗ زخم حیات' گنڈی کھٹا ساگ جے ناں وی لوکاں کو یاد نیہہ۔ فروی آکھدے ہین کہ اسیں پہاڑی ہاں۔ جس قوم کو اپنے اسلاف دی تہذیب ہور ثقافت نال دلچسپی نہ ہوئے' اُنہاں کو رعایتاں منگے دا وی حق نیہہ ہونا چاہیدا۔ اسدی منزل شیڈول ٹرائب (ST) نیہہ بلکہ اپنے ثقافتی ورثے دی حفاظت ہے۔ پہاڑی پیو تہ پہاڑن کو اپنے نوزائیدہ بچے کو روایتی گڑستی دے بعد اپنی ماؤ دا

دودھ پیالنا ضروری ہے۔تاں جے اوہ اِسے دودھا نال اپنی ماء بولی اپنی تہذیب وثقافت کو پی سکے۔

اسدی ریاست نچ سرکاری سیکٹر نچ چلن والے کُجھ ادارے ہر بولی دی ترقی ہور اسدی حفاظت واسطے کروڑاں روپے خرچ کرر ہے ہین۔انہاں نچ جموں وکشمیر کلچرل اکیڈیمی، ریڈیو کشمیر سرینگر ہور دُور درشن دے کاشر چینل شامل ہین ۔انہاں اداریاں نال منسلک دوستاں کو چائیدا ہے کہ اوہ ماء بولی ہور اپنی میراث دے تحفظ واسطے ہر کماں کو ذاتی سمجھ کا کرن۔ہور جنہاں پہاڑی دانشوراں، ادیباں، شاعراں، گلوکاراں کولوں ایہہ ادارے تعاون منگدے ہین اوہ اپنا تعاون غیر مشروط طور تے مختص رکھن۔صرف معاوضے واسطے نہ لکھن پڑھن بلکہ اپنی ماء دے دودھا دی قیمت چکاون ہور دودھا دی قیمت اتنی ہے کہ اوہ سَتاں پُشتاں تِکر وی ادا نیہہ کر سکدے۔

❁❁❁

پہاڑی زبان وادب
دی ترقی بچ کلچرل اکیڈیمی دا رول

...... هك جائزه......

1977 تِکر اوہ قلمکار جنہاں دی مادری زبان پہاڑی ہے۔اُردو، گوجری، پنجابی ہور انگریزی بچ مضامین ہور کہانیاں لکھدے آسے ہورشعری اصناف وی دویاں زباناں بچ وی موزون کردے آسے۔ وجہ صاف تہ واضح ہے کہ اُنہاں کول اظہار دا وسیلہ صرف اوہ زباناں آسیاں جنداادب شائع وی ہوندا آسا تہ نشر وی۔ ہور ایجے ادارے وی بڑی تعداد بچ وجود بچ آئے دے آسے جیہڑے انہاں بولیاں دے ادب دی نشر واشاعت تہ تشہیر تہ نشو ونما دا کم کر رہے آسے تہ انہاں زباناں کو سرکاری سرپرستی وی حاصل آسی تہ اندی ترقی واسطے بڑیاں بڑیاں رقماں مختص کیتے گیندیاں آسیاں۔ اعلیٰ سرکاری آفیسر تہ زندگی دیاں دُویاں شعبیاں نال وابستہ بلند قامت شخصیتاں ادیباں، دانشوراں تہ سیاسی سماجی کارکناں دی پیٹھ تہ آشیرواد حاصل آسی۔ کُجھاں پہاڑی بولن والیاں دانشوراں تہ انقلابی تہ ترقی پسند خیالات رکھن والیاں بزرگاں تہ دوستاں ایہہ گل محسوس کیتی تہ پہاڑی زبان تہ ادب دی شناخت ہور تشہیر واسطے سنجیدہ کوششاں کیتیاں، تقریباً بیہہ ۲۰ سالاں دی ان تھک جدوجہد دے نتیجے

نچ انہاں دانشوراں حکومت دیاں اُچیاں ایواناں نچ پہاڑی زبان متعارف کرائی' حالانکہ جموں و کشمیر دے آئین دے چھیمیں شیڈول نچ ایہہ ریاست دیاں ستاں زباناں دی فہرست نچ پہلے تھیں درج آسی مگر بولن والیاں دی بے حسی تہ عدم توجہی دی وجہ نال حکومت دیاں ذمہ داراں تہ تہذیبی تہ ثقافتی اداریاں سن اس بولی داناں تکروی نہ سنیادا آسا۔ اس وقت دی حکومت سُن آخر پہاڑیاں دا ایہہ مطالبہ مندیاں ہویاں جموں کشمیر اکیڈیمی آف آرٹ کلچر اینڈ لینگویجز نچ ہک تحقیقی شعبہ قائم کیتیا تہ ہک ریسرچ اسسٹنٹ دی پوسٹ کڈھ کا کرناہ دے ہک پہاڑی شاعر تہ ادیب کریم اللہ قریشی دی تقرری عمل نچ آندی تہ 1977ء تھیں اِس شعبے سن کم کرنا شروع کر کہدا تہ اُسے سال پہاڑی زبان دا پہلا تاریخی رسالہ ''شیرازہ'' شائع ہوگیا۔ اس جریدے نچ جموں و کشمیر دیاں نمائندہ ادیباں تہ شاعراں دیاں پہاڑی تخلیقاں شامل کیتے گیاں۔ انہاں لکھاریاں نچ کریم اللہ قریشی' نور اللہ قریشی' راقم الحروف راجہ نذر بونیاری' غلام مصطفےٰ پنچھی' اقبال عظیم' نثار راہی وغیرہ شامل ہین۔ اسے سال تھیں پہاڑی ادیب جیہڑے اسو یلے تکر دویاں مقامی بولیاں نچ لکھدے آسے با قاعدہ پہاڑی نچ لکھن لگے۔ پہاڑیاں کو ہک پلیٹ فارم تھہا گیا تہ اوہ جس زبان نچ سوچدے آسے اُسے زبان کو قلماں دی نوک داروں صفحہ قرطاس پر کھلیارن لگے۔ پہاڑی ادیباں تہ شاعراں دی تعداد روز بروز بدھن لگی۔ شعری تہ نثری ادب نچ اضافہ ہونا تہ لازمی آسا۔ پہاڑی ثقافت تہ کلچر نال تعلق رکھن آلے دُوے فنون لطیفہ متعارف ہون لگے۔ انہاں نچ موسیقی سن اہم کردار ادا کیتا۔ پہاڑی گلوکار بڑی تعداد نچ دریافت کیتے گئے۔ کلچرل اکادمی دی طرفوں حوصلہ افزائی تہ مالی معاونت دے سبب ہر پہاڑی کہر انچ پہاڑی نغمے تہ گیت پہاڑی سازاں تہ آرکسٹرا نال بجن لگ پئے۔

جموں و کشمیر پہاڑی کلچرل اینڈ ویلفیئر فورم سن لرساریاں ادبی کانفرنساں' ثقافتی

پروگرام سیمینار تہ مشاعرے جموں وکشمیر کلچرل اکادمی دے مالی تعاون نال منعقد کیتے جنہاں نچ ہزاراں پہاڑیاں سن حصہ رکھدا تہ بچ جوش خروش تہ دلچسپی دا مظاہرہ کیتا۔حکومت دیاں اعلیٰ ذمہ دار شخصیتاں دی شرکت تہ حاضری نال انہاں پروگراماں کو میڈیا نچ زبردست تشہیر تہ کوریج ملی تہ پہاڑی آواز دور دراز دیاں علاقیاں تہ گُٹھاں تک پہنچی۔ابتدا نچ خود پہاڑی لوکاں خصوصاً دانشوراں نچ اِس گل پر اختلاف رائے پیدا ہو گیا دا آسا کہ اِس بولی کو پوٹھواری آکھاں یا ہندکو یا پہاڑی۔کئی سالاں دی مناظرہ بازی دے بعد وی پہاڑی بولن والے کسے نتیجے پر پہنچے نچ کامیاب نیہہ ہو سکے لیکن ریاستی سرکار سن شعوری یا غیر شعوری طور پر کلچرل اکیڈیمی نچ پہاڑی شعبے دے قیام دا تاریخی حکم نامہ جاری کر دتا۔اس ویلے کلچرل اکادمی دے سیکریٹری معروف ادیب محقق تہ دانشور محمد یوسف ٹینگ سن پہاڑی ادیباں تہ دانشوراں دے ہک وفد جیہڑا ٹینگ صاحب نال ملاقات کرن تہ اُندا شکریہ ادا کیتے واسطے اُندے کمرے نچ موجود آسا آکھیا کہ اسو یلے دے وزیر اعلیٰ مرحوم شیخ محمد عبداللہ سن ''پہاڑی'' ناں دی منظوری دتی کیاں جے آئین کشمیر نچ ہک پہاڑی ناں دی زبان پہلے ہی تسلیم کیتی گئی دی ہے تہ ایہہ اوہ ہی زبان ہے کلچرل اکادمی نچ پہاڑی شعبہ کھلن نال ہی اس زبان دے ادب دی نویں طراں نہیں پئی۔پہاڑی محققین تہ دانشوروں کو ہرگز ایہہ دعویٰ نیہہ کرنا چاہیدا کہ ریاست جموں وکشمیر نچ پہاڑی ادب دی تاریخ 1977ء تھیں پہلے وی کُرے موجود ہے'ماسوائے لوک کلاسیکل ادب دے زبان اتنی ہی پرانی ہے جتنی کہ اس خطے دیاں ہور بولیاں۔لیکن 1977ء نچ کلچرل اکیڈیمی نچ پہاڑی شعبے دے قیام ویلے پہاڑی ادب اُس مقام پر آسا جس جائی اسنیاں دُویاں پہناں یاراں باراں سو سال پہلے آسیاں۔پہاڑی زبان شاید اس خطے دی واحد ایہجی زبان ہے جس نچ کلاسیکی ادب بہت کہٹ ہے تہ دویاں زباناں دی طراں اس نچ ادب دی ابتدا صوفیانہ' یا رزمیہ

شاعری تہ نثری شہپاریاں نال نیہہ ہوئی بلکہ بیمیں صدی دے تری دہائی بچ عالمی سطح تے اس خطے دے ادب بچ جیہڑے رجحانات پیدا ہوئے دے آسے تہ ادب ترقی پسندی دے دور تھیں وی اگا بدگیا دا آسا تہ جدیدیت دے دور بچ نثری تہ شعری ادب بچ انقلابی نوعیت دیاں تبدیلیاں آیاں تہ نویں نویں تجربے ہوئے' پہاڑی زبان دے ادب سُن اپنے سفر دا آغاز اسے مرحلے تھیں کیتا۔ مکو چنگی طراں یاد ہے کہ پہاڑی شعبہ دے پہلے ریسرچ اسسٹنٹ کریم اللہ قریشی دے میزا اُپر صرف ہِک فائل کورآسا جس بچ اُسدیاں اپنیاں کُجھ غزلاں دے علاوہ دوترے مسودے ہور آسے تہ اوہ شخص بڑا پریشان آسا۔ جد میں اُسکو ملیاں تہ اُس آکھیا کہ ماہڑے کول پچھلے ہِکیں مہینے بچ صرف ہِکس شیرازے واسطے وی مواد جمع نیہہ ہوسکیا تہ میں کے کراں۔ خدا بخشے چودھری سروری کسانہ سُن اُندی ہمت تہ حوصلہ افزائی کردیاں ہویاں آکھیا کہ کوئی گل نیہہ میں تُساں کی کُجھاں گوجری ادیباں دیاں تخلیقاں دیساں اُنہاں دا ترجمہ کرکا چھاپیو۔ چودھری صاحب ہوراں سن اقبال عظیم' نسیم پونچھی تھیں علاوہ دو چارناں ہور وی دسے تہ آکھکھ کہ ایہہ دراصل پہاڑی ہین۔ اُنہاں بچ ایہہ خاکسار وی شامل آسا۔

پہاڑی زبان بچ پہلا شیرازہ چھپیا تہ پڑھن والے صرف اوہ ہی آسے جندیاں تخلیقاں ''شیرازہ'' دے پہلے شمارے بچ چھپیاں دیاں آسیاں۔ دواں تریہواں سالاں بچ اُنہاں ادیباں تہ شاعراں تکر ایہہ خبر پہنچی جیہڑے دویاں زباناں بچ لکھدے آسے تہ جندیاں تخلیقاں پر جدیدیت تہ عصری ادب دا غلبہ آسا۔ کلچرل اکادمی دے پہاڑی شعبے کول بجٹ نہ ہون دے برابر آسا۔ پھر وی اس شعبے سن کُجھ نکیاں نکیاں ادبی مجلساں' محفل مشاعرے یا محفل افسانہ' محفل مقالہ دے عنواناں تحت منعقد کیتے جنہاں بچ مدعو پہاڑی لکھاریاں سن تخلیقاں پڑھیاں' انہاں پر تنقید ہوئی' بحثاں ہویاں تہ اسراں پہاڑی ادب

کوہک طراں ناپلیٹ فارم لبیا۔ غیر سرکاری تنظیماں تہ ادبی انجمناں دا قیام وی ہویا تہ انہاں انجمناں پہاڑی شعبے دے تعاون تہ اشتراک نال کئی ادبی جلسے' کانفرنساں تہ سمینار ریاست دیاں دُور دراز علاقیاں بچ منعقد کیتے۔ پہاڑی شعبے سن آزادانہ طور اُپر سرینگر تہ جموں بچ ادبی سمینار منعقد کیتے جنہاں بچ منشی پریم چند تہ للہ عارفہ اُپر سمینار شامل ہین۔ ایہہ سلسلہ جد شروع ہویا تہ فِرتسیں سارے بخوبی واقف ہو کہ اجا تک جاری ہے۔ ریاست دیاں اُنہاں علاقیاں جتھا پہاڑی بولن والیاں دی غالب اکثریت موجود ہے۔ اَج تکر سینکڑے ادبی سمینار تہ ثقافتی پروگرام منعقد کیتے گئے دے ہین' انہاں بچ پونچھ' مینڈھر' سورن کوٹ' راجوری' تھنہ منڈی' درہال' اوڑی' کرناہ' کیرن' رفیع آباد' کپوارہ' لولاب' آورہ' ٹنگمرگ' بونیار' پہلی پورہ' گنگل' کملکوٹ' ناملہ' بجہامہ' دھنی سیداں' چھنولاں' گبرا' چھم کوٹ' ٹیٹوال' نچیاں' لری ڈورہ' ترکانجن' لارولی واڑ' کریوہ مانلو۔ زورہ شوپیان' عیش مقام وغیرہ شامل ہین۔ ہولیاں ہولیاں انہاں پروگراماں دا دائرہ وسیع تھیں وسیع تر ہوندا گیا تہ سرینگر دے ٹیگور ہال تہ جموں دے ابھینو تھیٹر بچ کلچرل اکادمی دے پہاڑی شعبے سن کُجھ اتنے کامیاب پروگرام منعقد کیتے کہ ترقی یافتہ زبان بولن والے دوستاں اپنیاں انگلیاں دنداں ہیٹھ دبا کا پچھیا' ایہہ لوک اَجا تکر کُتھا آسے۔ خود اسو یلے دے وزیر اعلیٰ ڈاکٹر فاروق عبداللہ تہ جی ایم شاہ سُن وی پہاڑی شعبے دی کارکردگی دی تعریف کیتی۔ دوُے پاسے پہاڑی لوکاں بچ زبردست جوش تہ ولولہ پیدا ہو گیا دا آسا تہ پہاڑی جنے کُڑیاں ٹبڈھے' نِکے رِچ بڑی تعداد اچ پہاڑی کانفرنساں' سمیناراں تہ پروگراماں بچ جوش تہ خروش نال شریک ہور ہے آسے۔ پہاڑی آرٹسٹاں' موسیقاراں' گلوکاراں' قلمکاراں تہ تھیٹر اداکاراں تہ فنکاراں سن کئی این جی او اُنجمناں تہ فورماں تہ کلچرل کلب قائم کیتے۔ کلچرل اکادمی سن اندی رجسٹریشن کیتی تہ انہاں کلباں کو مالی معاونت فراہم کیتی۔ دکھدیاں دکھدیاں تقریباً 21 کلب ریاست بچ

رجسٹر کیتے گئے۔ انہاں کلباں نال وابستہ فن کاراں پہاڑی بستیاں بچ گچھ کا اپنے فن دا مظاہرہ کیتا۔ اس طراں ایہہ کارواں اگا بدھدا گیا تہ 1980 بچ ریڈیو کشمیر سرینگر تھیں پہاڑی پروگرام نشر ہونا شروع ہویا تہ ایہہ ہی فنکار ریڈیو پروگراماں بچ شامل ہون لگے۔ کلچرل اکیڈیمی سن ریاست جموں و کشمیر دے طول وعرض دے دور دراز علاقیاں بچ ہکی جائزے دے مطابق 216 نکے بڑے پروگرام 1991ء تک منعقد کیتے دے آسے۔ انہاں بچ سرینگر تے جموں دیاں شہراں بچ 6 تہ 4 دو روزہ کانفرنساں بالترتیب وی شامل ہین۔ انہاں کانفرنساں تہ پروگراماں بچ موسیقی دے علاوہ مشاعرے ٔافسانہ تہ مقالے دیاں محفلاں شامل ہوندیاں آسیاں۔ پہاڑی فنکار ڈرامے تہ سکٹ کھیڈ کا کانفرنساں بچ موجود لوکاں کو محضوظ کردے رہے۔ لوک گیت ٔلوک ناچ تہ لوک کھیڈاں وی ہوندیاں رہیاں۔ ڈھول ٔ گتکے تہ شمشیر بازی ٔمانگے جیاً لوک ناچ ہن لوکاں کو لگ بھگ بسر گئے دے آسے کلچرل اکیڈیمی سن پہاڑی فوک لور تہ روایتاں کو جیندیاں کرکا پہاڑی ثقافت پر بڑا احسان کیتا ہے۔ پہاڑی خواتین مچ بڑی تعداد بچ اگا آیاں تہ بڑی دلچسپی تہ شوق نال ایہجی پہاڑی لوک گیت خصوصاً اوہ گیت جیہڑے شادی بیاہ دے موقع پر گائے جُلدے آسے تہ ہن لوکاں کو تقریباً بسر گئے آسے۔ انہاں بچ از سرِ نو روح پُھو کے گئی تہ پہاڑیاں دی نویں نسل اپنے ماضی تہ ماضی دیاں روایتاں تھیں واقف ہوئی۔

1982ء بچ جموں و کشمیر اکادمی دی ترے دن طویل سلور جوبلی تقریبات جموں دے ابھینو تھیٹر بچ منعقد ہویاں تہ پہاڑی کو چھوڑ کا ساریاں زباناں دیاں ادیباں ٔشاعراں ٔفنکاراں ن ٔ دانشوراں کو انہاں تقریباں بچ شامل ہون دی دعوت دتے گئی دی آسی۔ اِس تقریب بچ کشمیری ٔفارسی ٔانگریزی ٔ ڈوگری ٔ گوجری ٔاردو ٔپنجابی بچ مقالے پڑھے گئے لیکن پہاڑی دے دواں ادیباں کو بحیثیت مبصر مدعو کیتے گیا دا آسا جنہاں بچ ماہرے علاوہ کریم

اللہ قریشی صاحب شامل آسے۔

کلچرل اکادمی مختلف زباناں دے شاعراں تہ ادیباں تہ ورک شاپہ کیمپ منعقد کر دی رہی دی ہے۔ چنانچہ اُٹھمیں دہائی بچ جتنے وی کیمپ منعقد ہوئے انہاں بچ پہاڑی ادیباں کو وی شامل کیتے گیا۔ ایہہ کیمپ ستاں تہیاڑیاں دے ہوندے آسے تہ ایہہ کیمپ پتنی ٹاپ، پہلگام، ٹنگمر گ تہ چشمہ شاہی بچ منعقد ہوئے۔ 1990 دے بعد اج تک اجیا کوئی کیمپ منعقد نیہہ ہویا۔ ایہہ سلسلہ ۲۰۱۰ء تھیں فِر شروع کیتے گیا دا ہے۔

پہاڑی شعبے سن اکیڈیمی دے موقر جریدے ''استا ادب'' دے اَج تک ۳۵ جلداں تہ شیرازہ دو ماہی دیاں ۳۸ جلداں شائع کیتیاں ہین۔ جنہاں بچ مشاہیر نمبر، تاریخ نمبر، ثقافت نمبر، شخصیات نمبر، اولیا نمبر، میاں محمد بخش نمبر، افسانہ نمبر، نظم نمبر، کشمیری لوک ادب نمبر، علی عدالت نمبر، نذیر احمد مسعودی نمبر، ماسٹر شاہ محمد نمبر، غلام مصطفےٰ پنچھی نمبر، کرشن چندر نمبر، ڈاکٹر صابر مرزا نمبر وغیرہ۔ استھیں علاوہ ''شیرازہ'' دے خصوصی نمبر وی شائع کیتے گئے دے ہین۔ جنہاں بچ للہ دید نمبر، پریم چند نمبر، مولوی محمد دلپذیر نمبر، نعت نمبر، شاہ ہمدان نمبر، نانگا باجی نمبر، باباجی لاروی نمبر، شیر کشمیر نمبر، راجوری نمبر، پونچھ نمبر، کرناہ نمبر، اوڑی نمبر، غزل نمبر، انشائیہ نمبر وغیرہ شامل ہین۔

پہاڑی شعبے دے تحقیقی کارنامیاں بچ پہاڑی لوک گیتاں دے ۳۰ تہ لوک کہانیاں دے ۳۰ مجموعے شامل ہین۔ سیف الملوک دی اشاعت خصوصی اہمیت دی حامل ہے۔ پہاڑی شعبے سن دویاں بڑیاں تہ ترقی یافتہ زباناں دیاں مشہور مصنفاں دیاں کتاباں دے پہاڑی بچ ترجمے وی کرائے انہاں بچ ایف لیلیٰ ہزار داستان، شیخ سعدیؒ دی گلستان سعدی، پنڈت جواہر لال نہرو دی شہرہ آفاق تصنیف پیو دیاں چٹھیاں تہیو دے ناں، فارسی دی کتاب رباعیات عمر خیام تہ مرزا صاحباں دا آزاد ترجمہ شامل

ہین۔ اسطراں پہاڑی ادب بچ انمول خزانے دا اضافہ کیتا ہے ۔ تقریباً دساں ۱۰ کتاباں دا ترجمے دا کم تکمیل دے مراحل بچ ہے امید ہے کہ رواں سال دے آخر تکر ایہہ کم وی اختتام تکر پوچسی ۔ ہک گل دا ذکر کرنا میں ضروری سمجھدا ہاں کہ 1979 بچ پہاڑی شعبے بچ صرف ہک ریسرچ اسسٹنٹ تعینات کیتیا گیا آسا مگر ہولیاں ہولیاں اس بچ ایڈیٹر کم کلچرل آفیسر' فیلڈ اسسٹنٹ' فوٹو گرافر' کاتب تہ مائنک اوپریٹر وی تعینات کیتے گئے ۔ سرینگر تھیں علاوہ شعبہ پہاڑی دا ہک سب آفس راجوری بچ کھولے گیا۔ اس ذیلی' شعبے راجوری تہ پونچھ جیئاں مردم خیز ضلعیاں بچ پہاڑی زبان و ادب دی ترویج اشاعت واسطے قابل ذکر کارنامے کر رہیا ہے' اس ذیلی دفتر دی بدولت ریاست دے اِس خطے بچ جتھا پہاڑی بولن والیاں دی قابل لحاظ تعداد آباد ہے۔ نوجوان پہاڑی ادیباں تہ لکھاریاں دی ہک خاصی بڑی تعداد دی حوصلہ افزائی ہوئی تہ ''پہاڑی'' لفظ ہک ''تحریک'' دی علامات بن گیا۔ اس ویلے پہاڑی شعبہ دویاں شعبیاں دی طراں ہک مکمل Full Fledged شعبہ بن گیا دا ہے۔ دویاں زباناں دے نال نال کلچرل اکادمی بچ ہک ایڈوایزری سب کمیٹی دا قیام وی عمل بچ لائے گیا دا ہے۔ اس سب کمیٹی دی سالا بچ دو نشستاں منعقد کیتے گیندیاں ہین ۔ جتھاں بچ پہاڑی زبان و ادب دے فروغ' تحقیق تہ ترجمے بارے امور پر اس سب کمیٹی نال وابستہ مشیر نال تبادلہ خیال کر دے ہین تہ اکیڈیمی کو اپنیاں مشوریاں نال مستفید کر دے ہین ۔ شعبہ پہاڑی کول پہاڑی ڈکشنری دا ہک پروجیکٹ وی ہے جس پر فی الوقت کوئی پیشرفت نیہہ ہوسکی دی مگر اُمید ہے کہ مستقبل قریب بچ پہاڑی لُغت نے واسطے ذخیرہ الفاظ بٹلا کرن دے حوالے نال جیہڑا کم ہور ہیا ہے' اُس بچ تیزی آگیسی ۔ ایڈوائزری سب کمیٹی دے گزشتہ میٹنگ بچ دُویاں زباناں دیاں مشہور کتاباں دے ترجمے دی تجویز وی اتفاق رائے نال قبول کیتے

گئی ۔گزشتہ سال کلچرل اکادمی دے پہاڑی شعبے سن BADP دے تحت سرحدی علاقیاں بچ طالب علماں بچ مصوری تے موسیقی دے مقابلے وی کرائے جس بچ سینکڑیاں طالب علماں سن حصہ رکھدیا تہ محظوظ ہوئے لیکن اکیڈیمی کو چاہیدا ہے کہ اوہ زوال پذیر پہاڑی ثقافت کو دوبارہ جیندا کرن واسطے اکیڈیمی تھیں باہر زیادہ تھیں زیادہ ایجے پروگرام منعقد کرن جنہاں بچ ڈرامے' لوک ناچ تہ لوک کھیڈاں شامل ہون تہ انہاں بچ طالب علماں' نکیاں تہ نکِیاں دے علاوہ نوجواناں تہ بُزرگاں کو وی شریک ہون دا موقعہ دتے جُلا تہ پہاڑی زبان بچ ڈاکومینٹریاں تہ فیچر فلماں بنان دا کم ہتھا بچ گہدے جُلا ۔کلچرل اکادمی سن دویاں زباناں دیاں ادیباں تہ شاعراں دے نال نال پہاڑی دیاں قلمکاراں کو اپنیاں کتاباں شائع کیتے واسطے مالی معاونت یا سبسڈی وی دتی ہے تہ بہترین کتاباں واسطے ایوارڈ وی دتے گئے دے ہین ۔ محمد عظیم خان' ظفر اقبال منہاس' مجروح ملنگامی' زنیت فردوس زنیت' لال دین مظلوم دے حق بچ مالی امداد اکیڈیمی دیاں ضابطیاں دے مطابق دتے گئی دی ہے ۔دویاں شعبیاں دی طراں پہاڑی شعبے کو وی کمپیوٹر دتا گیا دا ہے جس نال اس شعبے بچ ہون والی دفتری کاروائی بچ مزید تیزی آ گئی دی ہے۔

مجموعی طور پر کلچرل اکادمی سن پہاڑی ادبی تحریک کو قابل بیان کامیابیاں تھیں ہم کنار کرکا پہاڑی لوکاں کو کلچرل اکادمی نال جیہڑیاں اُمیداں وابستہ آسیاں اوہ کافی حد تکر پوریاں ہویاں ہین ۔جس واسطے میں کلچرل اکیڈیمی کو دانشوراں دے اس کٹھ بچ مبارکباد پیش کرداہاں۔

❁❁❁

پہاڑی مختصر افسانہ......ہک نظر

گزشتہ صدی دی ستمیں دہائی دے وسط بچ پہاڑی ثقافت تہ زبان دی سنجان دیاں کوششاں اپنے آخری تہ سنجیدہ مرحلے بچ داخل ہوگیاں دیاں آسیاں۔ کُجھ پڑھے لکھے دے بزرگ تہ نوجوان پہاڑی بولی تہ ادب دے احیاءنو واسطے سرکاری ایواناں دے بُوے کھڑکا کھڑکا کا تھک گئے دے آسے۔ اوہ ہر سیاسی' سماجی تہ علمی نوعیت دیاں مجلساں ہور محفلاں بچ پچھ گیندے آسے تہ پہاڑی بولی کو اُسدا جائز مقام دیالے دے جتن کر رہے آسے۔ ہولیاں ہولیاں مختلف پلیٹ فارماں پروں پہاڑی دی وکالت ہون لگ پئی دی آسی مگر ہر جائی انہاں کو ہک بڑا ہی مشکل سوال پچھے گیندا آسا کہ اگر تسّی گل منے جُلا کہ پہاڑی ناں دی کوئی زبان ریاست بچ بولے جُلدی ہے تہ فِر اسدا کوئی ادب تہ تاریخ وی ہونی چاہیدی ہے۔ ایہہ سوال بجا آسا' اساں کول پہاڑی بولی تہ آسی مگر اُستاوادب نا آسا۔ لے دے کے اساں کول پنجابی دے کلاسیکی ادب دے حوالے اوہ وی غیر معتبر تہ نامکمل جنہاں کو اسیں اسواسطے اپنا بنا کا پیش کردے آسیاں کیاں جے شعری ادب اُس علاقے دیاں لکھاریاں تخلیق کیتا دا آسا جیہڑے اتفاق نال پوٹھواری یا ہندکو دے زیر اثر آسے۔ اساں

کول کوئی ایہجی تاریخی دستاویز وی نہ آسی کہ جیہڑی اسیں اپنیاں انہاں کرم فرماؤں کو فخر نال دس سکاں جیہڑے ایہجے سوال پُچھدے آسے۔ بہر حال کسے وی زبان یا ادب دی تحقیق کرنا ہک لازمی امر ہے۔ تحقیق نال ایہہ ماضی دیاں گم گشتہ خزانیاں کو لوڑیا جاسکدا اہے۔ بہر حال سرکار راضی ہوگئی کہ پہاڑی زبان دا ہک تحقیقی شعبہ ریاست دی کلچرل اکادمی نچ کھولیا جُلے تہ ایہہ ہی اوہ تاریخی تہیاڑا آسا جد جدید پہاڑی دبستان ادب دی بُنیا دسّی گئی۔ اسیں ویلے پہاڑی زبان دے حوالے نال چلنے والی تحریک نال جتنے وی عمایدین وابستہ آسے انہاں نچ خوش قسمتی نال یا اتفاق نال لر سارے ایہجے بزرگ تہ نوجوان وی آسے جیہڑے کسے نہ کسے طراں برسر اقتدار جماعت نال وی جُڑے دے آسے تہ حکومت دیاں اُونچائیاں تُونی اُندی چنگی رسائی آسی تہ کُجھ سیاسی شخصیتاں خوش قسمتی نال ادب نال وی جُڑی دیاں آسیاں۔ باقی اعلیٰ سرکاری آفسر' عدلیہ دے حاکم' وکیل' ڈاکٹر' استاد تہ دانشور آسے جنہاں ایہہ چیلنج قبول کر کہدا تہ پہاڑیاں دی ساری قیادت تخلیقی کم نچ جٹ گئی۔ تحقیق دا کم الگ ہون لگ پیا۔

پہاڑی بولی ہکیں ایہجی نہوں دی حیثیت نال اس ثقافتی خانوادے نچ داخل ہوئی' جتھا استھیں پہلیاں استیاں ہور کئی سینئر جٹھانیاں موجود آسیاں۔ اُنہاں اِس نویں نویلی بوہٹی کو ''جی آیا'' آکھیا تہ اس کو نا صرف اپنی چھاتی نال لا کا پیار دی گرماہٹ دا احساس دولکھ بلکہ استی پرورش تے نشوونما واسطے وی پہھلے مانساں تہ بزرگاں دا رول ادا کیتکھ۔ پہاڑی دے لکھاری اپنی بساط دے مطابق اس زبان دی نوک پلک سنوارن لگ پے تہ اس بولی کو اپنے ہون دا احساس کرالیکھ۔ ابتدائی دور نچ جس کو جے آیا لکھ ماریا۔ ہر لکھاری دی کوشش آسی کہ او شعر وی لکھے۔ افسانہ وی' ڈرامہ وی تہ مقالہ وی مگر ہولیاں ہولیاں ادبی صنفاں نچ کنی کنی لکھاری اپنی شناخت کران نچ کامیاب ہوگئے۔ نثری ادب دے تخلیق کار الگ

ہو گئے تہ شاعر تہ ہور دویاں فنون لطیفہ نال تعلق رکھن والے اپنی سنجان وکھرے وکھرے اصناف دیاں حوالیاں نال بنان نچ نہ صرف کامیاب رئے بلکہ اُنہاں اپنے واسطے جیہڑا فیلڈ منتخب کیتیا اس نچ معیاری ادب لکھ کا پہاڑی زبان دی چھولی نچ چنگے چنگے شاہکار بٹلے کر کا اس کوزباناں دے خانوادے نچ عزت دا مقام دیتکھ۔

چنانچہ پہاڑی ادب پرنٹ میڈیا تھیں الیکٹرانک میڈیا تک بالکل تھوڑی مُدت نچ پُہچ گیا۔ ریڈیو تہ ٹیلی ویژن تے پہاڑی زبان نچ پروگرام نشر تہ ٹیلی کاسٹ ہون نال اِس زبان کو زبردست تقویت پہو چی مگر پہاڑی واسطے جنہاں ادیباں تہ شاعراں جے کُجھ وی لکھیا اوہ سارا سرکاری سرپرستی نچ لکھے گیا تہ ادیباں تہ شاعراں کو اُندیاں تخلیقاں دا معاوضہ مل رہیا ہے تہ ایہہ سلسلہ اَج تکر جاری ہے۔ اَدب دی تاریخ گواہ ہے کہ سرکاری اداریاں دے طرفوں موضوع دے کا یا فرکنٹریکٹ بنیاداں پر جے کُجھ وی لکھوایا گیا دا ہے اوہ ہرگز معیاری ادب نیہہ ہوسکنا مگر پہاڑی نچ کلچرل اکادمی دیاں مطبوعات نچ جے کُجھ وی تھاندا' اُستا معیار دن بدن بہتر ہور ہیا ہے۔ نجی کوششاں وی کیتے گیاں مگر بالکل نا ہون دے برابر۔ نجی کتاباں دی تعداد محض پنجاں انگلیاں پر گنے جل سکنی ہے یا پھر تصنیفات دی دُنیا نچ ہک Microscopic Element یا نکے جئے ذرے دے برابر ہے۔ ظفر اقبال خان' زنیت فردوس زنیت' مرزا فاروق انوار' محمد عظیم خان' پرویز مانوس' مجروح ملنگامی' شفیع صابر تہ کریم اللہ قریشی دیاں کتاباں جنہاں نچ ظفر اقبال' پرویز مانوس دے افسانوی مجموعے شامل ہین۔ باوجود اسدے کہ گزشتہ پنجیاں سالاں نچ کافی کُجھ لکھیا گیا ہے مگر ایہہ ہک کڑوی سچائی ہے کہ ایہہ ادب کسے نیہہ پڑھیا یا اگر کسے پڑھیا وی ہے تہ اوہ آپ تخلیق کار یا شاعر ہے جس صرف اپنی تخلیق رسالے نچ پڑھی یا دکھی ہے۔ ایہہ ہک افسوسناک حقیقت ہے۔ اسدی وجہ کے ہے' اسبارے نچ میں مختصراً صرف اتنا عرض کرنا

ضروری سمجھداں کہ استے پڑھے لکھے دے طبقے نچ ادبی چیزاں کو پڑھے دا رواج یا شوق نا ہون دے برابر ہے۔ تعلیمی پسماندگی پہاڑی طبقے نچ اَج اتنی نیہہ کہ جتنی پنجاہ سال پہلے آسی۔ لہٰذا اَج اسدے اوہ نوجوان جیہڑے یونیورسٹیاں کالجاں تہ دویاں پیشہ وارانہ ادریاں یا تربیتی مرکزاں نچ زیرِ تعلیم ہین اُنہاں کو غیر نصابی کتاباں پڑھے دی فرصت نیہہ ملدی یا فِر کتاباں نیہہ ملدیاں، تعلیم تھیں فارغ ہو کا اوہ سرکاری ملازمتاں دی دوڑ نچ لگ گیندے ہین تہ فِر سرکاری ملازمت حاصل کرن دے بعد اُنہاں کو کتاباں پڑھے دا موقعہ نیہہ ملدا۔ دوئی وجہ ایہہ ہے کہ گزشتہ پنجیاں سالاں بچوں دس بارہ سال ریاست نچ افراتفری دے لنگ گئے۔ اس درمیان مطالعے دے شوقین حضرات وی صرف اخباراں پچھے پے گئے تہ باقیاں دا کوئی ذکر ہے نیہہ۔

بہرحال موجودہ پہاڑی ادب کلچرل اکادمی دے شعبہ پہاڑی دا ہانی ہے۔ ادبی تاریخ نچ وی پنجی سال دا عرصہ نا ہون دے برابر ہوندا ہے، فِر وی اگر مگو آکھے جُلا کہ میں مختصر پہاڑی افسانے پر کُجھ لکھاں تہ ایہہ مقالا صرف ہِکی صفحے پر ختم ہوسکنا لیکن اس موقعے دا فائدہ چاہندیاں ہویاں جدکہ اس مجلس نچ بڑے بڑے نامی گرامی ادیب تہ کہانی کار مجود ہین میں اپنے موضوع تھیں Derail ہون تھیں بچے دی کوشش کرساں مگر کُجھ ہِک گلاں ضرور اپنیاں انہاں فاضل دوستاں تکر پہچان دی کوشش کرساں۔ جندا تعلق پہاڑی کہانی نال ہے۔

اس سچائی تھیں انکار نیہہ ہوسکنا کہ فنکار، ادیب، شاعر تہ مصور پیدائشی ہوندے ہین۔ اُندے اندر ایہہ جبلت باقیاں انساناں دے مقابلے نچ غیر معمولی ہوندی ہے لیکن اُسدا ایہہ شوق یا فن پروان صرف اُس صورت نچ چڑھدا اہے کہ جدا اوہ دُنیا دیاں دویاں تہذیباں دا مطالعہ کرے دویاں زبانان دے ادب تھیں تحریک پاوے یا ماضی دے کلاسیکی آرٹ کو سمجھے تہ استھیں رہنمائی حاصل کرے۔ دُویاں زباں دے جتنے وی مشہور قلمکار تہ دانشور

ہوئے دے ہین انہاں ساریاں اِس گل نال اتفاق کیتیا ہے کہ قدیم علمی تہ ثقافتی خزانیاں تھیں اُنہاں استفادہ کیتیا ہے تہ پہلیاں فنکاراں' ادیباں تہ دانشوراں کولوں نا صرف رہنمائی حاصل کیتکھ بلکہ اُندی تقلید وی کیتکھ تہ اُندا اثر وی قبول کیتکھ ۔اس اعتراف نچ اُنہاں کو کوئی شرم محسوس نیہہ ہوئی' اگلیاں عالماں' فاضلاں تہ مصنفاں علم دی لوءَ اپنے اسلاف کولوں حاصل کیتی تہ محققاں پاتال بیٹھوں سچائیاں لوڑ کڈھیاں۔

ایہہ گل منے بغیر چارہ نیہہ کہ افسانہ ناول بچوں جمیا' ناول داستاناں تہ قصیاں بچوں نکلیاں یا اسیں اسطراں وی آکھ سکنے ہاں کہ قدیم دیو مالائی داستاناں تہ قصیاں سن اُنمیں صدی نچ ناول کو جنم دتا تہ فر وقت دی تیز رفتاری تہ اقلیت دے دور سن افسانے کو جنم دتا۔

بے شک پہاڑی لوک قدیم داستاناں تہ کہانیاں دے محرک وی رہے دے ہین تہ کردار وی ۔ جدا سیں قدیم کلاسیکی ادب دا مطالعہ کردے ہاں ۔ جنہاں نچ داستاناں تہ مثنویاں وی شامل ہین ۔ اساں کو اُنہاں کرداراں نچ ہک مانوسیت تہ اپنایت ملدی ہے۔ آخر کیاں؟ انہاں دیو مالائی نثری داستاناں تہ مثنویاں دے مافوق الفطرت کردار' جن' دیو' پریاں' شہزادے' بادشاہ' پہلوان' انساناں دے محیر القول کارنامے' اُڈدے کھوڑے' ہسدیاں مچھیاں' گاندے سپ' نچدے جانور' جادوگراں دے کارنامے' سچے عشق دیاں کہانیاں' جنگ وغارت گری' ظلم واستبداد' پُھکھ' بیماریاں' قحط' آفاتِ سماوی' سیاسی انقلاب' ایہہ سب کُجھ اساں کو اپنے سماج دے حصے دسدے ہین۔

کوہ قافا دے قصے دیو مالائی نیہہ ۔ کوہ قاف دا جیہڑا سلسلہ روس دے کاکوسین ماونٹین رینج (Caucosian Mountain Range) اکھالدا ہے' اُنہاں اَج وی طویل ترین عمر رکھن آلے بُزرگ دُنیا دیاں خوبصورت ترین عورتاں تہ بہادر نوجوان موجود ہین ۔ برصغیر دیاں پہاڑاں نچ موجود آثار قدیمہ اج وی اساں کول محیر العقول

کارنامے ہین۔

پُھکھ، بیماری، ظلم، غریبی اَج تکر اساں دیاں پہاڑاں دی کوکھ بچ پلدی ہے، سماجی استحصال، عدم مساوات، جغرافیائی تہ Topograpical اوکڑاں تہ مشکلات، مشقتاں تہ اسمانی آفتاں، اج کل وی پہاڑاں بچ ایہہ ڈیرہ لا کا بجیاں دیاں ہین تہ پہاڑی لوک انتہائی نامساعد حالاتاں نامقابلہ کردیاں کردیاں تواریخ دے اس موڑ اپر پوہچے دے ہین جتھا بڑی مشکل نال اُنہاں کو اپنا چہرہ سنجان واسطے تھایا ہے۔ اپنی گزشتہ بے چہرگی تہ بے چارگی دی زندگی بچ اُنہاں جیہڑے حوادث، آلام روزگار تہ ٹھوکراں دامنہ دکھنا پیا۔ انہاں تجربیاں دی بنیاد پُر اوہ جیہڑا ادب تخلیق کرسکن دی پوزیشن بچ اُسے نیہہ کر سکے۔ کیاں جے اُنہاں کول زبان جیہڑی اظہار بیان داوسیلہ منے جُلدی آسی۔ مگر اپنیاں تجربیاں کو تحریری جامہ لائے واسطے انہاں کول قلم دا ذریعہ نہ آسا۔ جسدی وجہ نال اوہ صرف کہانیاں سُندے رہے، سُناندے رہے، کہانی لکھ نہ سکے۔

۱۹۳۵ء بچ لکھنو بچ ترقی پسند ادیباں دے پہلے جلسے بچ اُردو دے پہلے افسانہ نگار منشی پریم چند سُن اپنے صدارتی خطبے بچ آکھیا آسا کہ:

ماہڑے خیال بچ ادب دی بہترین تعریف تنقید حیات ہے۔ پہانویں اوہ مقالیاں دی شکل بچ ہووّے یا افسانے دی یا شعر دی شکل بچ۔ اسکو اسدی حیات دا تبصرہ آکھنا چاہیے مگر اسدا ادبی مذاق بڑی تیزی نال تبدیل ہور ہیا ہے۔ ادب محض دل بہلاے دی چیز نیہہ۔ دل بہلائے دے سوا اسدا کُجھ ہور وی مقصد ہے۔ اوہ ہُن محض عشق و عاشقی دا راگ نیہہ البتہ زندگی دیاں مسلیاں پر غور کردا ہے۔ اوہ ہُن تحریک یا ایہام واسطے حیرت انگیز واقعات نیہہ لوڑدا۔ اخلاقیات ہور ادبیات دی منزل مقصود ہک ہے۔ صرف اسدا ے طرز خطاب بچ فرق ہے۔"

۱۹۴۷ء تھیں پہلیاں تہ پچھا ریاست جموں و کشمیر دے اس حصے بچ جیہڑا از یر بحث ہے اردو، پنجابی تے کشمیری بچ بڑے معیاری افسانے لکھے گئے۔ کشمیری کو چھوڑ کا اُردو، پنجابی تہ ڈوگری بچ بچ سارے افسانے ایجے ہین، جیہڑ ے بے شک اردو یا پنجابی بچ لکھے گئے دے ہین مگر ایہہ گل وثوق نال آکھ سکنا کہ ایہہ افسانے پہلے پہاڑی بچ سوچے گئے دے ہین۔ ایہہ افسانے ہور کسے نیہہ بلکہ اُردو دے عالمی شہرت رکھن آلے ادیب کرشن چندر سن لکھے دے ہین۔ میں شدت نال اس سچائی دا قائل ہاں کہ پہاڑی زبان بچ کہانی دے صنف دا پہلا دبستان اس دور بچ جمیا جد کرشن چندر پونچھ بچ رہندا آسا تہ پونچھ تھیں ہجرت دے بعد وی کرشن چندر دے قلماں بچوں جیہڑے شاہکار ناول ''شکست'' تہ ''میری یادوں کے چنار'' نکلے اُنداظرف مکاں ریاست دا ایہہ پہاڑی علاقہ آسا تہ اُندے کردار ناصرف انہاں ناولاں بچ پہاڑی آسے بلکہ ہجرت دے بعد دلی تہ ممبئی جیاں میٹروپولیٹن شہراں بچ حُل کا جیہڑے افسانے اُنہاں لکھے اندے کردار تہ مناظر سارے پہاڑی آسے، پیرس، لندن تہ ماسکو دیاں کلیاں بچ وی اوہ پہاڑی اکھان تہ بجھارتاں شعوری طور پر بولدے آسے تہ اُتھا دی جگ مگ کردی تہذیب دے بارے بچ جیہڑے افسانے اُنہاں لکھے انہاں بچ ہک ادھانا پہاڑی لکھنا اُندی فطرت بچ شامل آسا۔

ٹھاکر پونچھی تہ ویدراہی دے افسانے تہ ناولاں بچ مکانیت خالصتاً پہاڑی ہے۔ اتھا میں ہک گل دا ہر اشارہ کرنا ضروری سمجھدا ہاں کہ پہاڑی بولی صرف پہاڑاں بچ ہی نیہہ بولے گیندی بلکہ میدانی علاقیاں تہ وادی بچ وی بولے گیندی ہے۔ اگن، ٹھارا، کلاڑی، اینچھ، بابا، بانڈی، گوہال، کلوٹھی، لکھاڑا، گب، کٹھار، کھاری، آلا، چاٹی، مدانی، لوئی، بیاڑی دی دینی، چھبی، چونسی، کُچھی، کہواڑی، چڈیال، ریوند، بھتوا، کُنجی، ڈھوک، کاپ، لیتری، دتھا، ڈاب، تلا، جے الفاظ کرشن تہ ٹھاکر دیاں ناولاں تہ افسانیاں بچ ہزاراں جائیاں پڑھے کو ملدیاں

ہین۔استھیں علاوہ قینچی' ماہیا' پٹے' لکُو' چنِ' کلام میاں محمد بخش تہ قادر بخش۔''شکست'' تہ ''میری یادوں کے چنار'' بچ استعمال ہوئے دے ہین۔

میں ۱۹۵۶ء یا ۱۹۵۷ء بچ کرشن چندر دی ہِک سلسلہ وار کہانی رسالہ شمع دلی بچ پڑھدا رہندا آساں جس دے کردار دینا۔تارا' شریفو تہ ریشماں آسے۔جند اتعلق پونچھ نال آسا انہاں دے بعد جنہاں افسانہ نگاراں پنجابی' اردو' ڈوگری تہ گوجری بچ افسانے لکھے اُندا موضوع وی پہاڑی لوکاں دی زندگی' رہن سہن تہ مسئلے رہے دے ہین۔انہاں بچ ویدراہی' مصطفےٰ پنچھی' نذر بونیاری' کے ڈی مینی' درشن سنگھ اکالی' اقبال عظیم تہ شاہباز راجوروی شامل ہین۔ایہہ سارے قلمکار ۱۹۷۷ء تھیں پہلاں اردو پنجابی تہ گوجری بچ لکھدے رہے ہین۔ میں ہِک واری فِر زور دے کا ایہہ گل آکھنا کہ ایہہ سوچدے پہاڑی بچ آسے تے لکھدے دویاں زباناں بچ آسے۔اندیاں تخلیقاں ملک دیاں نامور اردو رسالیاں تہ اخباراں بچ شائع ہون تھیں علاوہ سرینگر تہ جموں دیاں ریڈیو سٹیشناں پروں ادبی میگزین پروگراماں تہ علاقائی زباناں دیاں پروگراماں بچ نشر ہوندیاں رہیاں ہین ۔ اندیاں کہانیاں دی خصوصیت صرف ایہہ رہی ہے کہ انہاں بچ مقامی رنگ' لہجہ' پلاٹ' کردار تہ واقعات سب پہاڑی معاشرے دی عکاسی کردے آسے۔اُندیاں افسانیاں کو پڑھ کا ایہجا محسوس ہوندا آسا کہ ایہہ پہاڑی افسانے دا اردو ترجمہ ہین یا جسطراں انگریزی یا چینی فلماں کو ڈبنگ کر کا تسیں ہندی بچ سُندے ہو۔

لہٰذا اس گل تھیں ثابت ہوندا ہے کہ ۱۹۷۷ء دے بعد پہاڑی بچ جیہڑا افسانہ لکھا گیا اوہ قدرتی طوراُتا مختصر وی آسا تہ نواں وی۔ابتدائی افسانے روایتی قسماں دے لکھے گئے۔ مثلاً جوانی دے تقاضے عشق و محبت دی ناکامی دے بعد خودکشی یا زہر خوردانی' محبت کرن والیاں دے رستے دیاں رکاوٹاں اُندے والدین' سماج' ذات پات' امیری غریبی یا چھوٹھا

وقار تہ غیرت، گراں دیاں بڑیاں دیاں زیادتیاں تہ ظلم ۔ظلم زیادتی دے خلاف غصے تہ بغاوت دی چنگاری، بدلہ، قتل، معاشرے دیاں ہوراں بچ ساریاں مسلیاں پر وی قلم چائے گئی جنہاں بچ رشوت خوری، آلام روزگار و معاش، ذہنی پسماندگی تہ جہالت، نکی عمری دے بیاہ، بڑا اعیال تہ خاندانی منصوبہ بندی، عدم مساوات، خاندانی منافرت، فرقہ پرستی دی لعنت، محنت کشاں تہ مزدوراں تہ کساناں تہ ہالیاں دے مسئلے تقریباً ہر موضوع اُپر لکھیا گیا تہ لکھا جُل رہیا ہے۔ کُجھ افسانہ نگاراں طنز و مزاح دا سہارا کن کا بہترین افسانے تخلیق کیتے دے ہین ۔انہاں ساریاں افسانیاں بچ ہک گل دا ذکر خصوصی طور پر کرنا ضروری ہے کہ افسانہ نگاراں اس ڈکشن کو پوری طراں سمجھ کہدا ادا ہے کیاں جے اُندی کوشش رہندی ہے کہ اوہ کہٹ تھیں کہٹ لفظاں بچ اوہ پیغام قاری تکر پُہچان بچ کامیاب رہون جے اوہ اپنی تحریر دے ذریعے دینا چاہندے ہین ۔ پہاڑی افسانے دا کینواس بڑا وسیع ہے ۔اس بچ لکھن والا چاہوے تہ دساں سطراں بچ بہت کُجھ آکھ سکنا ہے۔نویں پہاڑی افسانے بچ ہُن کہانی پن ہولیاں ہولیاں ختم ہور ہیا ہے جیہڑا ہک لمحہ فکریہ ہے۔افسانے بچ کہانی پن ہونا لازمی چیز ہے۔اُنہاں افسانیاں کو افسانے دیاں ناقداں افسانہ آکھے تھیں انکار کر چھوڑیا دا ہے جس بچ کہانی پن نہ ہووّے اسے واسطے جدید علامتی افسانہ مسترد کر دیتا گیا ہے۔افسانے دے موضوع تہ اسلوب دے بارے بچ ادب دیاں سیانیاں دے خیالات تہ مشورے جدید افسانہ نگاراں کو پڑھنے چاہیدے ہین ۔تاں جل کا اوہ افسانیاں کو حقیقت تہ فکشن دی اس صنف کو ہر دلعزیز بنان بچ ادب دی خدمت کر سکنے ہین۔

تادم تحریر پہاڑی افسانہ نگاراں دے ترے گروپ سامنے آئے دے ہین ۔ہک اوہ گروپ جسدا میں پہلے ذکر کیتا دا ہے یعنی اوہ جیہڑے ۱۹۷۷ تھیں پہلیاں وی افسانے لکھدے آسے ۔دوا اوہ گروپ جیہڑے ۱۹۷۷ء دے بعد ادبی منظر نامے پر نمودار ہوئے

تہ کامیاب افسانہ نگار بن کا اُبھرے۔ تریا گروپ اُنہاں افسانہ نگاراں دا ہے جیہڑا پچھلیاں کجاں سالاں پر اس صنف بچ طبع آزمائی کرن لگا دا ہے تہ اس فیلڈ بچ اُندی شناسائی ہن ہُن ہوئی ہے۔

پہلے گروہ بچ......شہباز راجوروی، نذر بونیاری، کے ڈی مینی، غلام مصطفیٰ پنچھی، رگھبیر چند نادم، اقبال عظیم شامل ہین۔

دوّے گروپ بچ......اقبال شال، جہانگیر دانش، راجہ شاہد شجاعت، شہناز پاکیزہ، حیدر ندیم، بیگم سنگھ راہی، ناز نوشاد، نثار راہی، محمد اعظم حسرت، ظفر اقبال منہاس، محمد عظیم خان، قاضی محبوب الٰہی، شیخ آزاد احمد، فاروق انوار مرزا، اوم سبھر وال، رتن سنگھ کنول، پرویز مانوس۔

تریئے گروہ دیاں افسانہ نگاراں بچ نو آموز قلمکار شامل ہین جندے افسانے کلچرل اکیڈیمی دی مطبوعات بچ شائع ہوئے دے ہین۔ اوہ ہین زریں آراء معصوم، رخسانہ کوثر، قیومہ بی ستی، کملیش مینی، لیاقت علی جعفری، نیلوفر راجہ۔

شاہباز راجوری، جہانگیر دانش، اقبال نازش، ظفر اقبال منہاس، نذر بونیاری، کے ڈی مینی، اعظم حسرت، فاروق انوار مرزا، شاہد شجاعت، ناز نوشاد دیاں افسانیاں دی خصوصیت ایہہ ہے کہ انہاں بچ مجورہ غیر متوازن سیاسی تہذیبی نظام دے خلاف ہک بھرپور اجنگ دا اعلان ہے۔ اندے طنز دے نشتر ہر انسان اپنے اندر چُبھد امحسوس کر دا ہے تہ ایہوئی پریم چند دا خاب آسا۔

میں اس جائزے واسطے کُجھ ہک افسانہ نگاراں دیاں افسانیاں بچوں اقتباسات دا انتخاب کیتیا ہے۔ تاں جے دکھیا جُلے کہ پہاڑی افسانہ کیہڑی ڈگر پر ٹُر رہیا ہے۔

مصطفیٰ پنچھی بزرگ ادیب محکمہ مال دے اچے افسر رہ کا اپنی ملازمت تھیں سبکدوش ہوئے۔ دوران ملازمت اوہ ہک ادھ دفعہ کسے پہاڑی علاقے بچ رہے تہ اَج وی شہر سرینگر

دے پوش علاقے بچ رہائش پذیر ہین۔اُندیاں افسانیاں بچ روایتی عنصر غالب رہیا ہے۔ اُنہاں اپنے آلے دوالے جے کُجھ وی دکھیا اور سادہ تحریر بچ قید کر کا اساں تکر پچا چھوڑ یکھ۔ اُندیاں افسانیاں بچ کرداراں دی بُہتات تھاندی ہے تہ کہانی پن بدرجہ داستان موجود ہے۔اِس بچ کشمیری تہ غیر کشمیری کردار اک دوے نال گتھم گتھا ہین۔ایہہ مخلوط کلچر دی عکاسی کردے ہین' کرداراں دی نفسیات دے ماہر ہین' اُندے افسانے قربانی بچوں ہک اقتباس:

''اک جوان تہ خوب صورت عورت جیہڑی مصیبت دی ماری تہ طلاق شدہ ہوئے کسے نال کسطر اں کے تعلق رکھ سکتی ہے؟ اُس کو ایہہ سوچن دا موقعہ کدے نیہہ مل سکیا! اندر بچے مست نیندر ابچ آسے۔اُس کو سوچن دا موقع مل گیا۔اُسدے بعد اوہ فر اپنے پرانے خصماں دا رجوع کردی ہے''۔

افسانیاں واسطے جتنے پلاٹ اج دے عہد بچ دستیاب ہین' اتنے پہلے کدی نا آسے' نظر دوڑا اوہر پاسے پلاٹ ہی پلاٹ پے دے ہین۔ بیڑے بچ' گلی بچ' کھیت کھلیان بچ' دفتر بچ' مندر مسجد بچ' بازار بچ' شٹر کا اُپر' اسدے آس پاس نویں نویں پلاٹ ملدے ہین۔ نثار راہی دے افسانے الیکشن دا ہک اقتباس ملاحظہ فرماؤ:

''راتیں نیندر وی نہ آئی۔سویرے سویرے بسترے نے کنڈے ور رکھیا ہو یا ریڈیو لایا۔ پہلی خبر آئی ......''دو تہائی ممبران اسمبلی مکھیہ منتری نی حمایت ترک کر چکے دے ہین' ودھان سبھا بچ اُس کی بہومت نیہہ رہیا۔راجیہ پال ہوراں مُکھیہ منتری کی اپنا بہومت ثابت کرن واسطے صرف ۲۴ گھنٹے دتے'' صاحب نے پیٹ بچ مروڑ اپئی گیا۔

اس افسانے دی زبان اُپر غور کرو۔ایہہ ویلے دی لوڑ دے عین مطابق ہے۔غیر یقینی سیاسی صورت حال تہ جمہوریت نال مذاق ہک عام تہ روز مرہ والی گل بنی گئی ہے تہ ایہہ ہک پاسے اپیل کردی ہے تہ دوسے پاسے قاری کو ہکی بودے سڑے تہ بے اصولی نظام

دے خلاف اُسدے دل بچ غصہ تہ نفرت پھھڑ کاندا ہے۔

انساناں دے درمیان منافرت نہ کدے کسے کو پسند آسی تہ نہ مستقبل بچ باضمیر تہ باشعور انسان اسکو منظور کرسی۔ ایہجا ہی اک پیغام اقبال تھہنہ منڈی اپنے مختصر افسانے ''پتھر'' بچ دے رہیا ہے۔

''اک دن مگی سیر نے دوران بڑا عجیب تجربہ ہویا۔ میں دو پتھر گلاں بچ جُٹے نے تکے ہک پتھر کالے رنگ ناں تہ دوا پتھر سفید چٹا۔'' جدوں میں ہندو محلے بچ ہوناہاں ہندو پتھر آکھوالناہاں تہ اگر مسلماناں دے علاقے بچ ہوواں مگی مسلمان پتھر آکھیا جاناہے۔ اِسے اُپر بس نی۔ جدلوکی ہکی دوئے نال لڑنے ہین تہ مسلمان پتھر ہندو دے سر پر ماریا جاناہے تہ اوہ ہندو محلے دا پتھر بنی جانا ہے۔ تہ ہندو پتھر مسلمانا نے سر اور ماریا جانا ہے۔ اوہ پتھر مسلماناں نے علاقے بچ رہنا ہے''۔

قومی یکجہتی تہ فرقہ وارانہ ہم آہنگی ہک نازک تہ سنجیدہ مسئلہ ہے' اس کی برقرار رکھنا تہ آپسی میل جول تہ بھائی چارہ وقت نی لوڑ ہے تہ فر ہک نازک مزاج ادیب اس معاملے کو کیاں نیہہ سمجھ سکدا۔ پہاڑی علاقیاں اندر ہالیں تکر قابل مثال بھائی چارہ مجود ہے۔ اس کی بنائی رکھنے والا ادیب دا اشارہ اس افسانے دا موضوع ہے۔

شاہد شجاعت جتھا طنز و مزاح دا سہارا کن کا معاشرے دی اصلاح کرنا چاہندا' اتھا کدی کدی اوہ اپنے اندر چھپی دی قنوطیت کو چھپا نیہہ سکدا۔ اُسدی تحریر کسے نازک مزاج دل جلے شاعر دے جذبات (شاعری بچ) دی عکاسی کردی ہے۔

''زندگی ہک اجی اوکھی پگڈنڈی دا ناں ہے جس بچ کئی موڑ' چڑھدیاں لڑائیاں آندیاں ہین۔ حادثے وی ہوندے رہندے ہین۔ انہاں موڑاں پر دوست نما دشمن وی ملدے ہین تہ دشمن نما دوست وی۔ جیہڑے لگیاں کو ملماں وی لاندے ہین تہ ڈونگیاں

زخماں پر نون مرچ وی''۔

ایہہ سطراں شجاعت دے افسانے ''یاداں دیاں محراباں'' بچوں نقل کیتیاں دیاں ہین۔کردار سازی یا کردار کھڑنے ہک اوکھا فن ہے۔اس فن بچ کے ڈی مینی آپ اپنی مثال ہین۔پیش ہے اُندی کہانی ''جمعہ'' دا اقتباس:

''جمعہ رسمت جمعدار نا ہالی ہے۔ اوہ بڑا دلیر تہ کاماجنا ہے۔ چٹا رنگ چوڑی چھاتی' گُنڈیاں مچھاں' موٹے ڈوہلے تہ کھوہریاں ہتھاں والا جمعہ اپنیاں سوہنیاں نین نقشیاں تہ چڑھدی جوانی کیتے سارے گراں بچ مشہور ہے۔ بگدر چھنگن تہ بانہہ پکڑن بچ وی کوئی اُسنا مقابلہ نہیں کری سکنا''۔ پہاڑی ہیرو یا Heman دا تصور ابتداء تھیں اسدے جسمانی جمال تہ ڈیل ڈول نال وابستہ رہیا ہے مگر زمانے دے بدلن ناں نال اَج دا ہیرو اعلا صفتاں تہ قدراں دا مالک' ہمدرد' سیانا' صرف عقل دے زور نال دُنیا دی تقدیر بدلان آلا منے جلدا Survival of the fittest والا پرانا تصور حالیں تکر ختم نیہہ ہویا۔امریکہ اج ایکیمیں صدی بچ وی عالمی برادری بچ پولیس دے حوالدار یا تائے دارول محض اپنی طاقت دی بنیاد پر ادا کرر ہیا ہے۔اس افسانے بچ مینی اپنے ہیرو کولوں اپنی طبیعت دے مطابق گراں دے ہکیں شریف النفس تہ سادہ لوح انسان دارول ادا کرا رہیا ہے جیہڑا اچھل باز عناصر دے ہتھوں استحصال دا شکار ہوگیندا ہے۔

سرمایہ دار تہ دولت نے پُھکھے لوکاں شادی بیاہ کو ہک منافع بخش کاروبار بنا کہدا ہے۔ داج دی لعنت سن مُچ ساریاں کُڑیاں تہ نوہاں کو موت تھیں ہمکنار کیتا ہے۔آئے دن سوہرے سساں تہ خصم بے قصور تہ سگھڑ بہو بیٹیاں کو صرف اس واسطے مٹی دا تیل چھڑک کا اگ لا دیندے ہین جیہڑیاں اندے منشا دے مطابق داج وغیرہ اپنے نال نیہہ آن سکیاں' حالانکہ ہک عام جی گل بن گئی ہے مگر پہاڑی معاشرے پر اسدا اثر نیہہ دکھے گیا مگر محمد اقبال

شال سن ہک ایہجا ہی پھڑا کردار نبھاندیاں ہویاں اپنے افسانے بدلہ بچ اس پاسے توجہ دوالن دی کوشش اِس طراں کیتی ہے۔

''راتی نا آخری پہر سی تہ سارے سُتے نے سن۔اساں تریاں اُسکی پہلاں بنیاں۔ مُنھ بند کیتا تہ تیل سٹی اگ لائی۔سڑی، تڑفی، مگر منھوں اُف وی نیہہ کڈھ سکی۔ہتھ پیر پہلے ہی بدھے نے سن۔بلے کسطر اں۔اگ بُجھی تہ اساں سڑیا نا موٹاجیا وجود چکی کے کھڈے بچ سٹی چھوڑیا تہ اپنیاں اپنیاں کمریاں بچ بڑھی گیاں۔لوہ ہوئی میں دروازہ کھولیا تہ اگے ماہڑی پہنونی بڑی کڑی کھلوئی نی سی۔اکھیاں سوجیاں نیاں تہ بال کھلے۔میں پچھیا تہ آکھن لگی مانواں، تواہڑی پہینو کی راتی دادی تہ ابے ساڑی چھوڑیا''۔

اِسے موضوع کو کہن کا شاہ محمد خان سن وی داج دے عنوان تحت ہک افسانہ لکھیا ہے۔اسے موضوع اُپر ریڈیو کشمیر دیاں حاکماں بچ ساریاں لکھاریاں کولوں افسانے لکھوائے۔

اسدیاں بناں (جنگلاں) دا اَسدے صاف ستھرے ماحول اُپر ڈوہنگا اثر ہے۔ بُوٹے دی اہمیت اُنہاں لوکاں کولوں پچھو جنھاں کول ایہہ دولت نیہہ۔جنگلاں دے ملحق علاقیاں بچ بسن والیاں بچ غالب اکثریت پہاڑی لوکاں تہ گجراں دی ہے۔انہاں بچ بہت سارے لوک ناعاقبت اندیش تہ خودغرض بن گئے ہین۔جنگلاں تہ ماحول دا تحفظ اسو یلے پوری دنیا بچ ہک اہم ترین پروگرام بن گیا دا ہے۔رُخ بوٹیاں دی بے دریغ کٹائی نال ماحولیاتی توازن بگڑ گیا ہے۔اَسدے پہاڑی ادیب سن وی اس اہم مسئلے پر قلم چایا ہے۔غلام مصطفیٰ پنچھی اپنے افسانے جمال دین بچ اس موضوع دا ہر لوکاں دا تہیان کجھ اسطراں دوالدے ہین:

''جمال دین داناں تہ بڑا پُرمعنی آسا مگر اس دے حصے بچ نہ تے جمال آیا دا آسا تہ نہ ہی اسکو دین نال کوئی تعلق آسا۔آکھدے ہین باہروں سڑن لوک اندروں سڑاں میں

''جمال دینادی چھتاداٹین جسو یلے چمکن لگیا' ساریاں اپنے اپنے کوٹھے پٹ چھوڑے۔ گراں نچ محکمہ جنگلات دے حاکم ڈیرہ لا کا بہہ گئے مال بچھا نقدی جنسی ادھر ادھر کر کا ساریاں عوضانہ پہریا۔ کجھ بڈی تہ نذرانہ وی دتے گئے۔ بوٹیاں دا ستھاڑ کپ کپ کا جنگل میداناں نچ تبدیل ہوگئے۔ کوٹھے کے پٹے گئے' ککڑیاں کو لنگاڑیاں کھا گیاں۔ قرضداراں الگ نکا نچ دم کر چھوڑیا۔ قضیاں تہ مصیبتاں دا دور آ گیا۔ چشمیاں دا پانی ختم' ہاڑاں نال زمیاں روہڑ گیاں۔ اسے موضوع اُپر میں وی ایک کہانی ''درندہ کون'' لکھی ہے۔ جس نچ میں اس گل پُر زور دِتا کہ جنگلی جانوراں کو وحشی آکھناں اُنہاں نال ناانصافی ہے۔ کیاں جے پچھلیاں ۵۰ سالاں نچ' میں کدے وی نیہہ سنیا کہ سینہاں کوئی انسان زخمی کتیا یا ماریا بلکہ کُتیاں دے زخمی کیتے دے بندے روز ہسپتالاں دے سامنے قطاراں نچ ہوندے ہین۔ کُتیاں دی گل چھوڑ و' تسیں روز سندے تہ تکنے ہو کہ ایہہ ''مہذب تہ نام نہاد انسان کتنیاں معصوم تہ بے گناہ انساناں کو بے دردی نال ہلاک کر رہے ہین تہ فر وی اُنہاں کو مذہب انسان آکھنے ہین۔ اس کہانی نچ ہک جنا اپنے دوستا کو آکھنا ''تُدھ مکو مبارک نیہہ آکھی؟''۔

''مبارک کیاں ...... کے توہڑے ناں کوئی کروڑ دس کروڑ دی لاٹری نکل آئی؟'' ''نہ'' کے کوئی اولاد نرینہ ہوئی؟'' ''نہ'' کے تیرا کوئی پُتر امتحانا نچ پاس ہویا؟'' ''نہ'' تہ فِر کیہڑی گل دی مبارک؟'' جنا آکھنا ہے کہ میں کل شکار کرن بنا نچ گیا دا آساں۔ میں دس پندرہ شکار مار کا واپس آ رہیا آساں کہ میں ہکی جھنڈ ایٹھ سینہ ستیا دا تکیا تہ میں گولی مار کا مار دتا۔'' دوست کُجھ نہ بولیا' اس جنے فِر آکھیا۔ توں کے سوچنے؟ دوست سن جواب دتا میں سوچناں کہ درندہ اوہ سینہ آسا کہ توں؟ جیہڑا کسے بے گناہ کو ماردا ہے یا اوہ درندہ ہوندا ہے کہ جیہڑا چپ چاپ گولی کھا کا مر گیندا ہے''۔

اَسدے مُلکا نچ دُنیا دے ہر مذہب تہ عقیدے دے پیروکار صدیاں تھیں مل جُل کا

پہرا پہر ادی طراں رہندے چلے آئے ہین۔ بالکل کُجھ ایہوئی جی صورت حال ریاست جموں و کشمیر دیاں پہاڑی علاقیاں دی وی ہے۔ انہاں پہاڑاں بچ ہندو مسلمان تہ سکھ فرقیاں دے لوک صدیاں تھیں کُجھ اسطراں مل جُل کا رہندے ہین تہ کہ اندیاں عقیدیاں دا پتہ تاں چلدا جدا ایہہ اپنیاں عبادت گاہاں دا رُخ کردے ہین۔ اندا جینا مرنا سب سانجھا' ہکوئی بولی ا ہکوئی لباس' ہکوئی رہن سہن' پہاڑی ادیباں اس تہذیبی رنگا رنگی بھائی چارے تہ قومی یکجہتی دیاں سُچیاں تہ سوہنیاں قدراں کو اپنیاں تخلیقاں بچ محفوظ کر رکھدا اے۔ حُب الوطنی تہ قومی سلامتی وی ادیباں اپنیاں افسانیاں بچ اجاگر کیتیا دا ہے۔ اقبال نازش نے افسانے جہلم تھیں چناب تونی دا ہک کا اقتباس:

''کبیر ڈارڈر نے مارے چُپی ہوئی گیا۔'' چڑیو چپ تُساں کی پتہ نیہہ ہے کہ جہلم نے کنڈے اساں نی بستی بچ اج کر یک ڈاون ہے۔ تساں واسطے ایہوئی چنگا ہوسی جے لوہ ہونیاں کُرے دُوراڈی جاؤ۔ اِس بستی تھیں دُور جتھے شمبو ناتھ بسنا ہوسی۔ شمبو ناتھ ماہڑا سنگی ماہڑا یار! ہک گل یاد رکھیو شمبو ناتھ ضرور چناب نے کنڈے بسنا ہوسی۔ چناب نیاں مٹھیاں تہ دلفریب لہراں نال اپنیاں سُراں نے نال جوڑنا ہوسی۔ چناب نے کنڈے تُس وی اس بستی بچ بسیو اپنیاں مٹھیاں گیتاں نال نال ماہڑا اسلام آکھیوس ایہہ وی آکھوس جے جہلم نیاں گنگیاں سُراں بچ ڈبیاں میریاں سُچیاں تہ سچیاں آساں تیری اڈیک بچ ہین''۔

اِسے موضوع اُپر کُجھاں افسانیاں نے اقتباس:

''تنازعے دی وجہ زمین دا ہک ٹکڑا اسا' جس تہ ہک مسجد تہ دُوا مندر بنانا چاہندا آسا۔ کئی لوک زخمی آسے۔ بابو تہ شنکر ہندو مسلمان پہائی پہائی دا نعرہ لا کا سب کو چُپ کرالیا تہ جان نہ پہچان رفر وی تنازعہ بجان بچ اُنہاں اہم رول ادا کیتیا۔ زخمیاں کو ہسپتال کھڑیا' شنکر سن حاجی عبداللہ کو خون دا عطیہ دے کا اسدی جان بچائی تہ رشید عرف بابو سن پوشنکر ناتھ کو خون دا عطیہ دِتا۔

انہاں دواں نا خون لڑائی بچ ڈھل گیا۔ زمی کو بنڈ کا ادھی بچ مسیت تہ ادھی بچ مندر بنان دی تجویز دتی جیہڑی دویاں فریقاں سن منظور کیتی۔ رشید تہ شنکر دی اِس دوستی سن بُچ لوکاں دے کن تہ اکھیاں کھول چھوڑے تہ اوہ سوچ پر مجبور ہو گئے کہ آخر اسیں سب ہک ہاں۔''

''چھکر بندہ''......نسیم لا روی

''چوکیدار جی میں چیتر اکگڑ لاڈا نال پالیا سا۔ چلو نہ رکھساں کلھو بلیں بلیں بولیا تہ اُسنی نظراں نے سامنے بگا تہ غلام دین نچن لگے۔ ظلم نی تھہرت پر جائز ناجائز نا کوئی مطبل نیہہ ہونا۔ بڑے لوک بے اوقاتاں کی اُٹھن نیہہ دیندے''۔

شاہباز راجوروی......(بانگ)

''بسئے شہر پہاویں ہووّے قہر'' مقولہ لوکاں بچ خاصا مشہور ہے مگر خالی گلاں کرن والے لوک کے جانن جے عملی زندگی کے ہوندی ہے۔ آخر میں وی شہر بچ رہندا آساں۔ اُتھا دی تیز رفتار زندگی سن ماہڑی خوشیاں کو لنگھار کر چھوڑیا ہے۔ خاصہ عرصہ زندگی دیاں لیراں کو بٹیل کا کٹھا کردار ہیاہاں''۔

''لکھ پتی''......میر حیدر ندیم

''میرا ذہن یک لخت ۱۵ سال پچھاں ماضی بچ مُڑی گیا۔ جتھے میں دیکھناہاں کہ دیوالی نی پُر رونق رات قصبہ روشنیاں نال چمک رہیا ہے۔ شہر نی معتبر نوجوان شخصیت راج کشور شرما ہوراں نا ہتھ ہک پٹاخہ بالنیاں زخمی ہویانا ہے تہ اُنہاں نے بچے راجوروا س پٹاس نال پورا گراں سرا اُپر چائی دِتا تہ اس ویلے میں ایہہ مجھن بچ قاصر ہاں کہ آخر کل نا اوہ راجو جیہڑا پٹاخے نی اک معمول چنگاری وی پیونے ہتھ اُپر برداشت نیہہ کر سکیا۔ اج اُس نی پوری چتا کی اگ لان اُپرا تنا اتاولا کیوں ہے؟

لیاقت علی جعفری......''انسانیت''

''ٹھنڈو نال تاپ زکام رہیا تہ میں اُف تک نیہہ کیتی۔فر آپے انہاں ہتھاں نال اندروں مکان لمیاں۔سارے سُتے دے ہوندے آسے۔تاں میں لمدی رہواں۔اتنا کُجھ میں اس واسطے کردی آسیاں کیاں جے مکو اپنا کہر بنانا آسا۔جسدی ضرورت ہر جاندار کو پیندی ہے۔چڑیاں طوطے' کاگ' کبوتر' جس ویلے اپنا آہلنا بناندے ہین تاں کتنی محنت نال تیلا تیلا چُن کا آندے ہین''۔

''کہر''۔شہناز پاکیزہ

''چرا نچ تنگانیاں لکڑیاں تڑتڑ بل رہیاں آسیاں۔اُتھے چرادے ہک پاسے ہکی کھٹا پر جمعہ جندرائی۔دُلا قصائی تہ فجانائی بجے دے جاتکاں کو گتکا بازی تہ نورے ٹہولیا کو مانگے دی لکڑ مارنا سکھان دی کوشش کر رہے آسے۔کوٹھے دی بلی بیٹھ منجھ کھلی گلی کر رہی آسی۔اس کو کہ پتہ آسا کہ اس دی جندڑی دی اُلٹی گنتری شروع ہوگئی دی ہے''۔

''رتی پول''......نیلوفر راجہ

نور محمد بھٹی دے افسانے''احساس'' دا ہک اقتباس۔

''انکل جی سچ دسو تُساں نیاں اکھیاں نچ اتھروں کیاں ہین؟ پنکی فر پچھیا''۔

ایہہ گل سُن کے بچیاں نے ہتھوں کرکٹ نے بلے ٹھیئی گے''۔

چاچا یا تائے دی جائی انکل......تہ بیگماں یا پھمو دی جائی پنکی۔تہ اِٹی ڈنڈے دی جائی کرکٹ دا بلا۔ایہہ لفظ ہُن اتنے عام ہوگئے دے ہین کہ ہُن ایہہ اپنی بولی دے الفاظ لگدے ہین۔پڑھے لکھے تہ اَن پڑھ بلا ناغہ ہُن انگریزی لفظاں دا استعمال کردے ہین۔ انکل' آنٹی' سر' میڈم' بابا دی جائی پاپا یا ڈیڈی' اماں دی جائی مما' ممی ہُن گلابو' شریفو' ریشماں' بیگماں' نوراں' کالو' دینا' شمسو' فجو' جیرا' کندا' دُلا' ہُن قدیم مثنویاں تہ داستاناں دے کردار لگدے ہین۔ہُن ناواں نچ وی جدت تہ ندرت آ گئی ہے۔لباس تہ کُہر مکان وی بدل

گئے۔ ہُن' پگ' کلا' پٹی' جگر' گلوبند' پُو ل' کھیڑی تہ جوڑے جُتی ہُن نہ کُرے نظر آندے ہین تہ نہ نو جواناں کواندا کوئی تصور ہے۔ بانڈیاں تہ کوٹھیاں دی جائی بنگلے تہ کوٹھیاں۔ اہیوئی وجہ ہے کہ پہاڑی افسانے بچ روایت پرستی ہولیاں ہولیاں ختم ہو رہی ہے۔ خارجی تہ داخلے ماحول بچ تبدیلیاں اصناف ادب پر وی اثر انداز ہو رہیاں ہین۔ قلمکار سماج دا احساس ترین فرد ہوندا ہے۔ اسدے ہتھا بچ تلوار تہ ڈنڈا نیہہ سجدا بلکہ اُسدی انگلیاں بچ پھبنی دی قلم اک ایہجیا ہتھیار ہے جیہڑا معاشرے دی اصلاح واسطے برتیا جُلدا ہے۔ اس واسطے مختصر پہاڑی افسانے بچ اج وی سس نونہہ دی روایتی نوک جھونک تہ مینے بازی۔ مترے دا ظلم' سوتن تہ سوکن دا مناقصہ ہک تھیں زیادہ شادیاں دا جھمیلہ اولاد دی کثرت جے موضوع حاوی ہین۔

برقیاتی ابلاغ عامہ خصوصاً ٹیلی ویژن تہ فلماں سن وی لوکاں دے ذہن پراگندہ کر چھوڑے دے ہین۔ جرائم' قتل ماردھاڑ' عصمت ریزی' ڈاکے تہ ہور غیر اخلاقی مناظر ٹی وی دے بعض بے ہودہ اناپ شناپ پروگرام وی لکھاریاں دیاں ذہناں پُر اثر انداز ہوندے ہین۔ پہاڑی دے ہم عصر ادب بچ واقع ہون والیاں تبدلیاں تہ بدلے رجحانات پر اسدیاں لکھاریاں دی توجہ ایہجاں تکر کہٹ رہی ہے۔ آئیڈیل ازم وی ادب دا ہک ضروری عنصر ہے مگر جیہڑا ادب زندگی تھیں سکھنا ہوؤے اوہ بے جان ادب بچ مدت تک باقی نیہہ رہ سکنا۔

پہاڑی افسانہ تادم تحریر اپنے ہم عصر علاقائی زباناں دے افسانے دا مقابلہ نیہہ کر سکیا دا مگر پہاڑی افسانہ نگاراں دی اس صنف نال دلچسپی دکھنیاں ہویاں اُمید ہے کہ پہاڑی افسانے دا مستقبل کافی روشن ہے۔

پہاڑی زبان
ماضی، حال تہ مستقبل؟

بولی یا زبان ہر انسان تہ حیوان دی سنجان ہوندی ہے۔انسانی اِرتقاء دے نال نال عقل تہ استدلال تہ بولی دا فِطری اِرتقاء صدیاں تھیں ہوندا آیا ہے۔اَج دی تاریخ بچ جیہڑیاں ترقی یافتہ زباناں منّے گیندیاں ہین، ایہہ بھی ابتدائی دور بچ صرف بولیاں آسیاں۔ انسان کہلّا تخلیق ہو یا آسا، مگر عمرانی تہ سماجی معاہدے دا اصول ہے کہ اوہ کہلّا نیہہ رہ سکدا۔ کہلّا انسان یا ''خُدا'' ہوسکدا اے یا حیوان۔ اگر اوہ کہلّا کہلّا رہندا تہ فِر اُسدی بولی صرف بولی ای رہندی زبان نہ بندی۔ زبان صرف انساناں دی بولی دی ترقی یافتہ شکل ہوسکدی ہے، حیواناں دی بولی کدے زبان نیہہ بن سکدی۔ ایہہ قُدرت دا اصول ہے۔ ہِک انسان ہِک تھیں زیادہ بولیاں بول سکدا اے۔ بشرطیکہ اوہ کہلّا نہ ہووّے۔ ہر انساناں دے مُنھواں بچ ہِک جیبھ ہوندی ہے تہ صرف ہِکی جیبھا نال غیر فطری طور اوہ لَر ساریاں بولیاں بول سکدا ہے تہ انہاں بولیاں دے ناں متعلقہ خِطے دی نسبت نال ہوندے ہین تہ کُجھاں بولیاں دا کِسے مخصوص خِطے نال کوئی تعلق نیہہ ہوندا۔ اقوام متحدہ دے ادارے یونیسکو دے شعبہ لسانیات دے ہِک سروے دے مطابق دُنیا بچ زباناں دی تعداد مجموعی طور پُر 1036 ہے۔ اِنہاں بچ اوہ زباناں شامل نیہہ جیہڑیاں حالیں تکر اِرتقاء دے ابتدائی دور بچ ہین

تہ ایہہ صرف بولے تہ سمجھے گیندیاں ہین، لکھے پڑھے نیہہ گیندیاں۔ انہاں بولیاں بچ تقریباً 40 سال پہلاں پہاڑی بولی بھی شامل آسی، جیہڑی صرف جنوبی ایشیا دے ہمالیائی خطے تہ پنجاب تہ سرحد دیاں قبائلی علاقیاں، مغربی پہاڑی سلسلے تہ پوٹھوار تہ جموں و کشمیر دیاں پہاڑی علاقیاں دے لوک بولدے ہین۔ اُتر پردیش دی ترائی دا علاقہ اروناچل پردیش، گڑھوال تہ کماؤں تہ ہماچل پردیش بچ جیہڑی بولی کثرت نال بولے گیندی ہے، اوہ لوک مجموعی طور اس کو پہاڑی آکھدے ہین مگر ایہہ پہاڑی مختلف علاقائی شناخت رکھن دی وجہ نال لرساریاں شاخاں بچ بنڈی دی ہے۔ مثلاً چبالی، کانگڑی، کُلوی۔

گریرسن تہ متاخرین ماہرین لسانیات سن پہاڑی زبان کو زباناں دے ہند آریائی دے پشاچی یا دردی گروہ دا ہک ذیلی گروہ قرار دِتا ہے جسکو مزید نکیاں تروان گروہواں مشرقی، وسطی تہ مغربی بچ تقسیم کیتا ہے۔ اِس تقسیم دے مطابق انتہائی مشرق بچ کھسکورا (Khaskura) یا مشرقی پہاڑی جسکو گورکھالی یا نیپالی بھی آکھدے ہین بولے گیندی ہے۔ گڑھوالی، کمایونی کو وسطی تہ جانسر (Jansar)، باور (Bawar) شملہ دی پہاڑی ریاستاں تہ مغربی کشمیر تہ اِسدے انتہائی مغرب دیاں بولیاں کو مغربی گروہ بچ شمار کیتے گیا دا ہے۔ ہک گل ٹاکری ہے کہ قدیم لسانی مورخاں دی ہر گل کو حرفِ آخر منناقرین انصاف نیہہ۔ سفری وسائل دی عدم موجودگی ہور دشوار گذار خطرناک پڑاں، چٹاناں تہ پکڈنڈیاں سن لسانیات دے محققین اندورنی پہاڑی علاقیاں بچ نیہہ گچھ سکے دے تہ اُنہاں بھی سُنیاں سُنایاں گلاں ریکارڈ کر کہد یاں دیاں ہین۔ مثلاً گریرسن دا ایہہ آکھنا کہ پہاڑی زبان پہاڑاں دے بسنیک کھش قبیلے دی بولی آسی، صحیح نیہہ۔ کیاں جے کھش قبیلے دے لوک وادئ کشمیر دے کھاوڑہ، پرگنے، ہزارہ تہ ریاست پونچھ دے بشکار لے علاقے دے بسنیک رہے دے ہین، مگر زمینی حقائق اسدے برعکس ہین۔

پہاڑی بولی معمولی جئے فرق نال مری' مارگلہ' راولپنڈی' اسلام آباد' جہلم' کھاریاں' ہری پور' ایبٹ آباد' مانسہرہ' ٹیکسلا' شنکیاری' ہزارہ' کاغان' سوات تھیں پشاور تکر بولے گیندی ہے۔ پنجاب دے اُس علاقے جیہڑا پہاڑی علاقیاں نال جُڑ یا دا ہے والے اُس کو پوٹھوہاری تہ ہزارہ والے اسکو ہندکو آکھدے ہین۔ ماہریں لسانیات دے مطابق پہاڑی پنجابی دا ہک لہجہ ہے۔ گریرسن پنجابی بچ ڈوگری کو بھی شامل کردے ہین ہور جموں تہ ہماچل دے کانگڑہ ہور شملہ دیاں بولیاں کو پہاڑی لکھیا ہے۔ مغربی گروہ بچ جنہاں مقامی بولیاں کو شامل کیتا گیا ہے اُنہاں بچ سرائیکی' ملتانی' چاچھی' دھنی' ہندکو' ریاستی' پوٹھوہاری تہ شاہ پوری شامل ہین تہ جدید ترین تحقیق دے مطابق ایہہ سارے لہجے یاShades پہاڑی ہین۔ لہجے دے مطابق ریاست جموں و کشمیر تہ سابق ریاست پونچھ دے ضلع پونچھ' راجوری' راولا کوٹ' باغ' پلندری' کوٹلی' کہوٹہ تہ اِسدے آس پاس دے علاقے بچ جیہڑی بولی بولے گیندی ہے اوہ چھاچھی تہ دھنی بولیاں دے زیادہ نیڑے ہے۔ گذشتہ نصف صدی بچ جنہاں ماہرینِ لسانیات سُن تحقیق دے بعد کُجھ انکشافات کیتے دے ہین اوہ بھی صحیح نیہہ لگدے۔ افضل پرویز' محمد اسماعیل ذبیح' ملک فتح محمد' محمد عارف منہاس' راجہ نصر اللہ خان ناصر' ڈاکٹر صغیر احمد خان' ڈاکٹر مہر عبدالحق تہ برطانوی مستشرق ڈاکٹر کرسٹوفر فرشیکل سُن صرف اُس علاقے کو اپنی تحقیق دے مرکز تہ اُنہاں دی روایات' ادب تہ کُجھاں لفظاں کو اپنی تحقیق دا معیار بنایا ہے اوہ حضرات سرحد دے اس پاسے دے لسانی تانے بانے تھیں قطعی بے خبر ہین۔ ماہرِ لسانیات ڈریوسن بھی گریرسن دی طراں جموں و کشمیر دی پہاڑی کو چبالی (Chibali) لکھیا ہے تہ بعد دیاں سارے ماہرینِ لسانیات سُن انہاں دواں محققاں نال اختلاف کیتیا ہے۔ کشمیر دے اندر پہاڑی لوک اپنی بولی کو پہاڑی تھیں پہلے پارمی آکھدے آسے' کیاں جے لسانی اکثریت والی کشمیری برادری

دے لوک بھی پہاڑیاں کوُ ''پاڑِم'' یا ''پارمے'' آکھدے ہین۔اِس موضوع پُر بہت کُجھ لِکھیا گیا ہے تہ تحقیق جاری ہے۔ جسطر اس کہ میں پہلاں عرض کر چُکیاں کہ ریاست جموں و کشمیر دے اپنے آئین بچ ''پہاڑی'' زبان کو تسلیم کیتے گیا داہے۔لسانیات دے حوالے نالے جتنے بھی دستاویزی تذکرے تہ گزٹ اَج دی تاریخ توڑیں منظرِ عام پُر آئے دے ہین' انہاں بچ پہاڑی زبان تہ پہاڑی بولن والیاں دی ہِک مُنفرد شناخت تسلیم کیتے گئی دی ہے۔مُردم شماری دے ریکارڈ بچ مرتبین دی ناقص معلومات تہ پہاڑی لوکاں دی اپنی بے حسّی دے کارن بے ضابطگیاں ہویاں دیاں ہین' جنہاں دی اِس خاکسار تہ دُویاں پہاڑی قلمکاراں تہ محققاں بشمول مرحوم نذیر احمد مسعودی صاحب سُن نشاندہی کیتی ہے تہ مسّاں مسّاں کرکا اَسدیاں پہاڑی پہراواں کو ایہہ گل سمجھ آئی کہ اوہ ریاست بچ لسانی تہ نسلی اعتبار نال ترِی بڑی اکائی ہین۔

اَساں کو منا چاہی دا ہے کہ پہاڑی زبان اُتنی پُرانی زبان ہے جتنے کہ پہاڑی لوک۔مگر ایہہ چھٹری جیبھ تہ گِن تنکر محدود آسی' ہِک بولدا آسا تہ دُوّا سُندا آسا۔ایہہ اَسدی ظاہری یا خارجی خامی یا کمی آسی' مگر چالی سال پہلاں جَد پہاڑی تحریک دے نتیجے بچ اِس بولی کو سرکاری سرپرستی حاصل ہوئی تہ پہاڑی دے خواندہ طبقے سُن اپنے اُسے قلم نال جِس نال اوہ انگریزی' اُردو' فارسی لِکھدا آسا' پہاڑی ادب تہ شاعری صفحہِ قرطاس پُر راہی تہ قدیم پنجر تہ بے آب تہ سنگلاخ زِمی بچّوں اتنے سوہنے تہ خوشبودار پھُل تہ فر پھل لگنے شروع ہوگئے جِسدا اندازہ کِسے کو نہ آسا' خود پہاڑیاں کو بھی نہ۔تحقیقی کم شروع ہویا تہ سینیاں بچ قید اَسدا لوک تہ کلاسیکی ادب خوب صورت گیتاں تہ مزیدار تہ نصیحت آموز کہانیاں دی شکل بچ سامنے آگیا۔اَکھان تہ بُجھارتاں جنہاں دے خزانے پہاڑاں تہ پہاڑیاں تلا دفن ہوگئے دے آسے' اسدیاں قلمکاراں قلماں نال کھن کا باہر آندے۔اَسدے پہاڑی گلوکار تہ فن

کار ہر خاص و عام جیہڑے پنجابی دیاں عشقیہ، رزمیہ تہ بزمیہ مثنویاں گاندے رہندے آسے، ٹھیٹھ پہاڑی کلام گان لگ پئے۔

پہاڑی زبان دے اک معروف دانشور، ادیب، شاعر تہ ریسرچ سکالر ڈاکٹر کریم اللہ قریشی سن علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی اسلام آباد ایم فِل دے کورس کوڈ نمبر ۴۲۷۲ یونٹ ۱ تا ۴ نچ پہاڑی شاعری دے پہلے دور دے بارے نچ لِکھیا ہے کہ اگر اسیں پہاڑی شاعری کو تاریخ ہور عہد دے حوالے نال دِکھاں تہ اساں کو ایہہ ترواں دوراں پُر محیط نظر آندی ہے۔ پہلا دور ہمیں صدی دے پہلے ہور دُوّے راج پُر مشتمل ہے۔ اِس عہد نچ جتھا حضرت عبداللہ المعروف بابا جی لاروی، میاں حافظ یونس المعروف بنیاں والے حضرات، حضرت میاں نظام الدین کیانی، سائیں قادر بخش، محمد شاہ ہور دُوّے صوفیائے کرام ہور اہلِ قلم اِس زبان کو ذریعہ اِظہار بناندے رہے دے ہین، اتھا اِس زبان کو اللہ سُن میاں محمد بخشؒ جیائے نادر گوہر ہور قادر الکلام شاعر بھی عطا فرمایا ہے۔

میں میاں محمد بخشؒ دے بارے نچ اپنیاں دواں مقالیاں جیہڑے پہاڑی شیرازہ دے ''میاں محمد بخشؒ نمبر'' نچ شائع ہوئے دے ہین لِکھیا آسا کہ مُسلمان پہاڑیاں دیاں کہراں نچ صرف دو کتاباں ہوندیاں آسیاں، ہک قُرآن پاک ہور دُوئی، مثنوی سیف الملوک مصنف میاں محمد بخشؒ۔ میں بار بار ایہہ گل دُہرائی ہے کہ ''سیف الملوک'' پہاڑیاں دا قومی ترانہ ہے۔ اِس تھیں علاوہ پہاڑی لوک جیہڑی رزمیہ بزمیہ تہ عشقیہ مثنویاں پڑھدے رہندے آسے، انہاں نچ ''قصص المحسنین (قصّہ یوسف زلیخا)'' سوہنی مہیوال، ہیر وارث شاہ، سی حرفی محمد بوٹا، تحفتہ میراں، قصّہ شیخ سناں، نیرنگ عشق، شیرین فرہاد، تحفۂ رسولیا، شاہ منصور، سخی خاص خان، ہدایت المسلمین ہور پنج گنج دے علاوہ مولوی دِلپذیر دا یوسف زلیخا، بُلھے شاہ، شاہ لطیف، بابا فرید، سلطان باہو، جنگ نامہ امیر حمزہ، جنگ نامہ علیؓ جنگ نامہ

زیتون، جنگ نامہ شاہ بہرام، پکّی روٹی وغیرہ شامل ہین۔ پہاڑی لوک اپنے شادی بیاہ دے موقعے تے جیہڑے گیت گاندے ہین، اُنہاں بچ مہندی لانے تہ کھارے دے گیت، سِٹھنیاں، رُخصتی دے گیت، کہوڑی چڑھن دے گیت، اِس تھیں علاوہ لوک رقص تہ موسیقی وغیرہ سُن پہاڑی زبان، تہذیب تہ ثقافت جیندی رکھی۔ اِسے واسطے پہاڑی لوکاں کو اپنیاں اسلاف دیاں دِتیاں دیاں نشانیاں، قومی لوک روایات وغیرہ کو محفوظ رکھنا چاہیدا ہے ہور اپنیاں بُزرگاں دا شُکر گُذار تہ احسان مند رہنا چاہیدا ہے۔

پہاڑی زبان دا شعبہ جموں و کشمیر کلچرل اکیڈیمی بچ کُھلن نال اِس زبان دے مُردہ جِسم بچ دوبارہ روح پے گئی۔ فر ریڈیو کشمیر سرینگر تھیں ہفتے بچ ہک روزہ پہاڑی پروگرام شروع ہو گیا تہ اِس نال پوری پہاڑی قوم آر پار ہک نویں انقلاب تھیں ہمکنار ہوئی۔ فر ٹی وی پروں بھی اَدّھے کہنٹے دا پروگرام شروع ہو گیا۔ مگر ریڈیو دا نٹ ورک وسیع ترین ہون دی وجہ نال لوک ترجیح ریڈیو کو ہی دیندے رہے، کِیاّں جے ٹی وی اکثر پہاڑی علاقیاں بچ لوک نہ رکھ سکدے آسے تہ ریڈیو چاء کا لوک کھیتاں کھلیاناں کہروں بار ہر جائی حتیٰ کہ بنّاں تہ بہکاں بچ کہن جُلدے ہین تہ سُندے رہندے ہین۔ جموں و کشمیر کلچرل اکیڈیمی دا شعبہ جیہڑا پہلاں ہک ریسرچ اسسٹنٹ تہ ہک فیلڈ اسسٹنٹ توڑیں محدود آسا ہُن ہک مکمل شعبہ ہے، جِس بچ ہک چیف ایڈیٹر، ہک ایڈیٹر کم کلچرل آفیسر، ہک اسسٹنٹ ایڈیٹر، ہک ریسرچ اسسٹنٹ، ہک فیلڈ اسسٹنٹ تہ ہور دُویاں ملازماں تے مُشتمل ہے۔ گذشتہ چالی سالاں بچ اِس شعبے سُن سینکڑے رسالے تہ کتاباں چھاپیاں ہین۔ عالمی شہرت یافتہ کتاباں دے ترجمے بھی کیتے۔ پچھلیاں چھیاں سَتّاں سالاں پروں پہاڑی ڈکشنری پُر شدومد نال کم ہو رہیا ہے۔ اُمید ہے کہ اگلے دواں سالاں دے اندر اندر ڈکشنری مکمل ہو کا پہاڑی لوکاں دیاں ہتھّاں بچ ہوسی۔ بہترین کتاباں پُر اُندیاں مُصنفاں کو بہترین کتاب دا ایوارڈ بھی

دِتے جُلدے ہین۔ ادیباں تہ شاعراں کو کتاباں دی اشاعت واسطے سبسڈی بھی دِتے جُلدی ہے۔ اکیڈیمی اَج توڑیں بڑیاں بڑیاں کامیاب کانفرنساں بھی منعقد کیتیاں۔ مشاعرے تہ ادبی سیمینار روز دا معمول ہین۔ ایہہ کانفرنساں تہ سیمینار ریاست دیاں دؤ رافتادہ پہاڑی علاقیاں بچ مُنعقد ہور ہیاں ہین ۔

پہاڑی تحریک دے ایجنڈے بچ ہِک مطالبہ ایہہ بھی ہے کہ پہاڑی زبان کو نصاب بچ شامل کیتا جُلے تہ پہاڑی طُلباء تہ طالبات کو دسمیں توڑیں پہاڑی زبان پڑھائی جُلے' مگر تادمِ تحریر ایہہ مطالبہ پورا نیہہ ہویا۔ حالانکہ جموں و کشمیر بورڈ آف سکول ایجوکیشن دے ٹیکسٹ بُک دے شعبے سُن پہاڑی زبان بچ ہِک قاعدہ تہ ستمیں جماعت توڑیں درسی کتاباں تشکیل دِتیاں دیاں ہین۔

پہاڑی صرف ونحو تہ اِملا دا معاملہ فی الحال التوا بچ پیا دا ہے۔ اِس معالے بچ کُجھ تکنیکی اَڑچناں اَگے ایندیاں ہین۔ پہاڑی شعبے دیاں ذمہ داراں کو چاہیدا ہے کہ اوہ اِس اہم ترین معالے کو حل کرن واسطے تہ مختلف علاقیاں دیاں پہاڑی دانشوراں تہ رہنماواں کو اپنے اعتماد بچ رکھہن کا کوئی قابلِ قبول حل کڈھن۔ اِس واسطے بحیثیت گائیڈ لائن اَساں کول سرحد پار اِس ضمن بچ ہویا دا کم نمونے دے طور موجود ہے جس بچ ہند کو تہ پوٹھواری زباناں دیاں ماہراں تہ سیانیاں دی رائے شامل ہے۔ پہاڑی زبان ہور ادب دی ترویج' تحقیق تہ ترقی واسطے ضروری ہے کہ ایل اوسی دے اِس پاسے دیاں ادیباں' شاعراں' لِکھاریاں خصوصاً محقق حضرات ماہرینِ لسانیات ہور دانشوراں نیز آرٹسٹاں کو سرحد دے اُس پار جان دی اجازت دِتی جُلے یا فر سرکاری سطح پُر ثقافتی وفداں دا تبادلہ عمل بچ آندا جُلے۔ اِس نال زباناں دے حوالے نال تقریباً سارے اُلجھے دے مسئلے حل کرن بچ مدد مِلسی۔ ایل اوسی دے اِس پاسے اگر بہہ ۲۰ لکھ پہاڑی رہندے ہین تہ اُس پاسے بغیر مبالغے دے دو کروڑ

لوک ہین جنہاں دی ماں بولی پہاڑی ہے ٔ پہاویں اوہ ہند کو دی شکل بچ ہووّے یا پوٹھواری دی شکل بچ۔ پاکستان دے زیرِ انتظام کشمیر دی وادیٔ نیلم یا کشن گنگا بچ عالمی شہرت دی مالک شاردا پیٹھ یا شاردا یونیورسٹی کو اِس پاسے دے کِتنے اہلِ علم و ادب لوک جاندے ہین۔ کشمیر دیاں جتنیاں بھی تاریخاں ہین اُندا مطالعہ کرن دے بعد پتہ چلدا ہے کہ اِس قدیم علمی ادبی مرکز بچ پڑھائے گین والے علوم دا میڈیم ''شاردا'' زبان آسی۔ اِسے زباناں کو کُجھ مورخین ''ٹاکری'' لِکھدے ہین۔ حالانکہ اسدی لپی اُنڈ ایا ٹاکری آسی جیہڑی سنسکرت نال مشابہ رہیئی ہے۔ محقیقن دی رائے ہے کہ ایہوئی زبان قدیم پہاڑی زبان آسی۔ اِس خاکسار سُن شاردا دیاں کھنڈراں پُر حاضری دے کا اِتھا پتھراں تہ چٹاناں پُر کُھنتی دی تحریر دا مشاہدہ کیتا ہے۔ اِیہہ تحریر قطعی اُنہاں تحریراں تھیں مختلف ہے جیہڑیاں وادی دیاں منڈراں دیاں پتھراں پُر کُھنی دی ہے۔ پاکستان تہ پاکستان دے زیرِ انتظام کشمیر دیاں معروف تہ نامور محققاں تہ دانشوراں سُن اپنیاں کتاباں بچ اس تاریخی ماخذ کو بودھ مذہب نال جوڑیا ہے تہ کُرے ہندومت نال۔ بہر حال ایہہ یادگاراں جس مت دیاں بھی ہووّن' اساں واسطے قیمتی وِرثہ ہین تہ پاکستان دے قیام' ریاست دی شخصی حکومت دے خاتمے تہ ریاست دے اُس اَدّھے حصّے بچ بنن والیاں حکومتاں سُن اِس تاریخی ماخذ کو حالیں توڑیں بچا کا رکھیا ہے جس واسطے اوہ قابلِ تحسین ہین حالانکہ اَسّی (۸۰) دی دہائی بچ ''پاکستانی زیرِ انتظام کشمیر'' دی بُنیاد پرست حکومت سُن اِس قیمتی تاریخی تہ ثقافتی وِرثے دے نشاناں تہ تاریخاں بچوں اِنہاں دا ذِکر مٹان دی کوشش بھی کیتی آسی' مگر آفرین اِس خِطے دیاں دانشوراں' مورخاں ہور تہذیب تہ ثقافت نال جُڑے حسّاس حضرات کو کہ اُنہاں ''شاردا'' کو ختم نیہہ ہون دِتا۔

اَج دی تاریخ بچ پہاڑی دا رسم الخط ''شاہ مُکھی'' ہے حالانکہ شاردا جے دارالعلوم

دے مطابق اسدی لپی ٹاکری یا لہندا آسی۔

برصغیر دیاں لسانی ماہراں دے مطابق ہندوستان پُر بیرونی حملہ آوراں جنہاں دا تعلق مشرقی ایشیائی مُلکاں روم، ایران، تُرکی، منگول تہ افغانستان نال آسا، اِتھا دی تہذیب تہ تمدّن تے ڈوہنگے اثرات مرتّب کیتے۔

مغل دورِ حکومت بچ درباری زبان فارسی آسی۔ اِس دور بچ جتنیاں کتاباں لکھیاں گیاں اوہ فارسی بچ لکھیاں گیاں۔ کشمیر بچ اسلام دی آمد نال عربی، فارسی تہ دُویاں ہند آریائی زباناں دا چلن ہویا۔ شاہمیری، چک، مغل، پٹھان، سکھ تہ ڈوگرہ دوراں بچ مختلف زباناں کو درباری تہ سرکاری زبان دا مرتبہ حاصل ہویا۔ حتیٰ کہ شخصی حُکمران مہاراجہ پرتاپ سنگھ سُن فارسی کو سرکاری زبان دا درجہ دے کا ایہہ ثابت کر دِتا کہ زبان دا مذہب نال کوئی تعلق نیہہ۔ اُسدے دربار بچ مخلوط کلچر دی وجہ نال زبان دا کلچر بھی بدلدا رہیا۔ ایہہ صورتِ حال بیمیں صدی دے آغاز تکر ریہئی تہ فر اُردو اس قلمرو دی مقبول ترین زبان بن کا اُبھری تہ اِس زبان کو زبردست فروغ حاصل ہویا۔ نامور محقق تہ ادیب پروفیسر بلدیو شرما دے مطابق مہاراجہ ہری سنگھ سُن ہِک حُکمنامہ جاری کیتا تہ پوری قلمرو جموں و کشمیر، لداخ، تبت، گلگت بلتستان تہ شمالی علاقیاں بچ اُردو کو سرکاری یا دفتری زبان دے طور تے برتن دا حُکم دِتا۔ اِس حُکمنامے دے نفاذ دے بعد کشمیر دے میر واعظ مولوی غلام رسول دی قیادت بچ ہِک وفد مہاراجہ کو مِلیا تہ اُنہاں کو تحریری قرارداد پیش کیتی جس بچ مطالبہ کیتے گیا دا آسا کہ اِس حُکمنامے پُر نظرِ ثانی کیتی جُلے تہ اُردو دے بجائے فارسی یا کشمیری کو دفتری زبان دا درجہ دِتا جُلے۔ مگر ایہہ مطالبہ نیہہ منیا گیا۔ اِس واقعے دا ذِکر میں اِتھا اِس واسطے کرنا مناسب سمجھیا کہ اگر اَسیں مُڑ کا اپنے ماضی دا ہر دِکھاں تہ اَسیں اِس لینڈ سکیپ پُر کُرے نیہہ دِسدے۔ قلمرو جموں و کشمیر، تبت، لداخ، گلگت بلتستان تہ شمالی علاقیاں بچ کشمیری پہلاں بھی بڑی زبان

آسی تہ اَج بھی ہے۔ دُوّے نمبر تے پہاڑی ترِیّے نمبر تے ڈوگری چوتھے نمبر تے گوجری تہ اِسطراں لداخی بلتی پنجابی گلگتی تہ شِینا بولیاں آندیاں ہین۔ کُل مِلا کا اِس قلمرو بچ دس بولیاں بولے گیندیاں آسیاں۔ عبدالغنی شیخ لداخی دے مطابق لداخ دے انتہائی شمالی پہاڑی سِلسِلے بچ سیاچن دیاں گلیشراں بچ ہِک نِکّا جیا مُلک شنگریلا دریافت ہویا ہے۔ شنگریلا دی آبادی صرف کُجھ سوافراد تے مشتمل ہے تہ اوہ لوک ہِک ایہجی بولی بولدے ہین جِس بچ لداخی تبتی تہ چینی الفاظ دی آمیزیش ہے۔ کشمیری زبان کو گذشتہ اُٹھاں سو سالاں تھیں تخلیقی ادب کو جنم دِتے دا شرف حاصل ہویا ہے۔ چنانچہ لل دید لل عارفہ یا لل ایشوری شیخ العالم شیخ نورالدین ولیؒ تہ اُندے بعد حبہ خاتون تہ دُوّے صوفی شعراء سُن اِس زبان دی آبیاری کر کا اِسکو پھلنے پھُلنے دا موقعہ دِتا۔ لیکن پہاڑی زبان بچ اِس قسم دی کسے روایت دی شہادت نیہہ مِلدی۔ ہوسکدا ہے کہ اِس دی وجہ ایہہ آسی کہ پہاڑی قوم کو بحیثیت مجموعی بیرون حملہ آوراں دیاں لگاتار حملیاں نال سابقہ پیاٗ دا رہیا تہ ایہہ قوم ہِک عسکری قوم دی صورت بچ معرکیاں تہ جنگاں بچ مصروف رہیٔ۔ قلم دے بجائے اُندیاں ہتھّاں بچ تلواراں تہ بندوقاں رہیاں۔ پہاڑی دی لوک شاعری اِس گل دا ثبوت ہے کہ اِس قوم بچ بھی جمالیاتی حِس بدرجہ اُتم موجود آسی مگر اُنہاں جے کُجھ بھی محسوس کیتا یا دِکھیا اُسکو صفحہ قرطاس تے مُنتقل نہ کر سکے۔ اگر کسے کُجھ لِکھیا دا ہوسی تہ اوہ محفوظ نہ کر سکے تہ اوہ تلف ہو گیا۔ بیہوی صدی بچ پہاڑی دے کُجھ شعراء کرام گذرے دے ہین جِنھاں دا کلام اُندے پسماندگان اَج زبانی پیش کردے ہین۔ جِنھاں دا کلام یا نثری ادب موجود ہے تہ اوہ پنجابی بچ ہے۔ کِیاں جے اوہ پنجابی دیاں کتاباں پڑھدے آسے تہ کلام موزون کیتے ویلے اوہ سوچدے پہاڑی بچ آسے تہ لِکھدے آسے پنجابی یا اُردو بچ۔ پہاڑی زبان دے تقریباً سارے ادیب تہ شاعر ترِی چالی سال پہلاں اُردو بچ لِکھدے آسے تہ جِیاں ہی

پہاڑی شیرازہ یا اُستاادب شائع ہون لگا تہ ایہہ سارے لِکھاری خواتین تہ حضرات پہاڑی بِچ لِکھن لگے۔ اِنہاں بِچ ایہہ خاکسار بھی شامل ہے۔

ریاست دیاں جموں و کشمیر تہ لداخ ڈویژناں بِچ ماسوائے لداخ دے ریاست دیاں ساریاں بولیاں بولے تہ سمجھے گیندیاں ہین۔لسانی بقائے باہم تہ جیواور جینے دو دے اِس بے مثال تصّورسُن کثرت بِچ وحدت جیاں قومی تصور بھی جیندا رکھیا ہے۔صوبہ جموں دے سو فیصد لوک جنہاں بِچ ڈوگرے مُسلمان تہ سِکھ شامل ہین اِس ڈویژن بِچ بولے گین والیاں تقریباً ساریاں زباناں سمجھ تہ بول سکدے ہین ماسوائے بھدرواہی تہ اِسدیاں آس پاس دیاں علاقیاں بھلیسہ گلاب گڑھ ٹھاٹھری وغیرہ دیاں مقامی بولیاں دے۔جموں دے ڈوگرے جنہاں دی مادری بولی ڈوگری ہے پنجابی پہاڑی تہ گوجری سمجھ تہ بول سکدے ہین۔جموں دے گُجر ڈوگری پہاڑی تہ پنجابی بول سکدے ہین۔جموں ڈویژن دے پہاڑی پنجابی گوجری تہ ڈوگری سمجھ تہ بول سکدے ہین۔جموں ڈویژن دے سِکھ پنجابی تھیں علاوہ پہاڑی ڈوگری ہور گوجری بول تہ سمجھ سکدے ہین۔مگر اِنہاں بولیاں دے سِکرپٹ رسم الخط کنی کنی ہون دی وجہ نال اوہ دُویاں بولیاں لِکھ پڑھ نیہہ سکدے۔راجوری تہ پونچھ ضلعیاں دے جتنے بھی شعراء حضرات ہین اوہ گوجری پنجابی بھی لِکھدے ہین۔کُجھ ہِک شعراء کشمیری بھی لِکھدے ہین۔اِنہاں شاعراں تہ ادیباں دی فہرست مُچ ہی لمّی ہے مگر میں اِتھاں کُجھاں لکھاریاں دے ناں لِکھنا مناسب سمجھداہاں۔اسمائے گرامی اِس طراں ہین:

شیخ آزاد احمد آزادؔ نثار راہیؔ رشید قمرؔ ڈاکٹر صابر مرزا شہباز راجوریؔ فدا راجوریؔ پرویز ملک شفیق عارشؔ ماسٹر محمد بشیر خاکیؔ پروفیسر محمد رفیق بھٹی رانا فضل حسین ڈاکٹر صابر آفاقیؔ محمد منشاء خاکیؔ سید امتیاز نسیم ہاشمیؔ خوش دیو مینیؔ شیخ ظہور مستور احمد شادؔ محمود احمد طاہرؔ

سوامی انتر نیرؔ، بلراج بخشیؔ، ڈاکٹر لیاقت نیرؔ، ڈاکٹر لیاقت جعفریؔ، ڈاکٹر مرزا فاروق انوارؔ، ملک ذاکر خاکیؔ، جسبیر سنگھ سرناؔ، سردار اِچھو پال، رتن سنگھ کنولؔ وغیرہ شامل ہین۔

کشمیری ادیب تہ شاعر صرف کشمیری سمجھ تہ بول سکدے ہین۔ اوہ ڈوگری، پنجابی، لداخی، پہاڑی، بلتی، گوجری نہ بول سکدے ہین نہ سمجھ سکدے ہین۔ اس طراں جموں دے ڈوگرے کشمیری نیہہ سمجھ یا بول سکدے۔ لداخی تہ بلتی ہور شینا نہ کشمیری نہ ڈوگری سمجھ یا بول سکدے ہین۔

پہاڑی تہ اِسدیاں ہانی بولیاں بچوں پہاڑی تہ کشمیری بولیاں بولن والیاں کو ہِک ایہجا سماجی مسئلہ درپیش ہے جیہڑا کہ دُویاں قوماں تہ قبیلیاں بچ نظری نیہہ آیا۔ اوہ مسئلہ بڑا خطرناک تہ قابلِ توجہ ہے۔ اوہ ایہہ ہے کہ پہاڑی لوک پتہ نیہہ رکیاں ہِک عجیب جئی احساسِ کمتری بچ مُبتلا ہین تہ اپنی ماء بولی دے بجائے ہِک دُوّے نال بلکہ اپنیاں بچیاں نال اُردو بچ گل بات کر دے ہین۔ اِس خطرناک نہج دی وجہ سمجھ نیہہ آیندی۔ مگر ایجے حضرات بھی اِس نہج دے شکار بن گئے دے ہین جیہڑے پہاڑی دے معروف تہ نامور شاعر تہ ادیب تہ پہاڑی تحریک دے رہنما ہین۔ ایہہ پہاڑی تحریک واسطے ہِک بڑا جھٹکا تہ خطرہ ہے۔ اسدی نویں نسل دے نوجوان بچّے تہ بچیاں پہاڑی تہذیب تہ ثقافت تھیں روز بروز دؤ رہور ہے ہین۔ اوہ اپنے آپ کو پہاڑی آکھالنا ہتک سمجھدے ہین۔ اوہ پہاڑی جیہڑے اپنے گراواں بچوں منتقل ہو کا شہراں بچ آبسّے دے ہین دُویاں مقامی بولیاں بچ بیشک گلاں کر دے ہین مگر اپنی ماء بولی تھیں صاف بے خبر تہ ناآشنا ہین۔ میں اِبتداء بچ عرض کیتی آسی کہ زباناں دی ترویج تہ ترقی واسطے سرکاری سرپرستی ضروری ہے۔ مگر خالی سرکاری سرپرستی کے کرسی؟ اگر بولیاں دے حقیقی وارث اپنی ثقافتی وراثت دی راکھی نہ کرسن تہ فِر کون کرسی؟

شادی بیاہ تہ دُویاں خوشی دیاں موقعیاں تے جیہڑے رسم ورواج اسدی ثقافت دا حِصّہ آسے اوہ بھی ہولیاں ہولیاں ختم ہور ہے ہین۔ شادی بیاہ دے موقعے تے ڈھول بجانا

ہُن بِدعت سمجھے گیندی ہے۔ڈھول ک، گیت، رقص، موسیقی، مہندی، کھارے تہ گانے دیاں رسماں بدعات بچ شمار ہور ہیاں ہین۔ بُگدر رچکنا بھی، کبڈی، پنجہ، گتکا، شمشیر بازی، داندان تہ چھوٹیاں دی ٹکراں کرالنا، کُکڑ لڑانے، ہنڈواں تہ پہیڈاں دیاں ٹکراں کرانیاں وغیرہ جیاں رسماں ہُن ہولیاں ہولیاں داستانِ پارینہ بن گیاں دیاں ہین۔

اگر صورتِ حال اِیتے جئی ریہئی تہ مستقبل بچ اَساں کو پہاڑی لوک وِرثے تہ تہذیب وثقافت کونویں سرے تھیں دریافت کرنا پیسی۔اوہ بھی تاں کہ اگر اسدی نویں نسل اِس معاملے بچ کوئی دِلچسپی رکھدی ہووّے۔اِس واسطے پہاڑیاں کونویں نویں وسائل جُٹانے پیسن تہ سرکاری سرپرستی بغیر ایہہ کم مُچ اوکھا ہے۔

ریاستی کلچرل اکیڈیمی اپنے محدود وسائل کو بروئے کار لاندیاں ہویاں نہ صرف پہاڑی بلکہ دُویاں مقامی زباناں ہور مُلکی تہ بین الاقوامی زباناں دی ترقی واسطے کوششاں کرائی ہے، مگر جیہڑیاں زباناں حالیں تِکر پسماندہ تہ مظلوم ہین اُنہاں دی ترقی واسطے زیادہ تھیں زیادہ فنڈس فراہم کرالنا وقت دی اہم ضرورت ہے۔عربی، اُردو، فارسی، ہندی، انگریزی تہ سنسکرت دا مقابلہ ریاست دیاں مقامی زباناں نال عموماً ہور پہاڑی نال خصوصاً کرنا ناانصافی ہوسی۔بولی کوجیندیاں رکھن واسطے ضروری ہے کہ اَسیں اپنیاں مُنہواں بچ قُدرت دی طرفوں ودیعت کیتے گئے دے جیبھ دی شکل بچ انمول تحفے کو محض ماسا دا ہک لوتھڑا نہ سمجھاں بلکہ اپنی ماء بولی دے تحفظ دا ہک موثر ہتھیار سمجھاں تہ ایہہ بولی بولاں، لِکھاں، پڑھاں، اِس بچ مِٹھے رسیلے نغمے گاواں، اپنی ماء بولی بچ گل کرن تھیں نہ شرماواں، بلکہ اِس بولی کو اپنے سینے نال لاواں ہور اپنی ماء دے دُدھا دا حق ادا کراں۔

❁❁❁

حضرت میاں محمد بخشؒ
سوانحی مطالعہ

سرزمین کشمیر سُن جِتھا اپنے ظاہری حُسن و جمال ہور فطری مناظر دی دِلکشی دی وجہ نال ساری دنیا بچ لازوال شہرت حاصل کیتی۔ اُتھا علوم وادبیات‘ تاریخ وفلسفہ تصّوف تہ عرفان‘ سیاسیات تہ عمرانیات تہ زندگی دیاں دویاں شعبیاں بچ‘ ایہجے باکمال اولیائے کرام تہ صوفیاںِ عظام جیہڑے اپنی رضیات‘ عبادات ہور مکاشفتہ (ستغراق دی وجہ نال ہمیشہ اس خوبصورت خطے اُفق اُپر درخشاں تاریاں دی طراں نورافشاں رہسن ۔ اِنہاں بچ پہاڑی دے مقبول ترین تہ ممتاز شاعر‘ عظیم مُفکر‘ تہ عالم نہایت بلند مرتبہ والی اللہ‘ سچے عاشقِ رسولؐ شریعت تہ طریقت دے رموز شناس حضرت میاں بخشؒ دی بصیرت افروز شخصیت شامل ہے۔

شاعر عشق (جنون) میاں محمد بخش دا شمار پنجاب دیاں اُنہاں صوفیاں شاعراں بچ ہونداا ے جنہاں بچ حضرت شیخ فریدالدین گنج شکرؒ حضرت سلطان باہوؒ وارث شاہ‘ بُلے

شاہ تہ مولوی دلپذیر شامل ہین۔ اسی طراں ایہہ عظیم شخصیت کشمیر تہ پنجاب دی مشترکہ میراث ہون دے نال نال دواں صوبیاں دی مشترکہ تہذیبی ثقافتی' دینی تہ سماجی قدراں دی شناخت دے طور برِصغیر نچ اجاتکر ہک معتبر علامت دی صورت نچ سنجانے گیندی اے۔

سفرالعشق ' نیرنگ عشق' مرزا صاحبان' قصہ سوہنی مہیوال' قصہ شیخ صنعاف' قصہ سخی خواص خان' تحفتہ میراں' پنج گنج' شیریں فرہاد' شرح قصیدہ بردہ' ہدایت المسلمین ہور کئیاں رسالیاں تہ تصنیفاں دے خالق محمد بخش ۱۲۴۶ھ ۱۸۲۶ء نچ حضرت میاں شمس الدین دے کہر بمقام کھڑی (محلّہ چیچاں) ضلع میرپور نچ تولد ہوئے۔

میاں محمد بخشؒ دی سوانح حیات' عارف کھڑی معہ غیر مطبوعہ کلام گجرات پاکستان دے ہکی پبلشر سُن شائع کرکا میاں صاحب دی زندگی دیاں ہور مُچ ساریاں پاسیاں تے لوہ باہی اے جندے بارے میاں صاحب دیاں مداحاں کو پورا علم نہ آسا۔ اس تحقیقی کوشش تہ ہور دویاں کُجھاں کتاباں مثلاً بوستان قلندری ترجمہ وتذکرہ مقیمی فارسی مصنّف قطب الا قطاب فردالاحباب سردفتر اصحاب الکمال حضرت میاں محمد صاحب ابدال سجادہ نشین' دربار غوث زمان جناب حضرت پیر پیرا شاہ قدس سرہ غازی قلندرس مڑی والا کھڑی شریف مترجم ملک محمد قادری قلندری مرحوم جہلم نسخہ کرسی نامہ جناب حضرت میراں شاہ محمد مقیم صاحبؒ (گلزار مقیمی) من تصنیف عارف کامل حضرت محمد بخش عارف کھڑی معہ شرع و قصیدہ غوثیہ' قصیدہ النصب نودنامہ غوث الثقلین' شجرہ طریقت وکُرسی نامہ پیراں وشرح قصیدہ بردہ از میاں محمد سکندر کھڑی شریف۔ چھٹیاں' مرتبہ افصیل پرویز لوک ورثہ اسلام آباد اقبال تہ محمد بخش میاں محمد اطہر مطبوعہ اُردو روزنامہ جنگ دی مدد نال ہیں سرزمین پنجاب تہ کشمیر سے اس فصیح تہ بلیغ عوامی شاعر تے کیتے گئے دے تحقیقی کم بچوں اقتباس اپنے قاریئن دے علم نچ اضافے واسطے پیش کررہیاں ہاں (بشرطیکہ) قاریئن اِستھیں پہلیاں

دی باخبر نہ ہون۔

آباؤ اجداد دی ہجرت :۔

''حضرت محمد بخش سے آباد و اجداد بارمی صدی ہجری بچ ضلع گُجرات مغربی پاکستان تھیں ترکِ وطن کرکا پہلاں میر پور شہر بچ آباد ہوئے ہور فر حضرت پیرا شاہ غازی قلندرؒ دی وفات دے بعد اُندی وصیت دے مطابق چک ٹھاکرہ ضلع میر پور موجودہ کھڑی بچ سکونت اختیار کیتی۔ ایہہ علاقہ ہور اسدے شمال بچ واقع پہاڑی اس ویلے جنگل تہ بیابان آسے۔ غازی قلندر اکثر اِتھاں درود فرماندے ہور کافی لمّی مدت تِکر مجاہدات تہ ریا ضیات بچ مستغرق رہندے۔ کھڑی شریف پہاڑی منڈھ تقریباً ڈیڑھ فرلانگ دے فاصلے اُپر جنوب دے پاسے دریائے جہلم تھیں تقریباً دو فرلانگ شمال دے پاسے ہور موجودہ میاں محمدؒ روڑ تھیں مشرق داہر خاموش فضاواں بچ واقع ہے۔

پیدائش:۔

حضرت میاں بخش صاحبؒ ۱۲۴۶ھ مطابق ۱۸۲۶ء بچ حضرت میاں شمس الدین صاحبؒ دے کہر بمقام کھڑی شریف جمے۔ آپ دے والد بزرگوار میاں شمس الدین صاحبؒ علاقہ کھڑی دے ہِک بڑے زمیندار ہور سجادہ نشین دربار پیرا شاہ غازی دمڑی والی سرکار آسے۔ میاں شمس الدین ولی کامل ہور صاحبِ کرامت بزرگ آسے۔ ہِک دفعہ جد محمد بخشؒ صاحب صرف چھ سال دے آسے حضرت صاحبزادہ عبدالحکیم صاحب جیہڑے حضرت مرید خان (حاجی بگا شیر) دے مُرید آسے دربار حضرت پیرا شاہ غازی قلندرؒ اُپر حاضری واسطے آئے ہور حضرت میاں صاحب کو دِکھ کو اُندے والدِ ماجد کو فرمایا۔ اس دُرِ شہوار دا خاص خیال رکھیو۔ ایہہ بچہ حقیقت تہ معرفت بچ نہایت ای اُچا مقام لبھسی ہور شعر و سخن دے اسماناں دا دیہنہ بن کا چمکسی۔''

بچپن:-

محمد بخشؒ دا بچپن کھڑی شریف بچ لنگھیا۔اوہ اپنیاں ہم عمر نکیاں تھیں الگ تھلگ ای رہندے آسے۔میلان طبعیت شروع تھیں سوچ بچار دینِ خدا تہ رسولؐ دی محبت دا ہر مائل آسی۔نکی عمری بچ ای میاں صاحب فقیری دا ہر متوجہ ہو گئے۔ہک تہیاڑے میاں شمس الدین صاحب چادر پہلیٹ کا آرام فرمارہے آسے کہ محمد بخشؒ اُندیاں پیراں دا ہر بچ کا اُندے پیر کہٹن لگ پے۔میاں شمس الدین دے پچھے پر اُنہاں اپنا ناں دسیا تہ سچا فقیر بنن دی خواہش دا اظہار فرما یکھ۔میاں شمس الدین کو جدا پنے نکے دی زبانی اس قسم دی شوق تہ تمنّا دا پتہ لگیا تہ اُنہاں اپنا پتر اپنے سینے نال لا کا رب العزّت دی بارگاہ بچ عجز وانکسار نال ایہہ دُعا پڑ یکھ۔

اے پروردگار! تو علیم تہ بصیر ہیں ماہڑے اس کمسن نکے سُن ماہڑے کولوں کدے کسے دنیاوی کم یا جسمانی حاجت آرزو کیتی بلکہ تو اہڑی رضا دا طلبگار ہویا۔میں اس جندکا کو تو اہڑے حوالے کردا ہاں۔یا اللہ اس بچے کو اپنیاں نیک بندیاں دی صفت بچ کھلا رکھیں، آمین۔والد دی دُعا خداوند تعالیٰ دے دربار بچ قبول ہوئی تہ اس نکے اُپر شوق ہور درد دا ہجا غلبہ ہویا کہ اوہ عشق رسولؐ بچ فنا ہو کا صاحب جنون ہو گیا۔اُسدا کلام اُسدی حالت دی گواہی دیندا اے۔ایہہ دوہڑہ ثابت کردا اے کہ اوہ عشق رسول صلی اللہ علیہ وسلم بچ کس حد تک فنا ہویا دا آسا۔

کی گل آکھ سُنا واں سجناں درد فراق ستم دی
آیا حرف زبان پر جس دم پھٹ گئی جیبھ قلم دی
چٹا کاغذ داغی ہویا پھری سیاہی غم دی
دُکھاں کیتا زور محمد نہیں خبر اس دم دی

تعلیم:-

میاں بخشؒ ہوراں اپنی ابتدائی تعلیم اپنے کہر حاصل کیتی۔ پچھے حافظ غلام حسن صاحب دے اگے زانوئے ادب تہہ کیتے‘ جیہڑے اپنے زمانے دے مشہور فاضل ہور عارف آسے۔ دورانِ تعلیم محمد بخشؒ مولانا جامیؒ دی مثنوی یوسف زلیخا‘ جماعت تھیں کنی بچ کا پڑھدے رہندے۔ ہک دفعہ حافظ صاحب میاں صاحب کولوں اُچی آواز بچ یوسف زلیخا سُنن دی فرمائش کیتی۔ حضرت ہوراں حافظ صاحب کو عرض کیتی کہ اگر تُسیں ماہڑے واسطے ایہہ دُعا فرماؤ کہ اللہ تعالیٰ مکو جلد تھیں جلد علم کامل نصیب کرے تہ تُسدی فرمائش پوری ہوسی۔ حافظ صاحب ہوراں ایہہ شرط قبول فرمائی تہ دُعا فرمائی کہ ”اللہ تعالیٰ تُساں کو علم لدنی عطا فرمائے۔ تہ تمام پڑھیاں تہ اَن پڑھیاں کتاباں تُساں واسطے سہل بنائے“۔ میاں صاحب ہوراں نِکی عمری بچ ای عربی‘ فارسی زباناں اُپر عبور حاصل کر کہدا آسا۔ مدرسے دے دوران ای میاں صاحب ہوراں اُردو بچ اپنے ہکی دوستا کو ایہہ منظوم چِٹھی لکھی جدے اقتباس حاضر ہین۔

یہ نام ہے بنام خالق پاک
ہوئے جس سے منور تیرہ گوں خاک
دیا جس نے اُسے ایمان کا نور
قصور ہوتے کیا پھر اُس کو مغفور
یہ باتیں تو نہ کرسکتی ہے خامہ
محمد لِکھ سجن کی طرف نامہ
بھلا اے ماہتاب چرخ خوبی
سجن کو چاہیے کشف القلوبی
میرے دل کی عجب کوئی گلی ہے

تیرے غم کی سڑک شائد چلی ہے
اگر تم اس سواری پر نہ آئے
ہماری انتظاری پر نہ آئے
رکھوں گا پھر اُمید اُس طور پر کیا
جنازہ پر نہ پہنچے گور پر کیا

شباب:-

میاں صاحب دیاں رشتے داراں اُنہاں کولوں پُچھے بغیر اُندی شادی دی گل پنجاب دے کِسے گراں نِچ چلائی۔ کُجاں تذکریاں نِچ جہلم لِکھیا اے۔ہکی جگہ ہری پور تہ ہکی ہور جگہ کھاریاں لکھیا اے۔مگر ایہہ رشتہ ہوسکیا۔اس گل دا پہیت اُس ویلے کُھلیا جد میاں صاحب دے نِکے پہرا دی شادی ہوئی میاں صاحب برات نال سن جد جنج بوہٹی دے پیؤ دے بوہے اُپر پہچی تہ میاں صاحب دِکھیا کہ کجھ کُڑیاں آپا بچوں گوشے کر رہیاں آسیاں۔

''ایہہ اوہی لڑکا ہے جس واسطے اِس لڑکی دا ہتھ منگیا سی۔مگر جیہڑی اِس کوگلڑ دی بماری ہے لڑکی سن انکار کر دِتا تہ ہُن اِسے بوہٹی دا بیاہ اس دے نِکے پہرا نال ہور ہیا اے''۔

میاں صاحب ایہہ صدمہ برداشت نہ کر سکے تہ اِتھوں چپ کر کاڑ آئے تہ پنجن دے مقام اُپر دھونی رما کا چلہ کش ہو گئے۔اُنہاں ظاہری حُسن دے بجائے باطنی حُسن دی خوبیاں کو اُجاگر کیتا۔اُندے عشق نِچ ہور سوز تہ گُداز پیدا ہو گیا۔سونا اگی بچوں نکل کا کُندن بن گیندا اے۔اُس دُنیادی رشتے دی اہمیت اُندے دِلا نِچ کہٹ گئی تہ اُنہاں ہمیشہ واسطے اپنے خالق حقیقت تہ رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم نال سچا تہ سُچا روحانی رشتہ جوڑ رکھدیا۔

پنجن شریف میر پور دے جنوب نِچ کوٹلی دے رستے نِچ ہک کہنا بن ہے۔

آکھدے ہین کہ اُتھا پنج جن آسے جیہڑے کہ محمد بخش دے تابع ہو گئے۔ ایہہ مقام وی مرجع خلائق خاص و عام ہے۔ راقم الحروف سُن کوٹلی جُلد یاں رستے نچ اس مقام دی زیارت کیتی اے۔

زہد، ریاضت تہ مجاہدات:- جد اپنے خالق تہ معبود وا قُرب حاصل کرنا ہوئے تہ صِفر نچ صِفر بن کا فنا ہو جُلنا ہوئے تہ تزکیہ نفس تہ تصفیہ قلب دیاں وارداتاں بچوں اسطراں نِکلنا ضروری ہے جس طراں کہ اِگی بچوں سونا۔ ماہڑی تحقیق دے نچوڑ دے مطابق صوفیائے عظام دیاں پوری دُنیا نچ تریہہ لڑیاں ہین۔

۱)صوفیان عرب و بغداد ۲)صوفیانِ برصغیر ہندو پاک ۳)صوفیانِ کشمیر

اُنہاں صوفیائے کرام دا کنی کنی طریقہ اس حقیقت تہ سچائی دی دلالت کردا اے حالانکہ ایہہ صرف ہکی واحد سوچ دی پیداوار ہین۔ لیکن ملکی، تہذیبی، سماجی تہ ماحولیاتی اثر انہاں اُپر اُس اثر تھیں عموماً زیادہ لبھدا اے جیہڑا کہ دین اُنہاں اُپر سٹدا۔ اسطراں ہندوستان نچ صوفیائے عظام دی اپروچ سیکولر دسدی اے کیاں جے اِتھا اوہ دوئیاں مذہباں تہ عقیدے رکھن والیاں مریداں تہ مداحاں دے حلقے نچ رہندے آسے تہ اُنہاں اپنیاں چیلیاں تہ مریداں دیاں کمزوریاں کدے کدے نظر زدوی کیتیاں دیاں ہین۔ قرآن پاک دی اس آیت کہ "خلق الانسان ضعیفا" (انسان کو بنیادی طور کمزور پیدا کیتا گیا دا ہے تہ اس کو اسے واسطے بشر آکھدے ہین۔ بشر دے عربی معنی لغت نچ معافی ہین "غلطی" تہ بشر غلطی کرسی تاں جُل کا رب العالمین اُس دی مغفرت کرسی۔ چنانچہ ہک ہور آیت کہ "قد افلح من تزکہ" یعنی اُس سُن فلاح پائی جس سُن نفس دا تزکیہ کیتا۔ اِس دوران سالک تھیں جیہڑیاں گلاں واقع ہو گیندیاں ہین اوہ ہین، اخلاص، صبر، قناعت، تواضع، رضا، تحمل، توکل، صداقت، کرامت، مروّت، قنوت، فرصت، سخاوت، حیا، علم۔

اخلاص: دوستاں تے دشمناں نال نیکی دا سلوک

صبر: خدا دے طرفوں پر نیکی یا بدی نازل ہوئے اُسدا کوئی گلہ شکوہ نہ کرو۔

قناعت: جے کُجھ عالم غیب تھیں تھہاوے اُس اُپر رضا مندر ہنا۔

تواضع: ہر خاص تے عام نال یکسان سلوک۔

رضا: اپنی جان قضا وقدر دے حوالے کیتی جلے۔

تحمل: حوادث روزگار تھیں جے کُجھ تھہاوے اس کو صبر اطمینان نال برداشت کیتا جُلے۔

توکل: تنگدستی عُسرت تے فاقے تھیں خوف زدہ نہ رہوئے۔

صداقت: جے کُجھ جیہا نال آکھیا جُلے اُس اُپر یقین ہوئے ہور کِسے دی تعریف بچ مبالغہ نہ ہوئے۔

کرامت: کِسے دا دل نہ پہنیا جُلے تے نہ کِسے کو آزردہ خاطر کیتا جُلے۔

قنوت: خدا دے کماں بچ پوری طاقت تے شجاعت دا مظاہرہ۔

سخاوت: مال متاع کو حاجت منداں بچ بنڈیا جاوے۔

شجاعت: خدا دے رستے بچ اپنی حیاتی دا نیاز پیش کیتے تھیں دریغ نہ کرے۔

جود: ہر کِسے نال کرم۔

حیا: نِکیاں بڑیاں تھیں حیا، فرق، تعظیم تے شفقت۔

علم: خدا کو صرف اوہ سیان سکنا جیہڑا عالم اے اے تے عالم اوہ اے جیہڑا پہلے اپنے نفس کو سیانے۔

راہِ سلوک اُپر گامزن ہونے والے سالک اُپر ایہہ لازم اے کہ اوہ پہلے اپنے پیر طریقت دیاں احکاماں اُپر ثابت قدم رہووّے۔ کیاں جے پیر طریقت اے۔ سالک کو

سلوک دیاں پہئول بھلیاں ہور کہمن کہیر یاں بچوں کڈھ کا تجلّی حق تعالیٰ تکر رہنمائی کردا ہے۔ تہ پیرِ طریقت دی خوشنودی حاصل کیتے دے بعد سالک کو حصول معرفت حق دے واسطے پہلے اپنے نفس کوسیانا بڑا ضروری اے تہ فر اپنی نفسیاتی خواہشات اُپر قابو حاصل کرنا۔

میاں محمد صاحب دورانِ چلہ کشی جتنیاں مشکلاتاں دا سامنا کیتا یا جیہڑ یاں اوکڑاں اُندے رستے بچ آیاں اُنہاں پورے یقین تہ ذوقت وشوق نال عبور کیتاں۔ جنہاں نال اپندے مناظرے تہ لڑائیاں' جنگلاں تہ بیاباناں دی خاک چھان دے پھرے۔ پلے ٹُرٹ گئے۔ تہا گہ تہا گہ لیراں چم تہ کھل پھٹ گئی۔ پیراں دِیاں تلیاں بچوں رت چوندی رہئی' چھالے رستے رہے' متوّرم پیر خالی ٹہیڈ' جیا اُپر رب داذکر اللہ اللہ۔ جس چیز نال زبان پر لذّت آوے اوہ چیز ترک۔ جس بچھونے اُپر نیندر پوے اوہ بچھونا ترک۔ خدا نال عشق' بندیاں نال محبت' مرشد دی عقیدت' محمد بخشؒ دی زندگی اِنہاں ساریاں عنواناں داعنوان تہ علامتاں دی پہچان بن کا رہ گئی۔

سفر چرار شریف:۔''حضرت سائیں غلام محمد صاحب سُن بیعت کرن دے بعد حضرت میاں صاحب کو حکم دِتا کہ اوہ سرینگر جُل کا حضرت شیخ نورالدین ولی تھیں اپنا فیض باطنی دا حصہ جیہڑا انہاں کول رکھا دا ہے حاصل کرن۔ حضرت شیخ صاحب اہل ولایت بچ نہایت اعلیٰ درجہ تہ مقام رکھدے آسے۔ فیض و برکات دے متمنی لوک ہزاراں دی گنتری بچ حضرت شیخ صاحب جیہڑے زیادہ تر وقت کوہ بیاباناں بچ مستغرق ریاضت رہندے آسے ہور سیر و سیاحت بچ وادیٔ کشمیر بچ کدے اِتھا کدے اُتھا رہندے کِسے کو نہ تھہاندے آسے۔

چنانچہ میاں صاحب سائیں صاحب دے حکم دی تعمیل بچ وادیٔ کشمیر دا ہر پیدل روانہ ہوگئے۔ اُندے موہنڈے اُپر صرف ہک پہگلی آسی۔ رستے بچ میاں صاحب کو

ایسے وِچ سارے مریدین شیخ تہ باقی لوک مِلے جیہڑے کہ شیخ صاحب نال ملاقات دی خواہش رکھ کا سرینگر دے آسے لیکن کِسے کو وی شرفِ ملاقات نہ ہو سکی دی آسی۔ کیاں جے اس عرصے بچ ہوریں کہروں باہر کسے نامعلوم جگہ پر تشریف کہن گئے دے آسے۔

میاں صاحب صورت تھیں مایوس ہوئے بلکہ اُندے پائے اِستقلال بچ ذری برابر وی فرق نہ آیا۔

لوڑھن والا رہیا نہ خالی لوڑ کیتی جس پکی
لوڑ کریندا جو مُڑ آیا لوڑ اوہدی رَگن رکھی

حضرت میاں صاحب سرینگر پہنچ کا جد اُس محلے بچ داخل ہوئے جتھا شیخ صاحب رہندے آسے اُنہاں کے دکھیا کہ کہر دا بوہا بند اے۔ میاں صاحبؒ سُن زورا نال بوہا کھڑکایا۔ بوہا کُھلیا تہ اُنہاں دِکھیا کہ ہِک فرشتہ صورت نوجوان جنا ہکس تختا اُپر بجیا دا قرآنِ پاک دی تلاوت فرما رہیا اے۔ حضرت میاںؒ صاحب اِجازت کہن کا اندر بڑے تہ اپن آونے دا مقصد بیان فرمایکھ اُس نوجواناں سُن جواب دِتا کہ شیخ صاحب موجود ۔ ترے مہینے پہلے خدا جانے کِدھر ٹُر گئے دے ہین۔ کے پتہ کدوں آسن۔ حضرت میاں صاحب ایہہ جواب سُن کا حالیں سوچ ای رہے آسے کہ ہُن کے کراں اِتنے بچوں بیرونی دروازہ کُھلیا تہ ہِک بزرگ نورانی صورت سجے ہتھا بچ عصا (سوٹی) پکڑیا دا مکان دے اندر داخل ہوئے۔ علیک سلیک دے بعد اوہ میاںؒ صاحب کو اسطراں مِلے جسطراں کے اوہ پرانے دوست یار ہُون یا فر اِنہاں کو اَج مِلے دا وقت ہوئے۔ اِنہاں دوہاں بزرگاں دے درمیان فارسی بچ گفتگو ہوئی۔ تعارف وغیر دے بعد میاں صاحبؒ سُن اپنا مدعائے سفر بیان کیتا۔ شیخ صاحب سُن اپنا سجا ہتھ میاںؒ صاحب دے موہنڈھے اُپر رکھ کا کُجھ چِر تک بالکل چُپ کھلے رہے۔ میاںؒ صاحب سُن جد اجازت طلب کیتی تہ شیخ ہوریں اندر تشریف کہن گئے تہ

اُتھوں تھوڑے رائج الوقت پیسے (سِکے) آن کا میاں دی تلی اُپر رکھے۔ تہ فرمایکھ، حضرت سرینگر ادیاں گلیاں کوچے بہت گندے تہ ناصاف ہین تُسیں اِنہاں پیساں دیاں اپنیاں پیراں واسطے کہا ؤ دیاں پُوہلاں مل کہنو تہ جدھر جانا ہوئے تہ جاؤ‘ میاں صاحب اُس ویلے ننگیاں پیراں ٹُر کا سرینگر پہچے دے آسے تہ اُندیاں پیراں دیاں تلیاں پر چھالے چڑھے دے آسے اوہ ہک قمیض تہ تہہ بند تہ کمبل پاہیٹ کا آسے۔ میاں صاحب اُتھوں رخصت ہو کا سرینگر دے مضافات بچ مزارات متبرکہ دی زیارت واسطے روانہ ہوگئے۔ آکھدے ہین کہ اوہ سب تھیں پہلاں چرار شریف حضرت شیخ نورالدین ولیؒ دی درگاہ پر تشریف لے گئے۔ اُسدے بعد گُجھاں دویاں آستانیاں پر وی حاضری دِتی اِس دوران حاکم اعلیٰ سرینگر دیوان ہسپت رائے سُن میاںؒ صاحب دی وادی بچ آمد دی خبر سُنی۔ دیوان ہسپت رائے میاں صاحب دے زبردست مداح تہ مرید آسے اوہ ملاقات دا مشتاق ہویا تہ چند معززین شہری دی معیت بچ آ کا میاںؒ صاحب دی خدمت بچ حاضر ہویا۔ اِس دے بعد میاںؒ صاحب مہاراجہ کشمیر دے معتمد خاص سید باقر علی شاہ دے مہمان تقریباً ہک مہینے تک رہے۔ واپسی فر شیخ احمد صاحب دے کہر اداہروں ہوئی تہ جنگلاں‘ بیاباناں‘ سنگلاخ چٹاناں کو عبور کردیاں ہوئیاں میاں صاحب میرپور گُجھ پہچے۔

دردمنداں دے سخن محمد دین گواہی حالوں
جس پلے پھُل بدھے ہوون آوے بُو رومالو

بحیثیتِ مردِ کامل:

حضرت میاں محمد بخشؒ سُن وادی تھیں واپسی دے بعد اپنے پیرومرشد حضرت پیرا شاہ غازیؒ دے مقبرے دے نیڑے چلہ کشی شروع کر دِتی۔ اُسے تہیاڑے تھیں میاں صاحب اُپر گُجھ تھکاوٹ تہ نکاہت غالب ہون لگی۔ اوہ جس ویلے وی مراقبے بچوں باہر

آندے تہ مجلس وچ تشریف رکھدے جتھا خلقت خصوصاً اُندے عقیدت مندر اُنداد یدار کیتے واسطے اپنے اپنے سوال کہن کا موجود ہوندے میاں صاحب سوالیاں دیاں چھولیاں دعاواں نال بھردے تہ نصیحتاں کردے۔ اوہ فقہ تہ حدیثاں نال تعلق رکھن والیاں سوالاں دے جواب دیندے تہ مشکل تہ پیچیدہ مسلیاں اُپر بحث وچ حصہ کہندے۔ کئی لوک جنہاں وچ سرکاری ملازم وی ہوندے میاں صاحب کولوں سرکاری کماں دے سِلسے وچ سفارشاں کراندے تہ دنیاوی تہ سماجی مسلیاں دے حل واسطے میاں صاحب دی مدد حاصل کردے۔ اسطراں اوہ نہ صرف لوکاں دی دینی تہ روحانی رہنمائی فرماندے آسے بلکہ سیاسی تہ سماجی معاملیاں وچ وی بلا لحاظ مذہب وملت رنگ ونسل، جنس تہ مقام ہر ہک دی رہنمائی کردے۔ تہ کم بناندے اُنہاں ہک دفعہ ہک سرکاری ملازم جیہڑا سیدزادہ آسیا تہ اپنے افسر سُن فرض ناشناسی دی پاداش وچ معطل کیتا دآسا تہ اوہ مدد حاصل کیتے واسطے میاں صاحب دی خدمت وچ حاضر ہویا۔ اُسے افسر کوسد کا سفارش کیتی۔ افسر سُن میاں صاحب کو ہتھ بن عرض کیتی کہ حضرت ایہہ بندہ اپنے فرض نبھانے وچ ناکام رہیا داہے تہ اِس ہک گھپلا کیتا داہے۔ میاں صاحبؒ سن تامل کرکا فرمایا کہ ایہہ سیدزادہ ہے۔ اُس کو اپنی غلطی تہ ندامت ہوئے اے۔ اگر صرف اس اعانت نال تُسیں اس کو معاف کرسو تہ میں وی تُسدا شکر گزار رہساں۔ افسر سن میاں صاحب دی خواہش دا احترام کردیاں ہویاں اُس سید زادے کو اُسے ویلے بحال کیتا تہ اُس دے طرفوں کُجھ جرمانہ اپنے جیب بچوں خرچ کرکا سرکاری خزانے وچ داخل کیتا۔ میاںؒ صاحب دے ہور بے شمار کارنامے تہ کراماتاں ہین جِن دا بظاہر ذکر کرنا میں ضروری سمجھنا کہ اُندیاں عقیدت منداں تہ اُنہاں نال روحانی تہ جذباتی رشتے رکھن والیاں سُن کدے کدے کُرے کُرے مبالغہ آمیزی نال وی کم کہد یادا اے تہ اِنہاں نال روایتی پیراں فقیراں دیاں کراماتاں جند اتعلق جتاں تہ مافوی الفطرت

مخلوق خداوندی اے لون مرچ مصالحہ رلا کا پیش کیتاں دیاں ہین۔ دراصل میاں صاحب ایک ہمہ پہلوں شخصیت دے مالک آسے۔ اوہ لیڈر وی آسے (مگر صحیح معنیاں بچ عوامی رہنما) اوہ روحانی بادشاہ تہ پیشوا وی آسے اوہ صاحب شریعت عالم وی آسے۔ اوہ سچے رسولؐ تہ شاعر جنون وی آسے اوہ نیزہ بازی تلوار بازی گتکے دے ماہر کھلاڑی۔ زراعت نال وابستہ کماں دے ماہر، طبیب شعلہ بیان مقرر خطیب ہک گلوکار غریباں تہ حاجتمنداں دے مددگار تہ دُکھیاریاں دے غمخوار یاراں دے یار۔ متقی تہ پرہیز گار، زمیندار تہ اخلاقی قدراں دے علمبردار۔ اِتنیاں ساریاں صفتاں تہ خوبیاں جس شخص واحد بچ جمع ہوجُلن تُسیں اندازہ لا سکتے ہو کہ اُس آدمی دا کے مقام ہوسکتا۔ ایہوی وجہ آسی کہ اُندی بارگاہ بچ اُندیاں اِنہاں ہی خوبیاں دی رعائت نال ہر قسماں دی خلقت دا جلسہ رہندا آسا۔ میں انہان نال وابستہ کیتیاں گیاں دیاں بے شمار بچیاں گلاں دا ذکر کرنا مناسب سمجھدا جیہڑ یاں صرف اُس دور نال تعلق رکھدیاں ہین یا فِر اُس دور دی تاریخ دا حصہ ہین۔ موجودہ دور بچ اُندی جوازیت Relevence بندی۔ کیاں جے اگر اوہ صرف پیر ہون آتہ فِر اُندے سلسلے دیاں آنون والیاں پُشت اں تکر اُندیاں کراماتاں دیاں سچیاں کوڑیاں تہ فرضی داستاناں سُنا سُنا کا لوک معاش دا ذریعہ بنالیون۔ ایہہ میاںؒ صاحب دیاں مریداں کو منظور۔ میں میاں صاحبؒ دی سماجی حیثیت جس بچ اُندا صرف اوہ پہلو اے جس دی وجہ نال دنیا بچ اُندا ناں اج تک زندہ اے تہ تاابد زندہ رہسی اُجاگر کرنا چاہنداں تہ اوہ پہلو اے اُندی فنکارانہ صلاحیت جس سُن اُنہاں کو ایک عظیم شاعر بنا کا اُنہاں کولوں مُچ پیاری مثنوی سیف الملوک تخلیق کرائی۔

گو اُندے مرد کامل ہون دی ایہہ ہک ادنیٰ مثال اے لیکن اس گل دا اعتراف میاں صاحبؒ سُن اپنیاں تحریراں بچ آپ فرمایا دا ہے۔ جِسدا بیان اگا جُل کا آسی۔

معمولات:-

حضرت میاں صاحب دے روز مرہ معمولات نچ سب تھیں نمایاں حیثیت عبادت قلبی روحانی ہوراحکام دین دی بجا آواری کوحاصل آسی۔نماز پنجگانہ تھیں علاوہ تہجد،اشراق ہورنوافل باقاعدگی نال پڑھدے آسے تہ اُس ویلے تکر پڑھدے رہے جد تک کہ آخری وقت آ گیا۔حضرت پیراشاہ غازی قلندر دے مزاراُپر روزانہ بلا ناغہ حاضری دیندے ہور کسی کسی کہنٹے روضہ مبارک دے اندر گزاردے تہ راتیں دا بیشتر حصہ جاگ کا وظیفیاں تہ نوافل پڑھنے نچ گزاردے۔اوہ ہک مصروف ترین انسان آسے۔مگر فِر وی سماجی کماں واسطے وقت کڈھدے۔چنانچہ پنجن دے مقام پر جتھا اُنہاں چلہ کشی دے سلسلے نچ قیام فرمایا دا آسا۔مقامی لوکاں واسطے ہک سوشل ورکر Social worker بن کا کئی کھوہ کھن کا سگا واسطے پانی مہیا کرا یکھ۔تہ ایہہ علاقہ اج اُندا مرہون منت اے۔ اُنہاں نچ ساریاں جایاں اپنی روحانی طاقت دا استعمال کر کا پانی زمی ہیٹھوں کڈھ کا اج کل دیاں انجینیئر اں دا کم کیتا۔اِسے پُر فضا مقام پر شہرہ آفاق مثنوی سیف الملوک دی تخلیق ہوئی۔جس سُن میاں صاحب دی شناخت عظیم پہاڑی شاعر دے طور کرائی۔

میاں صاحب پہلے پنجاب نچ جتنے وی صوفی شعرایا روایتی رومانی شاعری کیتے والے دوئے شاعر آسے میاں صاحب سُن اُنہاں ساریاں دیاں نگارشات دا بغائیر مطالعہ کیتا دا آسا۔اُنہاں پنجابی دے لوک گیت تے لوک ورثے دا پوری طراں مطالعہ کر کا اپنے فن دے اندر کلاسیکی تہ خالص پنجابی تحریری کرداراں کو شامل کر کا پنجابی زبان دے ادبی سرمائے نچ زبردست اضافہ کیتا۔اوہ اپنے ای اسلاف تہ اساتذہ شعراء دی فن تہ سخنوری دی داد تے بغیر رہ سکے۔چنانچہ بے اختیار ہو کا آکھ گئے۔

وارث شاہ سخن دا وارث ٖنِدے کون اُنہاں نوں
حرف اوہدے تے اُنگلی دھرنی ناہیں قدر اساں نوں
جیہڑی اوس چوہسر یٹی آکھی کوئی سمجھے ساری
اِک اِک سخن اندر خوشبوئیں وانگ پُھلاں دی کھاری

ولی کامل:

حضرت میاں محمد بخشؒ رب دے نیک بندے آسے"رب دی قربت لوڑ دے ہوتہ پہلے رب دیاں بندیاں دے نیڑے ہوجھو" دویاں لفظاں نچ جیہڑا ولی عباداللہ ہونداہےاوہ ولی معبود ہونداہے۔ یا فر اسیطر ان سہل لفظاں نچ اس اصول دی تشریح ہوسکدی ہے جیہڑا خُد ادیاں بندیاں دا دوست ہونداا ے۔ اوہ اللہ دا دوست ہونداا ے۔ اس کسوٹی اُپر میاں صاحبؒ دی ذاتِ گرامی کو پرکھیا جُلے تہ اوہ ولی کامل ثابت ہوندے ہین۔ میاں صاحبؒ اج جسمانی طور پراساں نچ موجود لیکن اوہ اَج وی ہزاراں بندگان خدادی روحانی رہنمائی فرماندے ہین۔ تہ اُنہاں دا روضہ مبارک مرجع ہر خاص وعام بنیاداا ے۔ راقم الحروف سُن دو واری واری اُندے روضے دی زیارت کرکار روحانی آسودگی تہ سکون حاصل کیتا اے۔ آپ میاں صاحب مثنوی سیف الملوک نچ فرماندے ہین کہ ولی مراداں حاصل کرنا چاؤ تہ سیف الملوک پڑھو۔ فرماندے ہین۔

بات مجازی رمز حقیقی دن دناں دی کاٹھی
سفر العشق کتاب بنائی سیف چھٹی وچ لاٹھی

سفر العشق:-

جِتھا تکر عشق حقیقی، سوز وگزار درد ہور معرفت الٰہی دا تعلق اے۔ میاں محمد بخش صاحبؒ دے گلشن شعر وسخن، کتاب سفر العشق موسوم بہ مثنوی سیف الملوک درزبان پہاڑی

دی سیر ہک لمے سفرِ عشق بچ تبدیل ہوگیندی ہے۔ غالباً اِسے واسطے اُنہاں کتاب داناں ''سفر العشق'' رکھیا۔ تہ اِسے کتابا میاں صاحب کو شہرہ آفاق شاعر دادرجہ دِتا تہ ''سیف الملوک'' کو ہک ''الہامی کتاب'' بنا چھوڑیا۔ پوری کتاب بچ جذبہ عشق جاری ہور ساری ہے۔ روحانی تہ قلمی واردات مجاز بچ سمو گئے دے ہین۔ راہِ عشق بچ کم ہمتی، شکستہ دِلی، بے چینی، دوریٔ منزل، قنوطیت، ہور شرِ نفس دے مقابلے واسطے مسلسل جستجو تہ جہاد یقین کامل ہمت تہ جرأت صبر و توکل، علم و دانش، ترکِ ہوس ہور دستِ پیر کامل جے ہتھیار فراہم کیتے گئے دے ہین۔

مردا ہمت نہ ہار مولے مت کوئی کہو نمردا
ہمت نال چڑھے جس لوڑے پائے باجھ نہ مردا
جاں تک ساس نراس نا ہویں ساس ٹُٹے مڑاسا
ڈھونڈ کرن تھیں ہٹیں ناہیں ہٹ گیو ں تا ں ہاسا

اگر سیف الملوک دے بارے بچ تفصیلی لِکھیا جُلے تہ اس موضوع اُپر ہک الگ ضخیم کتاب ترتیب دِتے جُلسی ۔ ۔ ایہہ کتاب میاں صاحبؒ دی واحد تصنیف اے۔ جس پنجاب تہ کشمیر دیاں پنجابی، پہاڑی تہ گوجری بولن والیاں بچ بے حد مقبول ہوئی۔ تہ زبان زدِ ہر خاص و عام ہوئی۔ چنانچہ پڑھے لکھے تہ اَن پڑھ دوئیاں طبقیاں بچ سیف الملوک پڑھی تہ گائے جُلدی اے۔ اَن پڑھ لوک تہ اسدے شعر اسطراں بگاڑ کا گاندے ہین کہ جسطراں ایہہ لوگ گیت ہون۔ اکثر سیف الملوک دے دوہڑے (دوہے) قصص الحسنین (یوسف زلیخا) مصنف مولوی محمد لپذیر ہور اِسے شاعر دی لکھی دی کتاب ''احوال الآخرت'' نے میاں محمد بوٹا دی سی حرم، قادر یار، سلطان باہو، بلھے شاہ تہ بابا زید تہ وارث شاہ دی ہیر نال غلط ملط کر کا پڑھدے ہین۔ تہ کدے کدے اِس بچ لوک گیتاں تہ دوہیاں کو وی رلا کا سنگیت دا سودا چاہندے ہین۔

مثنوی سیف الملوک ایران بچ فارسی زبان بچ لکھے گئی۔ فرغواصی سُن اسدا ترجمہ سہل کیتا تہ عام فہم بنائی۔ تذکریاں بچ اس مثنوی داذکر ہک تھیں زیادہ جائیاں لبھدا اتہ فورٹ ولیم کالج دے دارالترجمہ دے شعبے سُن اِس مثنوی کو اُردو بچ منتقل کیتا جیہڑی اجا تکر ماہڑی نظروں گزری۔

بنیادی طور پر ایہہ ہک دیومالائی (Legending Tale Folk Tale) فرضی داستان ہے۔ جسدے کردار مافوق الفطرت ہین۔ اس بچ ہک خوبصورت شہزادے سیف الملوک (He Man) دی لازوال تہ لافانی سچی محبت موضوع ہے جیہڑی اُس کو پریاں دی شہزادی بدیع الجمال نال ہوگیندی اے۔ دوئیاں لوک داستاناں 'فرضی داستاناں' دی طراں اس بچ وی عشق دی خاطر He Man یعنی ہیرو کو پیش آن والیاں مشکلاں تہ رکاوٹاں، ہجر وصال بچھوڑے تہ غماں تہ دُکھاں دیہاڑے ہین۔ اِس ویلے سیف الملوک ماہڑا موضوع بحث نہی۔ اِس بارے اگا جُل کا کئیں جائیاں حوالے ملسن۔

محمد بخش تہ شیخ محمد اقبالؒ :-

مصنف ''عارف کھڑی'' رقمطراز ہین۔ ''ہک مرتبہ میاں صاحب لاہور شہر بچ قیام پذیر آسے تہ علامہ اقبال دے والد شیخ نور محمد جیہڑے میاں صاحبؒ نال بڑی عقیدت رکھدے آسے اقبال جیہڑے اس ویلے ۸/۷ سال دے آسے کہن کا میاں صاحبؒ کول دُعا و برکت وعمر درازی واسطے حاضر ہوئے۔ میاں صاحب سُن اقبال دے سر اُپر شفقت نال ہتھ پھیر دیاں ہوئیاں شیخ صاحب کو آکھیا ''ایہہ بچّہ اُمت محمدیؐ دا ہک درمند دِل ہوسی۔ ہور شعر وسخن دی اُفق اُپر دینہہ بن کا چمکسی۔ اِس واسطے لازم اے کہ اِسدی تعلیم وتربیت بچ کوئی کسر باقی نہ رکھی جُلے۔ اقبال دے والد صاحب سُن فرمایا کہ ایہہ بچّہ بہت

ضدی اے۔ اِس دے بعدسُن تبسم فرمایا تہ آکھیا کہ کُجھ شیرنی (مکھانے) دِتی......قدرت خدادی ایہہ اے کہ اقبال دے کلام بچ وی اوہی شیرنی' حلاوت' مٹھاس تہ عشق تھہاندا۔اے جیہڑا کہ میاں صاحب دے کلام دے اندر لبھدا اے۔

جس بچ گجی رمز نہ ہوئے دومنداں دے حالوں
بہتر چپ محمد بخشاؔ سخن اجیئے نالوں
کامِل عشق خدایا عشق غیر ولوں مکھ موڑاں
ہکو جاناں ہکو تکاں ہکو آکھاں لوڑان

علاقہ پوٹھوہار دے ہک صاحب جیہڑے ایاّم جوانی بچ بڑے خوش الحان نعت خوان آسے ہور میاں صاحب دا کلام نہایت شوق ہور درد نال پڑھدے رہندے آسے۔ ہک دفعہ لاہور دے ہک جلسے بچ نعت خوانی واسطے سدھے گئے۔ اِس مجلس بچ حضرت علامہ اقبالؒ وی آسے۔ اُنہاں ہک اردو نعت پڑھ کا حضرت میاں صاحب دا کلام ترنم نال پڑھنا شروع کیتا۔

مجلس اُپر وجدوں کیفیت طاری ہوگئی۔ سب تھیں زیادہ متاثر اقبال صاحب ہوئے۔ چنانچہ علامہ سُن اس بزرگ کو بار بار میاں صاحب دا کلام پڑھن دی درخواست کیتی تہ بے حد غور نال سُندے رہے۔ فاضل راوی لکھدے ہین کہ حضرت میاں اقبالؒ دی ایہہ حالت آسی کہ جسطراں اوہ بُت آسے۔ تہ ٹھپ ٹھپ اتھروں اکھیاں بچوں بگدے آسے۔

حُلیہ:-

حضرت میاں بخش بلند قامت ہور طاقت ور جسم دے مالک آسے۔ ہنگا نہایت متناسب تہ موزوں رنگ گندمی مائل سفیدی چہرا نور باوجاہت' پیشانی کشادہ بڑیاں بڑیاں اکھیاں۔ اِنہاں بچ ڈوہنگیاں رمزاں۔ داڑھی کہنی' خوبصورت و ملاحت نال رعب و ہیبت

نمایاطبعیت بُرو باری داعنصر غالب آسا۔

میاں صاحب دے منظوم خط :-

اُندیاں منظوم چٹھیاں دے ترتیب کار جناب افضل پرویز ہین ۔ایہہ خط میاں صاحب سُن نہ صرف کِسے دوستا یا رشتے دارا کو وی لکھے دے ہین بلکہ اوہ خط جیہڑے اندی مثنوی سیف الملوم دیاں ِکرداراں ہُن دوئے واہر لکھ ٹوڑے دے ہین۔انہاں خطاں کو میاں صاحبؒ سُن اپنی زبان دِتی اے تہ اسطراں ایہہ اُنہاں دیاں جذباتاں دی ترجمانی کردے ہین۔

کُجھ نمونے ملاخط ہُو ون۔

ایہہ چِٹھی ملک چین دے مغفور دے طرفوں شہزادہ سیف الملوک دے ناں اے۔

جِسدا ترجمہ (صرف تخلیص) پیش اے۔

''میں ایہہ چِٹھی خدا دے سچے ناں تھیں شروع کرداہاں ۔(اس دے بعد رب العلمین دی ذاتِ گرامی دیاں بے شمار صفتاں ِگندے ہیں۔

سرمانامے دا نااُس دا جو دیندا انعاماں
روز بروز پُہچادے روزی کیا خاصا ں کیا عاماں
(نامی بدیع الجمال)

نامہ شہپال بہادر بطرف ہاشم۔

اوّل نام رب دا لکھاں نامے دا سرنامی
نگاروح بندے دا کجیوس بخش کُشے دا جامعہ

میاں صاحب دی خودنوشت منظوم سوانح

اور بیان احوال و وطن ِ مصنف کہ بخش سخن یافتہ
ندی وِتھ دا نام ہے گھات جہلم نالے شہر ضلع اُص یار ہے جُیو

اوتھوں ست کوہ طرف شمال دی تے سخن پیر شاہ دا دربار ہے جُیو
ومٹری والٹر پیر سنسار اُتے جیندا چل رہیا اِشتہار ہے جُیو
جھاڑوکش میں اس جناب داہاں جیوں قُرب اگے کرتار ہے جُیو
شمس الدین واسی ساڈھا باپ سخی بھری نوروی جد ہزار ہے جُیو
بہاول بخش سائیں مِتھوں وڈا بھائی اج سِر جندے دستار ہے جُیو
اُونہوں شرف سجادگی پیر دی دلاسا ساریاں دا سرکار ہے جُیو
میں تاں اپنا نام ونشاں دیاں آوَ پُچھ لیو جس کار ہے جُیو

اقتباس ملک محمد دے ناں میاں صاحب دی فارسی چِٹھی:

ازمن کہ ترا عز دارد
بہتر چہ دل و سخن چہ آرد
ازمن شدہ بد وز خورسند
اَں کیست کہ درکمندت افگند

☆

اے خفا ہائے تو وفا پرور
آبروئے تو آشنا پرور
خبر صحتِ مزاج رسید
رفت رنج زور داو پرور
ہفتہ بے یار ہفت سال بود
ذوقِ صحبت محمدا پرور

میاں صاحب سُن کم وبیش تریسٹھ چِٹھیاں اپنے دوستاں تہ اُندیاں کتاباں دیاں

(پبلشراں) ناشراں دے ناں لِکھیا۔ اِنہاں وچ کم ازکم ۲۵ر پنجابی وچ، ۳۵ر فارسی وچ تہ ۱۳ار اردو وچ ہین۔ اُنہاں ساریاں چٹھیاں تے کوئی تاریخ درج ۔

نیرنگ خیال، شرین فرہاد تہ سفر العشق ترجمے ہین۔ سوہنی مہوال تہ مرزا صاحبان منظوم لوک کہانیاں خالص پنجابی وچ ہین۔

میاں صاحب دے کلام دا جیہڑا اردو ترجمہ افضل پرویز ہوراں کیتا دا اے اُسدے کُجھ ہک نمونے۔

لوئی لوئی بھرلے کُڑے جے تُدھ بانڈا بھرنا
شام پئی بِن شام محمد کہر جاندی ڈرنا

ترجمہ اُردو:

گاگر بھرنی ہے تو بھرلے دن ڈھلنے سے پہلے
شام پڑے بِن شام ڈرو گی گھر چلنے سے پہلے

☆

جنہاں دردعشق دا ناہیں کد پھل پان دیداروں
جے رب روگ عشق دا لائے لوڑ نہیں کُجھ داروں

ترجمہ اُردو:

دردمحبت جس میں نہیں دیدار سے کیا پھل پائے
دارد نہیں درکار اگر رب عشق کا روگ اُٹھائے

نمونہ منتخب کلام:

رحمت دا مہینہ پا خدایا باغ سُکا کر ہریا
بوٹا آس اُمید میری دا کردے میوے بھریا

☆

سدا بہار دیویں اس باغے کدی خزاں نہ آوے
ہون فیض ہزاراں تائیں ہر بُھکا پھل کھاوے
جِس دل اندر عشق نہ رچیا کُتے اُس تھیں چنگے
خاوند دے درراکھی کردے صابر بُھکے ننگے
(سیف الملوک)

حمد باری تعالیٰ:

اوّل حمد ثنا الٰہی جو مالک ہر ہر دا
اُس دا نام چتا رن والا ہر میدان نہ ہردا
کام تمام میّسر ہوندے نام اوہدا چت دھریاں
رحمو سُکے سادے کرداقہروں ساڑے ہریاں
مان کریندیاں مان تروڑے مسکیناں دا ساتھی
گوہ قافاں وچ روزی دینداسی مرغاں نوں ہاتھی

نعتِ رسولؐ:

احمد مرسل ختم بنیاں دو جگ دی جس شاہی
صلی اللہ علیہ وسلم ہوگ جیب اِلٰہی
مکی مدنی قریشی صبیلی باعث خلق تماماں
اَل سمیت اولاد اونہاندی تے ہُون درودسلاماں
واہ کریم اُمت دا والی مہر شفاعت کردا
جبرائیلؑ جیہے جس چاکر بنیاں دائر کردا
☆

لکھ واری میں تو بہ بھنی میں ہاں بے اعتبارا
پھر بھی کرم تیرے دیاں مولا میں آساں رکھن والا

☆

مان نہ کیجئے روپ گھنے دا وارث کون حُسن دا
سدا نہ رہسن شاہ خاں ہریا سداہ پھول چمن دا
سدا نہ لاٹ چراغاں والی سدا نہ سوز پتنگاں
سدا نہیں ہتھ مہندی رتے سدا نہ چھنکن بنگاں
(ماخوذ حقیقت حُسن)

اگر چاہیں محمد بخشؒ حاجات
مناجات و مناجات و مناجات
حُسن کمال ترا کِس کا ری عاشق سِکد ا مرسی
جاں دیدے نا بینے ہوئے پھر سرمہ کے کرسی

اس کُرسی نامے بچ حضرت ہوراں حضرت عمر فاروقؓ تھیں لے کا حضرت پیرا شاہ غازی دمڑی والی سرکار اولد تکر شجرۂ نسب منظوم کیتے گیا دااے۔

حضرت محمد بخشؒ سن پیر دستگیر حضرت شیخ عبدالقادر جیلانیؒ دے نو دنامے عربی دا پنجابی بچ ترجمہ کیتا دااے۔ایہہ اپنی مثال آپ اے۔ملاخط فرماؤ۔

عربی نودنامے دا فارسی ترجمہ جیہڑا امیاں صاحب پنجابی ترجمے تھے پہلیاں کیتیا۔

بسمہِ اللہ الرحمٰن الرّحیم

سقانی الحب کا سات الو صالی
فقلت لجمہ لیِ نحوی تعالیٰ

عشق نو شائید مارا برملا
کاسہائی مے وصالِ دلربا
پس بگفتم شراب خویش را
بے حجابانہ بسئے من بیا
مرید لا تخلف اللہ ربّی
عظانی رفعۃً نِلیتُ المنالی
اے مریدے من مسترس از ہیچ رنج
کہ تیرا بخشد رب من گنج گنج
داد مارا انیرو ایں رتبہ بُلند
مقصد اقصے رسید م زین کمند

گورونانک دیو جی دے بارے بچ ہک جگہ فرماندے ہین:

بابے نانک بانی اندر با کہی یک رنگی
دس ہویا مُڑجاندانا ہیں ریت سجن دی چنگی
(سیف الملوک)

جو یاراں دے یار ہُون گے میں خود اونہاندا
وید شنید ہتھ پیرا اونہاندے وچ گزرا ساندا
(ہدایت المسلمین)

کدھر گئیاں اوہ مجلساں کہاں گئے اوہ یار
کوئی نا نظری آوندا تھکی ڈھونڈ دوار
(شیرین فرہاد)

میاں صاحب دے بارے بچ دانشوراں دے خیالات:

☆ میاں صاحبؒ بارے بچ بجا طور اُتا آکھے جُلدا اکہ پہاری لوک کلمہ پڑھ کا مسلمان ہوئے ہور میاں صاحب دی مثنوی سیف الملوک پڑھ کا مومن بنے''(افضل پرویز)

☆ اُنہاں بزرگاں سُن اپنے عمل ہور کلام دے ذریعے صحیح دین، عمل نکی، قناعت، اِنسان دوستی ہور بین الاقوامیت دی تبلیغ کیتی۔(طفیل ہوشیار پوری)

☆ میاں صاحب صوفی شعراء دے اس سلسلے دی آخری کڑی ہین جنہاں کڑ پن ہور انہاں غلط روایتاں ہور قدراں دے خلاف جہاد کیتا۔جنہاں کو اسلام دا جُز بنا کہد یا گیا دا آسا ہور اس طراں مذہب کو ہک رسمی عبادت سمجھا گیا دا آسا۔اس طراں عمل اخلاق انسانی د وستی ہور نیکی کو ثانوی حیثیت دِتے گئے سی بلکہ دین دی صحیح ہور جاندار اقدار کو پس پُشت سٹیا گیا دا آسا(ملک محمد، مصنف میاں محمد بخشؒ ناشر سیف الملوک جلد اوّل)۔

آخری سفر دی تیاری:۔میاں محمد بخشؒ اپنے مُرشد کامل پیرا شاہ غازی قلندر دمڑی والی سرکار دے استانے دی وی بکھی ہکس کہاہ دی چھنگی بچ رہندے آسے۔اُتھے کھاندے اُتھے ہی پیندے اُتھے ہی سوندے تہ عادت کردے۔آخری عمر بچ کافی نحیف تہ ناتوان ہو گئے دے سن۔سیالا آ گیا۔جان لیوا سردی، کہر اتہ ٹھنڈ بر فیلے چھکڑ چھلن لگے۔ مگھ(ما)دا مہینہ سا حضرت ہک تہیاڑے نماز مغرب تھیں پہلیاں وضو کرکا اگی اگے آ بیٹھے فرمان لگے کہ سردی لگ رہی ہے۔بدن مباک کمدا پیا سا۔نقاہت دے مارے ہک پاسے لڑھک گئے۔دُواں جنیاں دا سہارا دے کا چار پائی تے لٹائے ہک تہیاڑے تہ ہک راتی غشی دی حالت بچ رہے تہ آخر اوہ وقت آ گیا جس دی اڈیک اوہ اکاسی سالاں تھیں کردے پئے آسے۔

مورخہ ۷/ ماہ ذی الحجہ ۱۳۲۴ھ بمطابق ۱۹۰۷ء بکرمی سنہ مہینے ماگھ دی دس تاریخ حضرت میاں محمد بخشؒ اس دارفانی دنیا کو چھوڑ کا اپنے خالقِ حقیقی نال جا ملے۔

اِناللّٰہِ واِنااِلیہ راجعون

ملک محمد صاحب سُن روضے دی تکمیل تے میاں صاحبؒ دی وفات دی منظوم تاریخ لکھی اے۔ ہک قطعہ تاریخ اسطراں ہے۔

گنبدِ ہم شکل ماہِ آسمان
مرقدِ قطب زمان راسا ئیاں
از عطا ہائش بنائے شُد بلند
ہر طواف آں ہجومِ زائیراں

☆

آخری مصرعے تھیں تاریخ وفات نکلدی اے:

بے سِرایں و آں بگو مغفور
سالِ ترحیلِ آں شہہ ذی جاہ

❁❁❁

نوٹ:......عارف کھڑی حضرت محمد بخشؒ دی پاک حیاتی ہور اُندی صوفیانہ شاعری پُر مشتمل پہاڑی کتاب ''لعلاں دے بنجارے'' ملاحظہ فرماؤ۔ (مصنف)

لکھاری دیاں دوجیاں تصنیفاں:

۱: لعلاں دے بنجارے (میاں محمد بخشؒ)

۲: پہاڑی زبان وادب دی تاریخ

۳: سیرۃ النعمان (پہاڑی ترجمہ)

۴: یہ کس کی لاش ہے میرے کفن میں (اُردو افسانوی مجموعہ)